

DZIEŁO WYDANE DZIĘKI DOTACJI

RADY OCHRONY PAMIĘCI WALK I MĘCZEŃSTWA

KU CMENTARZOM POLSKIM

W

KATYNIU, MIEDNOJE, CHARKOWIE

Wpływy z rozpowszechniania dzieła składane
na koncie Polskiej Fundacji Katyńskiej
przeznaczone są na budowę polskich cmentarzy wojskowych
w Katyniu, Charkowie i Miednoje

**Nr konta: Polska Fundacja Katyńska
PKO BP XV O/W-wa
1658-5988-132-3**

**NIEZALEŻNY KOMITET HISTORYCZNY BADANIA ZBRODNI KATYŃSKIEJ
POLSKA FUNDACJA KATYŃSKA**

WARSZAWA 1997

ZESZYTY KATYŃSKIE nr 8

Pod redakcją Marka Tarczyńskiego
Redaktor: Janina Snitko-Rzeszut
Projekt okładki: Krystyna Tarkowska

SPIS TREŚCI

Andrzej Przewoźnik – Polskie cmentarze wojenne w Katyniu, Miednoje i Charkowie, zamierzenia, projekty, perspektywy realizacyjne	7
Bożena Łojek – Inskrypcje nagrobne i księgi cmentarne dla cmentarzy polskich w Katyniu, Miednoje i Charkowie	21
Andrzej Kola – Badania archeologiczne i prace ekshumacyjne przeprowadzone w 1996 r. w Charkowie w VI strefie leśno-parkowej	33
Jacek Trznadel – Józef Mackiewicz o Katyniu	47
Andrzej Kostrzewski – Prawne aspekty zbrodni katyńskiej	52
Urszula Olech – Indeks osobowy do Archiwum Robla	62
Antoni Tomczyk – Walki o Skidel w 1939 r.	105
Wiesław Lorkiewicz, Błażej Muzolf – Prace ekshumacyjne na Białorusi na terenie leśniczówki Kostrywka	118

© Copyright by Zeszyty Katyńskie

ISSN 1426-4064

ISBN 83-905877-2-6

Wojciech Ziemiński – Z dziejów pomnika poległym pomordowanym na Wschodzie	127
Maria Harz – Bibliografia zawartości „Zeszytów Katyńskich” za lata 1990–1996	142
– Memorandum w sprawie stosunków polsko-rosyjskich	153
– Oświadczenie Klubu Senackiego „Solidarność”	158

ANDRZEJ PRZEWOŹNIK

**POLSKIE CMENTARZE WOJENNE W KATYNIU,
MIEDNOJE I CHARKOWIE
Zamierzenia, projekty, perspektywy realizacyjne**

Dobiega końca trwająca niemal od ośmiu lat dyskusja o sposobie upamiętnienia ofiar, których szczątki leżą w Lesie Katyńskim, w Miednoje i w VI kwartale strefy parkowo-leśnej w Charkowie. Od początku tej dyskusji dominował pogląd, że dla polskiej godności narodowej, dla naszej racji stanu i godności pomordowanych oraz ich rodzin w miejscach tych należy zbudować polskie cmentarze wojenne, cmentarze godne tych, którzy w okrutny sposób zostali zamordowani. Realizacja tej idei wymagała szczególnych działań, nie prowadzonych nigdy wcześniej na tak wielką skalę. Trzeba było bowiem zacząć od zdobycia źródłowej wiedzy o samej zbrodni, dokonać lokalizacji miejsc pochówku, ekshumować szczątki ofiar, opracować mapy terenu i wreszcie wyłonić koncepcję zagospodarowania przestrzennego obszarów, które stać się mają w przyszłości polskimi cmentarzami wojennymi. W pracy tej - trzeba to podkreślić - nie otrzymaliśmy od naszych partnerów takiej pomocy, jakiej spodziewaliśmy się, przystępując do realizacji tego skomplikowanego zadania¹.

Przesądzenie w 1992 r. przez Federację Rodzin Katyńskich i członków Stowarzyszenia Rodzina Policyjna 1939 sposobu i, w jakimś sensie, charakteru upamiętnienia zarysowało

¹ Najobszerniejsze omówienie tej problematyki zawiera praca zbiorowa pt. *Zbrodnia katyńska - droga do prawdy*, pod red. M. Tarczyńskiego, „Zeszyty Katyńskie” 1992, nr 2.

obszar, po którym należało się poruszać przy jego realizacji². Jeszcze w trakcie negocjacji z partnerami rosyjskimi i ukraińskimi umów o grobach i miejscach pamięci ofiar wojen i represji totalitarnych sprawa budowy cmentarzy wojennych w Katyniu, Miednoje i Charkowie nie była do końca przesądzona. Nasi rozmówcy wielokrotnie podkreślali „potrzebę” budowy wspólnych „memoriałów”, argumentując przy tym, że nie można dzielić ofiar po śmierci. Wszystkie bowiem ofiary sowieckiego NKWD zrównała śmierć. Ten pogląd zderzał się ze stanowiskiem polskich negocjatorów, którzy twierdzili, iż właśnie ta zbrodnia, popełniona w majestacie sowieckiego prawa, na mocy decyzji najwyższych władz Związku Sowieckiego, na najbardziej patriotycznej i światłej warstwie narodu polskiego – dla nas, Polaków, ma szczególne znaczenie i symboliczny wymiar. Jedyną bliską polskiej tradycji narodowej i chrześcijańskiej formą godnego upamiętnienia jest budowa cmentarzy, na których spoczną szczątki zamordowanych. Dla porządku należy dodać, że propozycja budowy „wspólnego memoriału” nie była jedyną „propozycją” rozstrzygnięcia tego bolesnego problemu, jaką złożyli nasi rozmówcy. Wysunięto m.in. koncepcję usypania wielkiego kurhanu w miejscu, gdzie przypuszczalnie znajdowały się groby pomordowanych. Generalnie jednak strona rosyjska robiła wszystko, by nie prowadzić poszukiwań i ekshumacji, bez których budowa cmentarzy nie mogła być zrealizowana. Kropkę nad „i” w dyskusji o sposobie i charakterze

² W marcu 1990 r. władze Federacji rozpiwały wśród Stowarzyszeń Rodzin Katyńskich ankietę na temat cmentarza w Katyniu, a w czerwcu 1991 r. zorganizowały zjazd poświęcony omówieniu formy trzech polskich cmentarzy wojskowych w miejscu ukrycia szczątków ofiar w Katyniu, Miednoje i Charkowie i w lipcu przedstawiły swoje stanowisko Radzie Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa (pismo FRK do ROPWiM z 30 lipca 1991 r.). We wrześniu 1992 r. odbyło się następane spotkanie Rodzin Katyńskich w sprawie cmentarzy. Każde z istniejących już wówczas ponad 30. Stowarzyszeń Rodzin Katyńskich w Polsce wytypowało ze swego grona specjalistów (architektów, urbanistów, plastyków, historyków itp.) do przedyskutowania i omówienia szczegółowych założeń ideowych i merytorycznych na cmentarzu katyńskim. Podjęto wówczas uchwałę o przeprowadzeniu „pełnej ekshumacji w Katyniu, Miednoje i Charkowie” oraz o budowie trzech „polskich cmentarzy wojskowych” (pismo FRK do ROPWiM z 15 października 1992 r.).

upamiętnienia ofiar zbrodni katyńskiej, jaka toczyła się na linii Warszawa-Moskwa, postawił dopiero Premier Rosji Wiktor Czernomyrdin, podpisując w październiku 1996 r. postanowienie o budowie w Katyniu i Miednoje kompleksów memorialnych, upamiętniających sowieckich i polskich obywateli - ofiary NKWD. W ramach tychże kompleksów mają powstać polskie cmentarze wojenne zgodnie ze stanowiskiem, jakie od lat prezentowali polscy rozmówcy. Ten niezwykle ważny dokument jest wynikiem pracy wielu ludzi po polskiej i rosyjskiej stronie, którzy nie bacząc na różne trudności, stale pojawiające się na drodze, jaką przyszło im kroczyć, zdecydowali się doprowadzić tę sprawę do pozytywnego zakończenia.

Jest jeszcze jeden ważny moment, który podczas lektury tego dokumentu nie powinien ująć uwagi czytającego. Mówi on bowiem o godnym upamiętnieniu obywateli sowieckich - a więc tysięcy Rosjan, Ukraińców, Białorusinów, Litwinów, Łotyszy, Estończyków, Ormian i innych osób poddanych represjom lub wręcz eksterminacji przez sowiecki aparat bezpieczeństwa - których szczątki znajdują się w tych dwóch miejscach, tj. w Lesie Katyńskim i w Miednoje. Będzie to pierwsze upamiętnienie obywateli sowieckich - ofiar represji okresu stalinowskiego, powstałe z inicjatywy władz - nie grup społecznych - Federacji Rosyjskiej. Podkreślam ten moment, bo mówiąc o upamiętnieniu polskich oficerów i policjantów, podkreślaliśmy również potrzebę upamiętnienia obywateli sowieckich, których szczątki spoczywają w tych dwóch miejscach. Warto dodać, że to właśnie ekipa polskich specjalistów odkryła i zlokalizowała w Lesie Katyńskim kilkadziesiąt mogił zbiorowych obywateli sowieckich. Mapa z rozmieszczeniem tych mogił została przekazana stronie rosyjskiej we wrześniu 1995 r. w Smoleńsku³.

Po trzech latach wyteżonej pracy jesteśmy w momencie szczególnym. Zakończone zostały częściowe prace ekshumacyj-

³ Zob. P. Łojek, *Wykopy sondażowe i badania terenowe w Lesie Katyńskim, listopad 1991-kwiecień 1992*, /w:/ *Zbrodnia katyńska - droga do prawdy...*, s. 151; M. Głosek, *Prace sondażowe i badania archeologiczne w Katyniu, wrzesień 1994*, /w:/ *II półwiecze zbrodni Katyń-Twer-Charków*, „Zeszyty Katyńskie” 1995, nr 5, s. 115; M. Głosek, *Wstępne wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w lesie katyńskim w 1995 r.*, /w:/ *Zbrodnia nie ukarana Katyń-Twer-Charków*, „Zeszyty Katyńskie” 1996, nr 6, s. 20.

ne we wszystkich trzech miejscach, w których spoczywają szczątki ofiar zbrodni. Stanowiły one niewątpliwie moment najtrudniejszy w całym procesie upamiętnienia, miały nie tylko przyczynić się do godnego pochówku, ale również przynieść konkretną wiedzę na temat precyzyjnej lokalizacji masowych mogił i dołów śmierci. Tę wiedzę uzyskaliśmy w wyniku bardzo ciężkich i żmudnych czynności podjętych przez polskich specjalistów. Uzyskaliśmy również coś więcej: okrutną prawdę o stanie odnalezionych szczątków, szczególnie w Miednoje i Charkowie. Otwarcie masowych grobów w tych dwóch miejscach pokazało, jak trudne jest przeprowadzenie czynności ekshumacyjnych. W Miednoje niemal wszystkie z 23 zlokalizowanych masowych grobów kryją szczątki, które nie uległy - na skutek naturalnych warunków gleby, w której zostały złożone - rozkładowi. Sprasowana masa ludzkich zwłok w różnym stadium rozkładu uniemożliwiła prowadzenie prac ekshumacyjnych, pozwalających na pełną identyfikację poszczególnych osób. Przedmioty odnalezione przy szczątkach konkretnych osób nie dają żadnej pewności, że należą one do tych właśnie osób. Czynności ekshumacyjne pozwoliły na wyeksplorowanie - w szczególnie ciężkich warunkach - mogił, na których zbudowano szambo, i przeniesienie szczątków w inne miejsce, a także otwarcie i badania wierzchnich warstw wszystkich zlokalizowanych tu grobów. W Miednoje wyjątkowo cienka granica pomiędzy ekshumacją a profanacją - ze względu na konieczność użycia ciężkiego sprzętu do rozdzielania zwłok w razie dalszych działań ekshumacyjnych - była tym czynnikiem, który zdecydował o przerwaniu prac w momencie, kiedy wiadomo było, że nie przyniosą one już spodziewanych rezultatów. Tej granicy nie można było w żaden sposób przekroczyć⁴.

Na podobne warunki trafiliśmy w Charkowie. Tu szczątki polskich oficerów, znajdujące się w 15 dużych masowych grobach, zostały poddane celowemu działaniu z użyciem sprzętu mechanicznego. Odkryte w kilku grobach regularne ślady kół

⁴ E. Baran, R. Mądro, B. Młodziejowski, *Badania sądowo-lekarskie przeprowadzone w ramach ekshumacji w Charkowie i Miednoje*, /w:/ *Zbrodnia katyńska - droga do prawdy...*, s. 264; B. Młodziejowski, *Prace sondażowo-topograficzne w Miednoje, wrzesień 1994*, /w:/ *Zbrodnia nie ukarana...*, s. 105.

o średnicy 65-80 cm dowodnie świadczą o próbie zacierania śladów zbrodni w wyjątkowo perfidny sposób. Również tu warunki ziemne i działanie urządzeń mechanicznych spowodowały, że stopień identyfikacji nie do końca rozłożonych szczątków ludzkich, dodatkowo „wymielonych”, jest minimalny, a same czynności ekshumacyjne w klasycznym wymiarze nie mogą być realizowane.

Tę smutną i wyjątkowo okrutną prawdę o tych miejscach trzeba wypowiedzieć publicznie. Ma ona bowiem szczególne znaczenie dla charakteru budowanych w tych miejscach cmentarzy. Trzeba jasno i zdecydowanie stwierdzić, że nie jest możliwa, bez przekroczenia granicy pomiędzy ekshumacją a profanacją, pełna ekshumacja szczątków, zwłaszcza z tych dwóch miejsc. Nie jest możliwa również identyfikacja i rozdzielanie szczątków leżących w masowych grobach. Ta konstatacja nie jest li tylko gołosłownym stwierdzeniem, gdyż popierają ją wyniki prowadzonych wcześniej prac⁵. Wszystkie twierdzenia i postulaty, które ostatnio systematycznie pojawiają się na łamach niektórych dzienników, a mówią o potrzebie wyekshumowania i sprowadzenia do kraju doczesnych szczątków ofiar zbrodni, są podnoszone przez ludzi, którzy nie znają tej strasznej prawdy. W dużej mierze stan szczątków i brak możliwości dokonania indywidualnych pochówków zdecydowały, że na cmentarzach będą groby zbiorowe.

Przystępując do zorganizowania - zgodnie z życzeniem rodzin i środowisk katyńskich - konkursu na koncepcję ukształtowania przestrzennego terenu polskich cmentarzy wojennych w Katyniu, Miednoje i Charkowie, Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa musiała oprócz wykonania czynności, o których była mowa powyżej, zestawić wszelkie okoliczności rzutujące na ostateczny kształt cmentarzy. Należy stwierdzić, że rozpisanie konkursu było możliwe dopiero po uzyskaniu precyzyjnej wiedzy o każdym z tych miejsc, opracowaniu mapy tere-

⁵ A. Kola, *Archeologiczne badania sondażowe i prace geodezyjne przeprowadzone w 1994 r. w Charkowie*, /w:/ *Katyn, Miednoje, Charków - Ziemia oskarża*, Warszawa 1996, s. 105; A. tenże, *Wstępne wyniki prac sondażowo-ekshumacyjnych przeprowadzonych w 1995 r. w Charkowie*, /w:/ *Zbrodnia nie ukarana...*, s. 60.

nu i lokalizacji masowych grobów ofiar zbrodni⁶. Dlatego sformułowanie warunków konkursu wymagało szczególnego wysiłku oraz umiejętności przekazania w zwięzły sposób wszelkich informacji niezbędnych projektującemu⁷. Zainteresowanie tym, jakże trudnym konkursem przekroczyło oczekiwania organizatorów. Zgromadzono aż 32 prace, które napłynęły z kraju i z zagranicy. Każda z nich zawierała rozwiązania przestrzenne trzech cmentarzy⁸.

O tym, jak trudno było znaleźć przestrzeny wyraz tragedii ponad 15 tys. ludzi, świadczyły gorące dyskusje Sądu Konkursowego, analiza niemal każdego elementu projektów zgłoszonych przez jego członków, desygnowanych m.in. przez rodziny i środowisko katyńskie. Na ogół zgodnie przyjmowano, że nekropolie katyńskie winny pełnić funkcję cmentarzy-sanktuariów, których ranga byłaby porównywalna z Grobem Nieznanego Żołnierza na placu Józefa Piłsudskiego w Warszawie.

Z powagi tych miejsc wynika dążenie twórcy do uzyskania jak najwyższych wartości artystycznych. Na przykładzie niemal każdego zgłoszonego projektu można ukazać, jak niełatwo było pogodzić powagę i wartości artystyczne zamierzonej budowli z naturalnymi warunkami każdego z miejsc pochówku i trwałością zastosowanych rozwiązań. Jednym z istotniejszych warunków stawianych twórcom było zachowanie w możliwie nie naruszonym stanie drzew wyrosłych na mogiłach Polaków złożonych w dołach śmierci, drzew — niemych świadków zbrodni. Uzyskana wiedza historyczna na temat przynależności wyznaniowej zamordowanych (oprócz 90 proc. katolików znaleźli się wśród nich wyznawcy prawosławia, judaizmu, mahometanizmu i innych religii) zdecydowała o ekumenicznym charakterze

⁶ Dopiero podpisana 22 lutego 1994 r. umowa „O grobach i miejscach pamięci ofiar wojen i represji” między Rządem RP a Rządem Federacji Rosyjskiej oraz analogiczna umowa z Rządem Ukrainy „O ochronie miejsc pamięci i spoczynku ofiar wojny i represji politycznych” z 21 marca 1994 r. umożliwiły od strony prawnej i formalnej rozpoczęcie działań zmierzających do budowy cmentarzy katyńskich. Teksty obu umów /w:/ *II półwiecze zbrodni...*, s. 172 i 178.

⁷ *Polskie cmentarze wojenne w Katyniu, Miednoje i Charkowie. Warunki konkursu*, oprac. ROPWiM, Warszawa 1995.

⁸ Materiały konkursu. Zbiory ROPWiM.

cmentarzy jako miejsc „wspólnego rachunku sumienia i wspólnej modlitwy”.

Projekty miały więc uwzględniać symbole religijne innych wyznań, symbole narodowe i państwowe ze szczególnym zaakcentowaniem wizerunku Krzyża Kampanii Wrześniowej, Orderu Virtuti Militari oraz godła państwowego, Policji Państwowej i Korpusu Śląskiego Policji.

Cmentarze katyńskie – co zgodnie podkreślali niemal wszyscy – są jedynymi na świecie miejscami spoczynku ofiar zbrodni popełnionej na tak ogromną skalę, na tak szczególnie wyselekcjonowanych pod względem wartości ideowych obywatelach polskich, którzy byli najbardziej uświadomioną i patriotyczną warstwą narodu. Ich utrata w szczególnie niekorzystny sposób wpłynęła na całe życie polityczne, społeczne i kulturalne narodu polskiego po II wojnie światowej. Cmentarze katyńskie winny zatem stanowić godne miejsce spoczynku ofiar zbrodni ludobójstwa, a zarazem wyrażać przestrożę dla przyszłych pokoleń⁹.

Zakończona w grudniu 1995 r. pierwsza faza konkursu nie przyniosła ostatecznego rozstrzygnięcia. Dopiero w październiku 1996 r. Sąd Konkursowy wskazał do realizacji pracę zespołu kierowanego przez artystę rzeźbiarza Zdzisława Piłdka z PWSSP w Gdańsku. Wybór pracy uzasadniono tym, że wykazała ona ogromny szacunek dla istniejących zbiorowych grobów, dołów śmierci, dla sposobu ich upamiętnienia, a także znajdujących się w tym miejscu drzew. Za istotną wartość pracy uznano ideę podziemnego dzwonu, wokół którego powinny się koncentrować dalsze prace nad wyłonioną koncepcją cmentarzy. Sąd Konkursowy, ale także rodziny i środowiska katyńskie oraz członkowie Stowarzyszenia Rodzina Policyjna 1939 po zaakceptowaniu całości zgodnie wskazały na potrzebę korekt i uzupełnień w przedstawionej koncepcji.

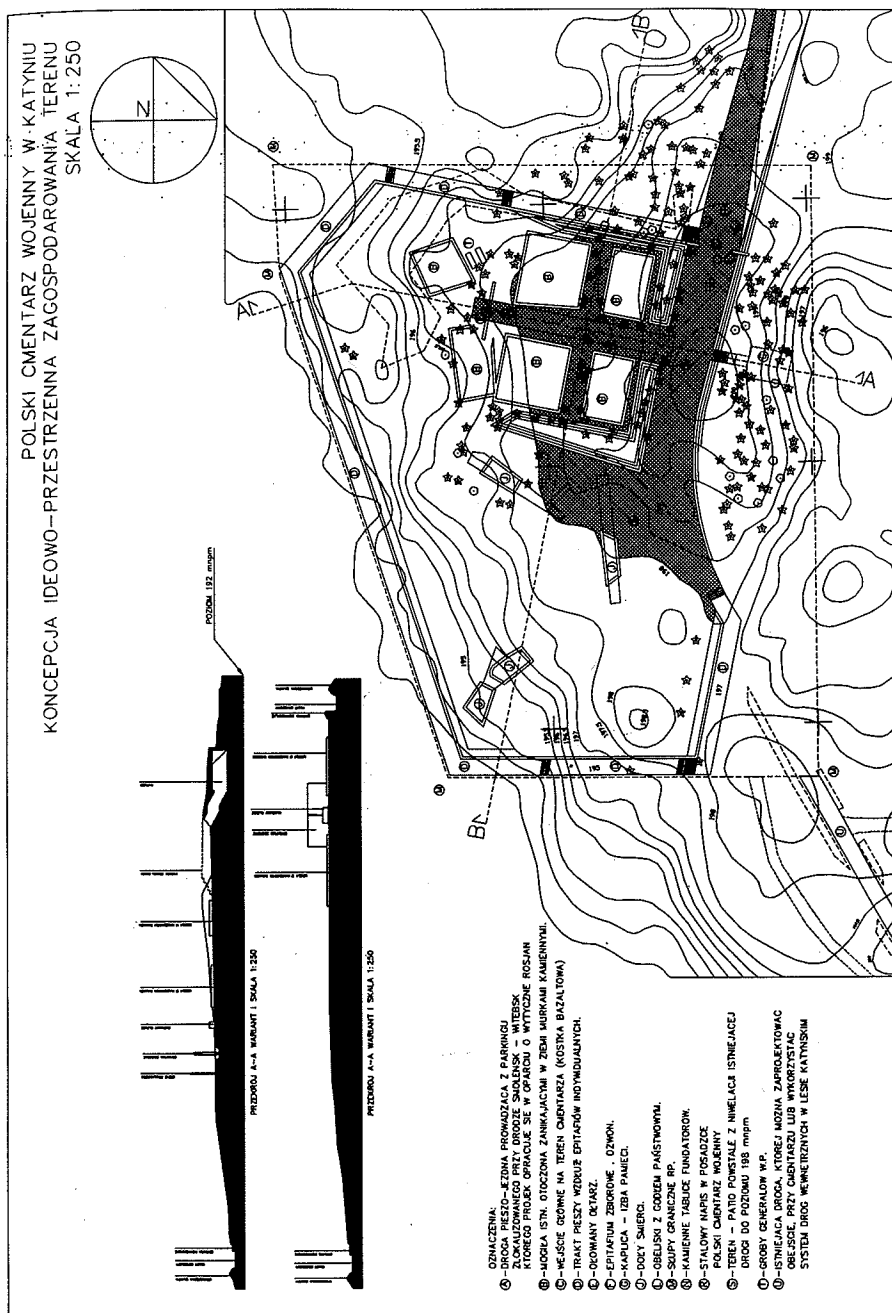
Ostateczny kształt cmentarzy zarysował opracowany we współpracy ze środowiskami katyńskimi dokument pt. „Zalecenia pokonkursowe”, który został uwzględniony w dalszych fazach projektowania. Punkt centralny każdego z trzech cmentarzy ma stanowić ściana wraz z podziemnym dzwonem oraz

⁹ *Polskie cmentarze...*, s. 4.

z trwałym, widocznym z daleka krzyżem. Ma ona spełniać funkcję ołtarza ofiarnego, rodzaju otwartej kaplicy. Charakter centralnego punktu cmentarza w dużej mierze zdecydował – obok innych przyczyn obiektywnych i praktycznych (m.in. potrzeba specjalnej, stałej opieki i wyznaczenia gospodarza kaplicy, warunki utrzymania ekumenicznych cech cmentarza) – o zaniechaniu budowy kaplic cmentarnych. Niemal zgodnie przyjęto, że główny motyw: ściana i stół ofiarny-ołtarz stanowią właściwy i wystarczający element cmentarza służący do odprawiania modłów i uroczystości. Ostatecznie już zdecydowano, że w obrębie cmentarza znajdą się znaki symbolizujące różnorodność wyznań ofiar zbrodni.

Osobnym zagadnieniem stały się groby. Wobec niemożności urządzenia mogił indywidualnych projektuje się zbudowanie grobów zbiorowych, na których zostaną umieszczone krzyże. Krzyże staną również na jedynych pochówkach indywidualnych w Katyniu – grobach generałów Mieczysława M. Smorawińskiego i Bronisława Bohaterewica (z indywidualnymi napisami inskrypcyjnymi). Ze względu na niemożność umieszczenia na pojedynczych grobach nazwisk pomordowanych przyjęto koncepcję budowy zbiorowego epitafium inskrypcyjnego (indywidualna tabliczka z nazwiskiem każdej z ofiar). W Katyniu oznaczone zostaną również – w innej formie niż groby zbiorowe – doły śmierci, z których w 1943 r. wydobyto i przeniesiono szczątki pomordowanych. Sposób oznaczenia i urządzenia zarówno grobów zbiorowych, jak i dołów śmierci będzie uwzględniał specyfikę każdego z miejsc, trwałość rozwiązań, możliwość utrzymania i konserwacji. Pod tym kątem zostanie również dobrany surowiec, z którego będą wykonane poszczególne elementy cmentarza. W granicach cmentarza, otoczonych ogrodzeniem, wyeksponowane zostaną również symbole narodowe i wyznaniowe, nawiązujące do tradycji II Rzeczypospolitej. Integralną częścią każdego cmentarza będzie miejsce na postawowe informacje – podane w kilku wersjach językowych – na temat zbrodni katyńskiej, samego cmentarza i osób na nim pochowanych¹⁰.

¹⁰ Projekty tekstów dla każdego z cmentarzy przygotowują specjaliści z Niezależnego Komitetu Historycznego Badania Zbrodni Katyńskiej.

Przygotowany projekt cmentarzy jest niewątpliwie wyrazem myśli twórczej artystów młodego pokolenia, ale również wynikiem długoletnich przemyśleń, oczekiwań czy wręcz wizji przedstawicieli środowisk katyńskich, bez wątpienia najbardziej predestynowanych do tego, aby mieć decydujący wpływ na ostateczny kształt cmentarzy. Projekty są również wyrazem pewnego kompromisu wypracowanego w wyniku wielu dyskusji środowisk katyńskich, twórców i ekspertów. Niemal każda myśl, propozycja rozwiązań czy też krytyczne uwagi zostały poddane niekiedy bardzo emocjonalnej dyskusji. Pozorna niezgodność czy różnica poglądów ludzi z tego samego środowiska pokazała, jak silna jest wola nadania cmentarzom kształtu godnego najlepszych tradycji narodowych i chrześcijańskich. W cmentarzach tych ma się bowiem skupić pamięć o Ojcach, Mężach, Synach zamordowanych w bestialski sposób, przypomnienie ich ofiary, przestroga dla następnych pokoleń i wreszcie ogromny ładunek emocji towarzyszący sprawie katyńskiej.

Prostota rozwiązań zastosowanych przez twórców koncepcji cmentarzy katyńskich pozwala na szybką ich realizację. Przyjęcie przez Rząd Federacji Rosyjskiej postanowienia o budowie w Katyniu i Miednoje polskich cmentarzy wojennych daje ogromną szansę – pod warunkiem spełnienia wszystkich wymogów formalnych – rozpoczęcia budowy cmentarzy jeszcze w tym roku. Tę niepowtarzalną szansę należy wykorzystać. Rozmowy z rosyjskimi partnerami, które zaplanowano na drugą połowę kwietnia br., powinny właściwie zamknąć cały proces formalnego uzgadniania wypracowanych w Polsce rozwiązań koncepcyjnych. Akceptacja przez stronę rosyjską naszych rozwiązań projektowych będzie „zielonym światłem” do rozpoczęcia budowy cmentarzy. Należy jednak zwrócić uwagę, że dopiero w tym roku strona rosyjska rozpisze konkurs na przygotowanie koncepcji przestrzennych zagospodarowania kompleksów memorialnych, które mają powstać w Katyniu i Miednoje. Tak więc działania polskie już w chwili obecnej znacznie wyprzedzają kalendarz czynności przyjęty przez rząd rosyjski¹¹.

¹¹ W grudniu 1995 r. przewodniczący rosyjskiego Komitetu Koordynacyjnego ds. Upamiętnienia Ofiar Totalitarnych Represji w Katyniu i Miednoje Wiaczesław Bragin w wywiadzie dla gazety „Rossijskoje Wiesti” stwierdził, że strona rosyjska nie nadąża z realizacją swoich zobowiązań.

Pisząc o cmentarzach katyńskich, musimy oddzielnie potraktować sprawę Charkowa. Tu z konieczności, podyktowanej potrzebą zdobycia dodatkowej wiedzy niezbędnej do projektowania cmentarza, przedłużone zostały prace sondażowe i ekshumacyjne. Ich wyniki zweryfikowały wiele przyjętych dotychczas twierdzeń i hipotez, będących podstawą do rozpoczęcia badań i czynności ekshumacyjnych. Właśnie te prace przyniosły rezultaty, które zaskoczyły nas wszystkich. Na niewielkim obszarze VI kwartału parku leśnego w Charkowie (100 × 50 m) polscy specjaliści odkryli aż 75 masowych grobów różnej wielkości, w różnym stanie zachowania i – co najważniejsze – kryjących szczątki polskich oficerów, ale również obywateli sowieckich zamordowanych przez NKWD w Charkowie w latach 1937–1938, a być może także i późniejszych.

Dodatkowym odkryciem stała się liczba obywateli polskich, która znacznie przekroczyła (o około 500 osób) liczbę jeńców obozu starobielskiego zamordowanych w Charkowie. Prace ekshumacyjne doprowadziły do przebadania każdego z odkrytych grobów i precyzyjnego określenia przynależności narodowej szczątków ofiar NKWD. Na 75 odkrytych masowych grobów „tylko” 15 stanowiły groby, do których wrzucono ciała Polaków. Należą one do największych, zlokalizowanych wewnątrz pętli tzw. czarnej drogi (jej zarysy zostały uchwycone w trakcie badań archeologicznych). Okolicznością dodatkowo komplikującą sytuację jest stan szczątków stwierdzony na podstawie przeprowadzonych badań. Niemal wszystkie groby ze szczątkami polskich oficerów i Polaków, którzy zostali zamordowani w Charkowie, zostały poddane działaniom z użyciem urządzeń mechanicznych¹².

Kiedy we wrześniu 1996 r. ekipa polskich specjalistów kończyła prace, na każdym z grobów zostały ustawione krzyże, które nadawały miejscu, będącemu dotąd terenem wypoczynku i rekreacji, charakter polowego cmentarza. Wśród dziesiątków świeczek i zniczy, zapalonych przez przebywające w tym czasie w Charkowie grupy Rodzin Katyńskich, widniało 75 krzyży – 15 katolickich i 60 prawosławnych.

¹² Opracowanie A. Koli w obecnym numerze „Zeszytów Katyńskich”.

Właśnie to odkrycie, przy zdecydowanym stanowisku władz obwodowych w Charkowie, które nie godzą się na dalsze czynności ekshumacyjne, niezbędne dla innego usytuowania masowych grobów, zmusza nas do innego spojrzenia na ostateczny kształt tego cmentarza. Niewątpliwie dużym sukcesem polskich działań jest fakt, że zamiast lansowanej przez władze ukraińskie budowy „wspólnego memoriału” przyjęto ideę budowy w tym miejscu cmentarza wojennego. Jednakże liczba odkrytych grobów masowych, stwierdzona przynależność narodowa szczątków, jak również okoliczności wynikające z uwarunkowań politycznych (stanowisko władz ukraińskich) burzą przyjętą już i prezentowaną przez stronę polską koncepcję budowy w Charkowie wyłącznie polskiego cmentarza wojennego. Deklaracje, jakie padły w czasie wizyty złożonej w Charkowie, m.in. na grobach polskich oficerów przez Prezesa Rady Ministrów Włodzimierza Cimoszewicza i przedstawicieli władz państwowych Ukrainy, wymagają innego spojrzenia na sposób i charakter mającego tu powstać cmentarza.

Idea cmentarza ofiar sowieckiego totalitaryzmu, na którym spoczywać będą zarówno szczątki polskich oficerów, jak i obywateli sowieckiej Ukrainy zamordowanych przez tych samych oprawców, jest ideą popieraną przez miejscowe władze. Pojawiła się ona również w kręgach decyzyjnych w Polsce. Należy dodać, że nie jest to idea pozbawiona realnych, udokumentowanych przesłanek. Przyjmując bowiem wyniki badań przeprowadzonych przez polskich specjalistów oraz okoliczności wykluczające prowadzenie dalszych prac ekshumacyjnych, pomysł ten jest dziś trudny do zastąpienia innym, jaki można zastosować w odniesieniu do tego miejsca.

W przypadku Charkowa obszar cmentarza rysuje się dość precyzyjnie. Do rozstrzygnięcia pozostaje natomiast jego ostateczny charakter, wygląd i status, co będzie przedmiotem rozmów specjalnie utworzonych grup roboczych – polskiej i ukraińskiej. Pierwsze rozmowy winny odbyć się jeszcze w kwietniu bieżącego roku i przynieść rozstrzygnięcie ostatecznego kształtu cmentarza. W tej sytuacji obowiązkiem strony polskiej będzie zapewnienie cmentarzowi w Charkowie charakteru i kształtu zbliżonego do cmentarzy mających powstać w Katyniu i Miednoje, tak aby wszystkie te trzy miejsca, złą-

czone wspólną tragedią, były symbolem całości i nierozdzielności sprawy katyńskiej.

Już pierwsze rozmowy sondażowe z władzami Charkowa, niezwykle życzliwymi dla polskich działań, ukazują pole i możliwość mądrego kompromisu. Będzie to zadanie nadzwyczaj trudne z uwagi na wymienione wyżej okoliczności, ale również jakby dotychczasowe „zapomnienie” o Charkowie. Z trzech miejsc, w których mają powstać cmentarze, tylko w Charkowie nie odbyły się uroczystości położenia kamienia węgielnego pod przyszły cmentarz z udziałem najwyższych dostojników państwowych. To zaniedbanie należy – a jest ku temu okazja – szybko nadrobić. Jak ważne jest to dla rodzin i środowisk katyńskich, a także dla pozytywnej atmosfery niezbędnej do realizacji polskich zamierzeń, wykazała ubiegłoroczna wizyta polskiego premiera w Charkowie.

Budowa w Katyniu i Miednoje na terenie Federacji Rosyjskiej i w Charkowie na Ukrainie cmentarzy dla ponad 15 tys. oficerów WP i policjantów zamordowanych na mocy decyzji KC WKP(b) Związku Sowieckiego z 5 marca 1940 r. to bez wątpienia ogromne wyzwanie, ale i obowiązek dla obecnego pokolenia Polaków wobec tych, którzy nie szczędzili własnego życia dla Polski. Obowiązek ten wymaga zgody i zjednoczenia wokół tej idei, a także wspólnych wysiłków zarówno licznych środowisk społecznych, w tym przede wszystkim skupionych w Federacji Rodzin Katyńskich i Stowarzyszeniu Rodzina Policyjna 1939, jak i instytucji rządowych, które winny wspierać działania pozwalające na pomyślne zakończenie tego długotrwałego procesu. Istnieje realna szansa, aby w 60. rocznicę mordu katyńskiego nieliczne żyjące jeszcze wdowy po zamordowanych mogły zapalić świeczki na grobie mężów, na co czekały od tragicznych wiosennych miesięcy 1943 r., kiedy po raz pierwszy ujawniono straszliwą prawdę o losach polskich oficerów i policjantów.

Będą tacy, których budowa polskich cmentarzy wojennych w Katyniu, Miednoje i Charkowie nie będzie satysfakcjonowała. Już teraz pojawiają się głosy przeciwne przyjętemu w 1991 r. przez rodziny i środowiska katyńskie (w postaci złożonego w Radzie Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa dokumentu) postanowieniu o budowie cmentarzy w miejscach spoczynku

szczątków w Rosji i na Ukrainie; głosy osób, których nie zadowala przyjęte rozwiązanie koncepcyjne. Każdy ma prawo do wyrażania własnego poglądu – to niezbywalne prawo człowieka, jakie dają mu reguły demokracji. Musimy jednak pamiętać o tym, że raz podjętych, po tak wielu dyskusjach i konsultacjach, decyzji – decyzji brzemiennych w skutki, pociągających za sobą kilkuletnie działania państwowe i ogromne nakłady finansowe – nie da się tak po prostu cofnąć, na skutek protestu nielicznej grupy osób, wyrażonego wbrew stanowisku całości środowisk katyńskich.

Katyń to nie tylko sprawa pojedynczego człowieka, stowarzyszenia czy środowiska – to sprawa narodowa, wymagająca wzajemnego zrozumienia, poszanowania poglądów i wspólnego wysiłku na rzecz realizacji godnego upamiętnienia wszystkich ofiar zbrodni. To sprawa, która wymaga od nas wyzbycia się egoistycznego patrzenia i działania, sprawa będąca zobowiązaniem każdego z nas z osobna i władz wolnej i suwerennej Rzeczypospolitej. Budowa cmentarzy w tamtych miejscach to dług spleacony przez Polskę tym, którzy na zawsze pozostaną w rosyjskiej i ukraińskiej ziemi.

BOŻENA ŁOJEK

INSKRYPCJE NAGROBNE I KSIĘGI CMEN TARNE DLA CMEN TARZY POLSKICH W KATYNIU, MIEDNOJE I CHARKOWIE

Na początku 1990 r. podjęto w Radzie Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa (ROPWiM) dyskusje na temat budowy cmentarza polskiego w Katyniu. Po ujawnieniu latem 1991 r. miejsc pochówku pomordowanych polskich jeńców z obozów w Ostaszkanie i Starobielsku rozważano też kwestię budowy polskich cmentarzy wojennych w Miednoje (w Rosji) i w Charkowie (na Ukrainie)¹.

Już w czasie pierwszych dyskusji o cmentarzach wyłonił się problem przygotowania inskrypcji nagrobnych na tabliczki epitafijne upamiętniające każdego spośród ponad 14,5 tysiąca (14 552) zamordowanych jeńców polskich. Dyskusje o cmentarzach podkreślały także potrzebę opracowania trzech ksiąg cmentarnych dla cmentarzy w Katyniu, Miednoje i Charkowie.

W grudniu 1994 r. ROPWiM zdecydowała się zaproponować opracowanie inskrypcji nagrobnych i ksiąg cmentarnych Niezależnemu Komitetowi Historycznemu Badania Zbrodni Katyńskiej (NKHBZK). Komitet podjął się zorganizowania odpowiednich badań, a ROPWiM postanowiła, że pokryje ich

¹ Przy ROPWiM działał w tym czasie specjalny zespół katyński. Prace tego zespołu dotyczyły m.in. badań nad możliwością budowy cmentarzy katyńskich w Rosji. Ekspertyzy zespołu posłużyły do opracowania notatki dla ministra Krzysztofa Skubiszewskiego przed jego wyjazdem do Moskwy w dniach 10–16 października 1990 r. Problem cmentarzy omawiany był tam 12 października w tzw. zespole ds. humanitarnych. Zob. Notatka informacyjna MSZ z 27 listopada 1990 r., s. 11 i 15. Zbiory NKHBZK.

koszty według ogólnie przyjętych zasad. Dla realizacji przedsięwzięcia zawarta została stosowna umowa².

NKHBZK rozpoczął pracę od zbadania obowiązujących przepisów, które regulują zasady stosowania inskrypcji na cmentarzach wojennych i wojskowych. Przeprowadzono analizę odnośnych zapisów IV Konwencji Genewskiej oraz rozkazów Naczelnego Dowództwa WP z lat I i II wojny światowej. Zapoznano się z napisami nagrobnymi na wielu polskich cmentarzach wojskowych w kraju i za granicą, m.in. na Powązkach, w Dęblinie, Radzyminie, Siekierkach, w Tobruku, Londynie, pod Monte Cassino, w Ankonie i in.³ Na podstawie tych ustaleń przygotowano wstępny projekt inskrypcji nagrobnej, który poddany został konsultacji. Po dyskusji z przedstawicielami ROPWiM, PCK oraz Ministerstwa Gospodarki Komunalnej forma inskrypcji została tak opracowana, aby obok podstawowego zestawu danych biograficznych, takich jak imię, nazwisko, imię ojca, stopień wojskowy lub policyjny, znalazły się także zawód dla osób cywilnych, stanowisko w wojsku dla żołnierzy zawodowych, data i miejsce urodzenia, rok śmierci; łącznie cała informacja powinna mieścić się w 1,5 wiersza maszynopisu, tj. zawierać około 75 znaków drukarskich. Do ksiąg cmentarnych przewidziano zapis metrykalny poszerzony i wzbogacony o ważniejsze stanowiska w karierze wojskowej i cywilnej, odznaczenia itp.; zapis ten liczy 5 wierszy maszynopisu, zawiera zdjęcie oraz krótką informację o źródłach, na podstawie których został przygotowany⁴.

Redakcję merytoryczną całego opracowania NKHBZK powierzył płk. dr. Markowi Tarczyńskiemu, a koordynację organizacyjno-techniczną całego przedsięwzięcia dr. Bożenie Łojek.

² Korespondencja między ROPWiM a NKHBZK w sprawie inskrypcji nagrobnych i ksiąg cmentarnych z listopada i grudnia 1994 r. oraz kwietnia 1995 r. Zbiory NKHBZK.

³ H. Odrowąż-Szukiewicz, *Świadkowie wydarzeń 1918–1922, archiwalia mogił żołnierzy na Powązkach Wojskowych*, Warszawa 1990; *Monte Cassino 1944–1994*, Warszawa 1994, s. 66, spis pochowanych na cmentarzu Monte Cassino i inne.

⁴ Notatka ze spotkania w ROPWiM 20 stycznia 1995 r. w sprawie ksiąg cmentarnych i inskrypcji nagrobnych. Zbiory NKHBZK.

Na początku 1995 r. NKHBZK skompletował trzy zespoły⁵.

1. Sześciuosobowy zespół badawczy specjalistów do opracowania inskrypcji i ksiąg cmentarnych dla cmentarza w Katyńiu. Zespół ten skupia w większości pracowników Wojskowego Instytutu Historycznego i pracuje pod kierownictwem płk. dr. Marka Tarczyńskiego, a w jego skład wchodzi: Jan Kiński, Helena Malanowska, Urszula Olech, Wacław Ryżewski, Janina Snitko-Rzeszut, Teresa Żach.

2. Siedmioosobowy zespół specjalistów do epitafiów ostaszewskich to w większości pracownicy archiwum MSW, a także badacze z Wyższej Szkoły Policyjnej w Szczytnie pod kierownictwem dr. Grzegorza Jakubowskiego. W skład zespołu wchodzi: Jolanta Gajowniczek, Bernadetta Gronek, Bernard Kayzer, Andrzej Misiuk, Zbigniew Siemak, Robert Szczerkowski.

3. Zespół badawczy epitafiów starobielskich – ośmioosobowy, pod kierownictwem mgr. inż. Jędrzeja Tucholskiego tworzą specjaliści z Centralnego Archiwum Wojskowego i Muzeum Katyńskiego w składzie: Jerzy Ciesielski, Jolanta Gajowniczek, Grażyna Wanda Komar-Przytułska, Wanda Krystyna Roman, Zdzisław Sawicki, Robert Szczerkowski, Wanda Szumińska.

Materiałem wyjściowym do opracowania inskrypcji i zapisów do ksiąg cmentarnych są NKWD-owskie listy wywózkowe z kwietnia i maja 1940 r.⁶, nazywane także listami transportowymi lub listami śmierci – dotyczą one jeńców z obozów w Kozielsku (4421 osób) i w Ostaszku (6 311 osób). Dla obozu w Starobielsku materiał wyjściowy stanowi tzw. lista Gajdideja (3820 nazwisk), która jest w zasadzie imiennym wy-

⁵ Zespoły oficjalnie powołane zostały na spotkaniach instruktażowych, które odbywały się 1995 r. w Centralnej Bibliotece Wojskowej w p. Polskiej Fundacji Katyńskiej w dniach: 29 stycznia – zespół katyński, 10 lutego – zespół ostaszewski i 18 lutego – zespół starobielski.

⁶ Kopie kserograficzne list wywózkowych (L.W.) oraz tzw. listy Gajdideja. Zbiory NKHBZK.

kazem obozowych teczek – „diel” pozostałych w Starobielsku po zamordowanych jeńcach⁷.

Ponieważ do dnia dzisiejszego nie otrzymaliśmy od Rosjan pełnego wykazu osób zamordowanych, siłą rzeczy za miarodajne musimy przyjąć wyżej wymienione listy, które po odjęciu z nich nazwisk osób odnalezionych później w obozach w Pawliszczewie Borze, Griazowcu lub w więzieniach moskiewskich dają przybliżoną liczbę nazwisk ofiar złożonych w zbiorowych mogiłach w Katyniu oraz dołach śmierci w Miednoje i Charkowie⁸. Najszerszą bazę weryfikowania listy osób zamordowanych ma obecnie Katyń. Tworzą ją, obok list wywózkowych, wykaz imienny powstały w wyniku niemieckiej ekshumacji z 1943 r. a opublikowany w *Amtliches Material...*⁹, lista katyńska Moszyńskiego¹⁰, lista PCK¹¹ oraz ankiety rodzin nadsyłane do różnych ośrodków badawczych od końca 1989 r. do dnia dzisiejszego¹². Nieco węższą bazę ma Twer-Miednoje i najstarszą Charków, zważywszy na fakt, iż lista Gajdideja jako dokument źródłowy ma znacznie niższą rangę niż listy wywózkowe z Kozielska i Ostaszkowa. W pracach obejmujących nie tylko weryfikację, ale i gromadzenie danych osobowych wciąż jest niezastąpione dzieło Tucholskiego *Mord w Katyniu*¹³, choć w świetle najnowszych badań jest w nim niemało błędów wymagających

⁷ Dane wg notatki szefa KGB ZSRR A. Szelepina dla N. Chruszczowa (9 marca 1959 r.): „w sumie na podstawie decyzji specjalnej trójki NKWD ZSRR rozstrzelano 21857 osób, z czego w Lesie Katyńskim (obwód Smoleński) 4421 osób, w obozie Starobielskim w pobliżu Charkowa 3820 osób, w obozie Ostaszkowskim (obwód Kaliniński) 6311 osób i 7305 osób było rozstrzelanych w innych obozach i więzieniach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi,” *Katyń, dokumenty ludobójstwa*, Warszawa 1992, s. 43.

⁸ Stopień pokrywania się identyczności osób, których szczątki wydobyto w 1943 r. z dołów śmierci w Katyniu z osobami znajdującymi się na listach wywózkowych z Kozielska eksperci rosyjscy oceniają na 0,6–0,9 stopnia prawdopodobieństwa. Zob. *Rosja a Katyń*, Warszawa 1994, s. 57.

⁹ *Amtliches Material zum Massermord von Katyn*, Berlin 1943.

¹⁰ A. Moszyński, *Lista katyńska*, Londyn 1949 i następne wydania.

¹¹ Lubelska lista katyńska PCK. Zbiory NKHBZK.

¹² Zbiory ankiet mają: Ośrodek Karta; Muzeum Katyńskie; Warszawska Rodzina Katyńska, szczególnie Sekcja Poszukiwań; NKHBZK; PCK; ROPWiM.

¹³ J. Tucholski, *Mord w Katyniu, Kozielsk, Ostaszków, Starobielsk, lista ofiar*, Warszawa 1991.

suplementu i dobrej erraty. Duże znaczenie mają też najnowsze publikacje poszczególnych Rodzin Katyńskich¹⁴ oraz prace podjęte przez Ośrodek Karta¹⁵.

Co się tyczy list wywózkowych, badacze uważają je za źródła bardzo trudne. Przede wszystkim kopie list są słabo czytelne, często występuje brak liter lub ich zatarcie, stwierdzono także liczne pomyłki, opuszczenia w numeracji, ponadto znajdują się na nich np. nazwiska co najmniej kilku osób, które wyłączone zostały w ostatniej chwili z transportów i dzięki temu uniknęły śmierci. Stwierdzono też duże zniekształcenia nazwisk, spowodowane ich fonetycznym zapisem lub przez pisownię piotrowską grażdanką. Dane biograficzne na listach mają też wiele przeinaczeń dotyczących imion, nazwisk, imion ojców, które przerabiano na otczestwo. Te na pozór łatwe do usunięcia błędy ogromnie utrudniały, a w wielu wypadkach uniemożliwiały właściwą i jednoznaczną identyfikację osób, szczególnie przy nazwiskach powtarzających się oraz powtarzających się imionach ojców i datach urodzenia.

Sprawę rozstrzygnęłyby w sposób wiarygodny prowadzone przez NKWD teczki personalne ofiar czy teczki spraw – tzw. „diela”, które niestety po dziś dzień nie są udostępnione polskim badaczom jako rzekomo zniszczone.

Przeprowadzane kilkakrotnie w latach 1991–1996 prace ekshumacyjne i badania archeologiczne, zwłaszcza w Charkowie, ukazały, że problemy identyfikacji osób i ustalenia pełnej listy ofiar tam leżących są bardziej skomplikowane, niż uważaliśmy dotychczas. Na podstawie odkryć archeologicznych szacuje się, że w dołach śmierci w VI kwartale parku leśnego w Charkowie znajduje się około 500 szczątków polskich jeńców więcej, niż wskazuje wspomniana lista Gajdideja. Ponadto na podstawie wydobytych dokumentów i tzw. nieśmiertelników zidentyfikowano 21 nazwisk ofiar – jeńców obozu starobielskiego.

¹⁴ R. Wołagiewicz, *Katyń w albumach rodzinnych*, Szczecin 1991; St. Zając, *Pokój Wam*, Kraków 1994; *Katyńska Rodzina w Gdyni, monografia nekrologiczna*, Gdynia 1995 i inne.

¹⁵ *Indeks represjonowanych*, t. I: *Rozstrzelani w Katyniu*, Warszawa 1995; t. II: *Rozstrzelani w Starobielsku*, Warszawa 1996.

skiego, którzy nie figurują na żadnych znanych dotychczas wykazach¹⁶.

Chcąc zdobyć możliwie najwięcej materiału porównawczego, zwłaszcza danych biograficznych ofiar, by przeprowadzić możliwie szczegółową weryfikację, nawiązaliśmy ścisłą i owocną współpracę z władzami Federacji Rodzin Katyńskich, a także ze wszystkimi działającymi w Polsce 39. Stowarzyszeniami Rodzin Katyńskich. Rozesłaliśmy specjalnie przygotowane ankiety biograficzne dotyczące ofiar. Poprosiliśmy też o przysłanie zdjęć do ksiąg cmentarnych. Ta najnowsza akcja ankietowa przyniosła spore rezultaty. Wpłynęło około 2800 ankiet, do wielu z nich dołączono kopie cennych dokumentów (aktów urodzenia, legitymacji, zaświadczeń), co stanowi wartościowy zbiór źródłowy przy pracach nad listą ofiar, szczególnie w zakresie pisowni nazwisk, dat urodzenia itp.

Dużą wartość mają przysłane przez rodziny zdjęcia, dołączono je do około 60 proc. ankiet. Udało się dzięki nim wypełnić w jakimś stopniu dotychczasowe braki w zbiorach fotografii, zwłaszcza jeńców obozu w Ostaszku – policjantów i żołnierzy KOP¹⁷. Zdjęcia oficerów zawodowych zachowały się w dużej części w ich przedwojennych teczkach personalnych, przechowywanych w Centralnym Archiwum Wojskowym. Analogicznych zbiorów dotyczących policjantów nie ma.

Zarząd Rodziny Katyńskiej w Warszawie dostarczył ponad 200 zdjęć, tyleż samo przysłał Zarząd Rodziny w Szczecinie, po około 100 przekazały Zarządy Rodzin z Katowic, Gdyni i Bydgoszczy.

Po audycji w Radiu Maryja i artykule w „Rodowodzie” na temat prac ekshumacyjnych prowadzonych przez ROPWiM w 1996 r. w Charkowie, w czasie których ujawniono nowe nazwiska ofiar – do ROPWiM zaczęły napływać listy z danymi dotyczącymi jeńców z obozu w Starobielsku.

Prace nad inskrypcjami i księgami cmentarnymi uzmysłowiły nam, jak wiele jest jeszcze białych plam w dziedzinie badań katyńskich. Do dziś dnia np. nie wiadomo, gdzie leżą szczątki

przeszło 7300 ofiar wykazanych na listach NKWD-owskich, ukraińskiej¹⁸ i białoruskiej. Tej ostatniej nie udało się również odnaleźć, a o jej istnieniu wiemy jedynie z przekazów pośrednich. Szczątki tych ofiar też muszą być odszukane i godnie pochowane.

Na te nie znane jeszcze dziś miejsca, a przyszłe cmentarze, obowiązani jesteśmy przygotować również inskrypcje i księgi cmentarne.

W dalszym ciągu nie możemy jednoznacznie zamknąć listy ofiar jeńców z obozów w Kozielsku, Ostaszku i Starobielsku. Nie wiadomo np., co się stało z grupą księży, w tym kapelanów, wywiezionych z Kozielska w wigilię Bożego Narodzenia 1939 r., gdzie leżą ich szczątki, kim są ofiary nie odnotowane na żadnych listach i jaka jest ich liczba.

W procesie badań, zwłaszcza wcześniejszych, wprowadzono do obiegu wiele nazwisk o zmienionym brzmieniu, których dziś nie jesteśmy w stanie zweryfikować, np. czy Boguszcak Józef z *Amtliches Material...* identyfikuje się z Roguszcakiem Józefem z listy wywózkowej nr 032/2? Takich pytań są dziesiątki, a odpowiedzi na nie nie dają badania źródłowe, bo materiały są zarówno do Boguszcaka, jak i Roguszcaka.

Jak zinterpretować inne nazwiska ofiar, które znajdują się w wykazie *Amtliches Material...*, a nie ma ich na listach wywózkowych? Już przy opracowywaniu epitafiów katyńskich publikowanych w „Wojskowym Przeglądzie Historycznym” zdarzyło się np. przygotowanie jednego zapisu złożonego z dwu różnych życiorysów czy ulokowanie na liście katyńskiej nazwisk osób, które faktycznie zginęły w Charkowie. Przy jednym nazwisku spotykamy różne daty urodzenia, różne stopnie wojskowe. W jednych aktach tej samej osoby mamy zapisy według starego kalendarza, w innych według nowego stylu itp.

O podobnych trudnościach piszą autorzy *Indeksu represjonowanych*¹⁹.

Zdaniem zespołów przygotowujących inskrypcje i księgi cmentarne, mimo przeprowadzonych różnorodnych badań

¹⁶ Opracowanie wewnętrzne ROPWiM, por. także artykuł A. Koli publikowany w obecnym tomie „Zeszytów Katyńskich”.

¹⁷ Materiały w zbiorach NKHBZK.

¹⁸ *Listy katyńskiej ciąg dalszy, Straceni na Ukrainie*, pod red. M. Tarczyńskiego, „Zeszyty Katyńskie” 1994, nr 4.

¹⁹ *Indeks represjonowanych*, op. cit.

i wielokrotnych weryfikacji, liczyć się trzeba, iż 5–10 proc. zapisów może zawierać błędy wynikające z niepewnych danych, a także różnych przeinaczeń w źródłach.

Po ustaleniu i zweryfikowaniu listy nazwisk ofiar, których szczątki spoczywają na danym cmentarzu, zespoły badawcze przystąpiły do opracowywania danych biograficznych. Najpierw analizowano dane z materiałów publikowanych, następnie z ankiet i listów dostarczonych przez rodziny i wreszcie z teczek personalnych przechowywanych w Centralnym Archiwum Wojskowym i innych archiwach. W ostatniej fazie opracowywano teksty inskrypcji i zapisów do ksiąg cmentarnych. Jeśli w czasie opracowywania występowały rozbieżności między poszczególnymi źródłami, za podstawę przyjmowano dane zawarte w listach wywózkowych. W zapisach, które budziły wątpliwości autorów, zaznaczono „dane niepewne”, a w zapisach nie wyczerpujących zakreślonych ram z powodu braku źródeł dopisywano „brak dalszych danych” – bdd. W wypadku całkowitego braku danych lub bardzo dużych sprzeczności pozostawiono taki zapis, jaki znajdował się na listach wywózkowych.

Przykładowe inskrypcje na cmentarz oficerów WP w Katyniu przedstawia niżej zamieszczony wybór.

- Ppor. AUGUSTYN WŁADYSŁAW DYJAS * 27 V 1913 Mysłowice, urzędnik, 73 pp † 1940
Ppor. TADEUSZ JÓZEF DYLEWSKI * 18 IX 1908 Kraków, technik budowlany, 5 baon sap. † 1940
Kpt. WOJCIECH WOJSŁAW DYMECKI * 11 VIII 1906, 84 pp † 1940
Mjr NARCYZ PIOTR DYMITRÓW * 29 X 1898 Przemyśl, szef grupy topo. WIG † 1940
Kpt. TADEUSZ ADAM DYŃKO * 11 X 1894 Brody, 11 pal † 1940
Ppor. LUDWIK DYSZŁONEK * 20 VIII 1895 Mińsk Lit., agronom, 26 p.uł. † 1940
Ppor. WILHELM DYWER * 9 XI 1904 Chilczyce woj. tarnopolskie, lekarz, baon ON „Przemyśl” † 1940
Ppor. JÓZEF DZENAJEWICZ * 3 XII 1912 Petersburg, student prawa, 13 pal † 1940
Ppor. JAN DZIADEK * 8 II 1904 Brenna na Śląsku, inżynier, 12 pp † 1940
Ppor. BRONISŁAW DZIADUL * 10 XII 1912, urzędnik, 78 pp † 1940
Ppor. LEONARD DZIEBOWICZ * 6 XI 1900 Warszawa, urzędnik, 9 szp. okr. † 1940

- Ppor. BRONISŁAW ROMUALD DZIECHCIŃSKI * 26 I 1902 Piotrków, urzędnik, 18 pp † 1940
Ppor. ROMUALD DZIEDZIUK * 5 VII 1905 Przemyśl, nauczyciel, 2 pp KOP † 1940
Ppor. TADEUSZ STEFAN ŻURAWSKI * 14 IX 1894 Biskupiec, dr med., 7 szp. okr. † 1940
Ppor. JAN ŻURANIEWSKI * 24 VII 1906 Maciejów, nauczyciel, 75 pp † 1940
Ppor. MARIAN JÓZEF ŻUROMIŃSKI * 3 IV 1910 Toruń, prawnik, 4 pp Leg. † 1940
Por. WŁADYSŁAW ŻWIRSKI * 27 VI 1900 Niemcy, urzędnik, 25 pp † 1940
Ppor. HENRYK MARIAN ŻYCZYŃSKI * 2 VIII 1890 Husiatyn, woj. tarnopolskie, prof., OK II † 1940
Ppor. WILHELM ŻYŁA * 8 I 1910 Polska Lutynia na Śląsku Cieszyńskim, urzędnik, 23 pp † 1940

Warto może przypomnieć, że w inskrypcjach oficerów zawodowych wymienione jest stanowisko wojskowe, np. dca pl 3 pp, szef WIG itp. W inskrypcjach zaś oficerów rezerwy zawodów cywilny i przydział służbowy, np. 63 pp czy 51 pp.

Inskrypcje nagrobne dla cmentarza w Miednoje różnią się od Katynia i Charkowa nazewnictwem stopni policyjnych i nomenklaturą przydziałów służbowych do komisariatów i różnych instytucji policyjnych. To pociągnęło za sobą konieczność zastosowania odpowiednich skrótów.

Przykładowe inskrypcje na cmentarz w Miednoje przedstawia niżej zamieszczony wybór.

- St. post. JAN BABECKI * 26 XII 1902 Radzymin, Posterunek PP Rzepki pow. sochaczewski † 1940
St. post. JERZY BABIŃSKI * 6 II 1911 Radzików, Posterunek PP Ruszcza pow. krakowski † 1940
Post. ANDRZEJ BABKIEWICZ * 3 VII 1886 Zahorów, I Komisariat PP Brześć n. Bugiem † 1940
Przod. JAN BABRAL * 26 VII 1895 Łapanów, Komenda Powiatowa PP Rzeszów † 1940
St. strażn. JÓZEF BACIK * 19 III 1898, SW Więzienie Świerkianiec pow. tarnogórski † 1940
Post. STANISŁAW BACKIEL * 8 VII 1910 Sanniki, Komenda PP m. Łódź † 1940
St. post. SABIN BACZYŃSKI * 4 XII 1891 Mioduchowo k. Bobrujska, Komenda Powiatowa PP Kalisz † 1940
St. post. STANISŁAW BACZYŃSKI * 2 XI 1904 Łódź, PP Rokitno pow. sarnieński † 1940

St. przod. TADEUSZ BADARYCZ * 1897 Gródek Jagielloński, PP Stanisławów † 1940

Post. ROMAN BADOWSKI * 30 V 1912 Porsk, PP woj. tarnopolskie † 1940

Sposób wykonania tabliczek, na których umieszczone będą inskrypcje, nie został jeszcze ostatecznie rozstrzygnięty przez artystów, twórców projektów przestrzennego zagospodarowania cmentarzy. Część stoi na stanowisku, że tabliczki te powinny być wykonane z marmuru lub granitu, a inskrypcje wyryte tak jak na tradycyjnych nagrobkach. Część zaś uważa, że tabliczki powinny być sporządzone metodą odlewniczą z brązu lub żeliwa. Niezależnie od przyszłych rozwiązań trzeba zwrócić uwagę na konieczność zastosowania technik montażowych, które umożliwią wymianę poszczególnych tabliczek bez naruszania struktury całego fragmentu przestrzennego. Chodzi mianowicie o to, aby te tabliczki, na których mogą znaleźć się błędne zapisy, mogły być łatwo wymienione po ustaleniu nowych faktów czy uzyskaniu nowych źródeł.

Podobne problemy występują przy opracowywaniu zapisów do ksiąg cmentarnych. Jednakże tu znacznie łatwiej jest je rozstrzygnąć, ponieważ w zapisie metrykalnym można zamieścić pewne wyjaśnienia, które są wykluczone przy inskrypcji.

Przykłady zapisów do księgi cmentarnej dla cmentarza w Katyniu zawiera zamieszczony niżej wybór.

Ppor. rez. int. mgr ANTONI ABRAMOWICZ s. Antoniego i Rozalii z Połoniewiczów, ur. 26 VIII 1897 w Iwieńcu-Pokuciu woj. nowogródzkie. Wicedyrektor Banku Ziemskiego w Wilnie. Absolwent filologii polskiej na USB. 1916–18 w armii ros. Od 1920 w WP. Ppor. ze starsz. z 1 VII 1925, przydzielony do skład. mat. intend. nr 9. Żonaty z Katarzyną z Piotrowskich, syn Czesław.

CAW, AP 6; MiD WIH, Kartoteka osobowa, litery A-D oraz L.W. 052/3 z IV 1940.

Kpt. sł. st. piech. mgr JÓZEF WŁADYSŁAW ABRATOWSKI s. Jana i Bronisławy z Gonetów, ur. 11 I 1891 w Korczynie pow. krośnieński. Absolwent Wydz. Prawa UJK. Uczestnik I wojny światowej i wojny 1918–21 w 17 pp. 1939 kierownik referatu I PKU Rzeszów. Odznaczony med. pamiąt. „Za wojnę 1918–21” i 10-lecia. Żonaty z Heleną z Patków, córki Lidia i Teresa.

CAW, AP 82; MiD WIH, L.W. 022/2 z 9 IV 1940.

Ppor. rez. piech. PAWEŁ ACHELNIK s. Józefa i Marii z Nawrotów, ur. 15 VI 1912 w Rachanicach k. Gliwic. Absolwent Państw. Sem. Naucz. w Tarnowskich Górach, SPRPiech. w Zambrowie (1934) i dywizyjnego kursu w 44 pp. Uczył w Publ. Szk. Powsz. w Ruptawie pow. rybnicki i tam mieszkał. Mianowany por. 1937, przydzielony do 4 p. strz. podh.

CAW, AP 107; MiD WIH, L.W. 036/1 z 17 IV 1940; AM 3752.

Por. rez. piech. dr WŁADYSŁAW ADAM s. Józefa i Antoniny z Pleśniaków, ur. 2 IX 1897 w Błazowej woj. lwowskie. Żołnierz I Bryg. Leg., działacz niepodległościowy, uczestnik wojny 1918–21 w 17 pp; nast. w 2 p. Straży Granicznej. Absolwent Wydziału Prawa UJ. Sędzia, adwokat i notariusz. Odznaczony KN, Krzyżem „Za wierną służbę w polu w I Bryg. Leg.” i med. pamiąt. Żonaty z Germaną z Waniów. Mieszkał w Rybniku.

CAW, AP 116+2004; MiD WIH, L.W. 029/2 z IV 1940; AM 2750.

Ppor. rez. piech. JUSTYN MICHAŁ ADAMAŁA s. Michała i Marii z Sobczaków, ur. 18 II 1913 w Łodzi. Absolwent Państw. Gim. Męsk. im. Józefa Piłsudskiego w Łodzi i dywizyjnego kursu pchor. rez. w 18 pp w Skierniewicach, przydzielony do 37 pp im. Józefa Poniatowskiego w Kutnie. Pracował w Urzędzie Skarbowym w Łodzi i tam mieszkał, bdd.

CAW, AP 125; MiD WIH, L.W. 052/4 z 27 IV 1940.

Por. rez. piech. mgr STANISŁAW ADAMCZYK s. Jana i Karoliny, ur. 11 II 1899 w Iwoniczu. Absolwent Wydz. Filozof. UJ w zakresie fizyki i chemii; uczył w gimnazjum w Lublińcu i w Gostyniu woj. poznańskie. Uczestnik I wojny światowej, walczył m.in. pod Verdun. Od lutego 1918 w WP. 1920 na froncie litewsko-białoruskim. 1938 przeniesiony z 70 do 55 pp, bdd.

CAW, AP 195; MiD WIH, L.W. 036/4 z 16 IV 1940.

Por. rez. br. panc. STEFAN INOCENTY ADAMCZYK s. Józefa i Genowefy z Trylewskich, ur. 28 VII 1897 w Warszawie. Legionista, walczył nad Styrem i Stochodem w 5 p. uł., podczas wojny 1920 w 4 dak. 1934 przeniesiony z artylerii do 3 baonu czołgów i samochodów panc., jednocześnie do rez. 1938 OK I. Absolwent WSH im. Zielińskiego w Warszawie. Mieszkał w Warszawie, bdd.

CAW, AP 198; MiD WIH, L.W. z 2 IV 1940; AM 2202.

Ppor. rez. piech. JÓZEF ADAMEK s. Antoniego i Franciszki z Nadolskich, ur. 24 III 1905 w Biskupicach pow. miechowski. Nauczyciel Publ. Szk. Powsz. w Miechowie i Nowej Wsi pow. katowicki. Absolwent gimnazjum w Miechowie, kursów nauczycielskich w Krakowie (1927) i SPRPiech. nr 5 (1928). Ppor. ze starsz. z 1 I 1931, przydzielony do 4 pp Leg., 1937 do 78 pp. Od 1939 oficer kontraktowy w 74 pp, bdd.

CAW, AP 224; MiD WIH, L.W. 017/2 z 1940; PCK 53.

Chor. st. st. FELIKS ADAMSKI s. Jana i Zofii ze Stasiaków, ur. 20 V 1897 w Olszowej pow. kępiński. Żołnierz Legionów, uczestnik powstania wielkopolskiego i wojny 1920. Ukończył wojenny kurs dla oddziałów szturmowych w Belgii (1919) oraz kursy kreślarsko-budowlane. Chorąży zawodowy w banie KOP „Krasne”. Odznaczony VM, KW i MN. Żonaty, córka Halina, mieszkał w Krasnem n. Uszą, bdd.

CAW, AP 320; MiD WIH, L.W. 014 z 4 IV 1940.

Por. st. st. piech. FRANCISZEK ADAMSKI s. Feliksa i Justyny z Wiśniewskich, ur. 2 IV 1901 w Konarach pow. grójecki. Uczestnik wojny 1920 w 4 p. strzel. pomorskich, walczył m.in. pod Dubienką. Absolwent Centr. Szk. Gimnast. Sport. w Poznaniu (1923). Instruktor wf w SPRPiech. w Ostrowi Maz. 1937 II adiutant pułku KOP „Wilno”. Odznaczony KW i SKZ, bdd.

CAW, AP 98, KZ 13-1291; MiD WIH, L.W. 022/1 z 9 IV 1940.

Brak źródeł umożliwiających ustalenie absolutnie pewnych i wiarygodnych list pomordowanych w Katyniu, Twerze i Charkowie oraz identyfikację osób powoduje, że NKHBZK oraz ROPWiM planują w najbliższym czasie udostępnić Rodzinom Katyńskim opracowaną już księgę cmentarną dla cmentarza w Katyniu, a po zakończeniu prac również ksiąg dla cmentarzy w Charkowie i Miednoje, by umożliwić dokonanie jeszcze jednej weryfikacji. Księgi będą przedstawione w postaci makiety dzieła ze zwiększonymi odstępami między wierszami na wprowadzenie poprawek i korekt. Każde stowarzyszenie powinno otrzymać taką makietę.

Prace nad inskrypcjami ofiar dla cmentarzy w Katyniu i Miednoje są już zakończone; gotowa jest też księga cmentarna dla cmentarza w Katyniu. Inskrypcje dla cmentarza w Charkowie przygotowane są w 80 proc. i będą gotowe w drugiej połowie kwietnia br. W najbliższych kilku miesiącach powinny być też ukończone prace nad księgami dla cmentarzy w Miednoje i Charkowie.

Do pracy nad księgami cmentarnymi, a zwłaszcza nad inskrypcjami nagrobnymi przywiązujemy wielką wagę, zdajemy sobie bowiem sprawę, że są one integralną i niezmiernie ważną częścią cmentarzy.

ANDRZEJ KOLA

BADANIA ARCHEOLOGICZNE I PRACE EKSHUMACYJNE PRZEPROWADZONE W 1996 R. W CHARKOWIE W VI STREFIE LEŚNO-PARKOWEJ

Badania archeologiczne i prace ekshumacyjne przeprowadzone latem 1996 r. na cmentarzu oficerów polskich w VI strefie leśno-parkowej w Charkowie przez polską ekspedycję powołaną przez Radę Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa stanowiły kontynuację badań rozpoczętych tu w 1994 r. i realizowanych w roku następnym. Ich celem było uzyskanie możliwie pełnej wiedzy o okolicznościach mordu dokonanego wiosną 1940 r. przez NKWD na rozkaz najwyższych władz partyjnych i państwowych Związku Radzieckiego na polskich jeńcach wojennych więzionych w Starobielsku. Ze względu na ograniczony dostęp do innych źródeł, dla wyjaśnienia tego zagadnienia postanowiono podjąć próbę zastosowania metod archeologicznych, a także prac ekshumacyjnych. W nałożonym ekspedycji programie zadań sprawą zasadniczą było ustalenie, czy we wskazanym przez charkowskie władze bezpieczeństwa VI kwartale leśno-parkowym, w pobliżu osiedla Piatichatki przy bielgorodzkiej szosie na północnych peryferiach obecnego miasta, zostały zakopane wszystkie zwłoki jeńców polskich ze Starobielska w ilości około 3900. Ze względu na planowaną tu budowę polskiego cmentarza wojennego nieodzowne było poznanie zasięgu i szczegółowej lokalizacji masowych grobów, zarówno polskich, jak i osób miejscowych, zamordowanych przez NKWD w latach 1938-1941. O istnieniu w tym miejscu grobów ofiar represji stalinowskich informowali przedstawiciele charkowskiej służby bezpieczeństwa. Fakt ten został już stwierdzony w 1991 r. w trakcie pierwszych poszukiwań i ekshumacji przeprowadzonych tu w ramach śledztwa podjętego wówczas

przez wojskową prokuraturę radziecką z udziałem specjalistów polskich¹. Kolejne badania archeologiczne i prace ekshumacyjne w latach 1994 i 1995 potwierdziły występowanie tu wielu masowych grobów zawierających szczątki miejscowej ludności. Pozbawiono ich życia, podobnie jak i polskich oficerów, strzałem w tył głowy².

¹ Dopiero w rezultacie poszukiwań i wstępnych ekshumacji podjętych w 1991 r. poznano miejsca pochówku Polaków – więźniów ze Starobielska i Ostaszkowa. Przebieg prac ekshumacyjnych w Charkowie i Miednoje i omówione zostały szczegółowo przez polskich ekspertów – uczestników tych prac w książce *Zbrodnia katyńska – Droga do prawdy...*, w następujących artykułach: J. Tucholski, *Diariusz ekshumacji w Charkowie i Miednoje*, s. 177–247; A. Nadolski, M. Głosek, *Archeologiczne aspekty akcji badawczej w Charkowie i Miednoje 25 VII – 30 VIII 1991 r.*, s. 248–263; E. Baran, R. Mądro, B. Młodziejowski, *Badania sądowo-lekarskie przeprowadzone w ramach ekshumacji w Charkowie i Miednoje*, s. 264–276; E. Buduj, J. Tucholski, *Badania kryminalistyczne i historyczne dokumentów ujawnionych w toku ekshumacji w Charkowie i Miednoje*, s. 277–328; Z. Sawicki, *Badania z zakresu falerystyki, umundurowania, wyposażenia osobistego i obozowego*, s. 329–350; J. Rosiak, *Badania elementów amunicji i broni palnej wydobytych w czasie ekshumacji w Charkowie i Miednoje*, s. 351–362; E. Rejff, *Znaczenie ekshumacji w Charkowie i w Miednoje dla działalności PCK*, s. 363–366; B. Łojek, *Uroczystości pogrzebowe w Charkowie i Miednoje*, s. 367–379.

² Wstępne rezultaty prac polskiej ekspedycji archeologiczno-ekshumacyjnej w Charkowie w 1994 i 1995 r. zob.: A. Kola, *Archeologiczne badania i prace geodezyjno-kartograficzne na cmentarzu oficerów polskich zamordowanych w 1940 r. w Charkowie*, „Przegląd Regionalny” 1995, nr 1, s. 176–178; tenże, *Prace sondażowe i badania archeologiczne w Charkowie, wrzesień 1994*, /w:/ *II półwiecze zbrodni, Katyń-Twer-Charków*, Zeszyty Katyńskie nr 5, Warszawa 1995, s. 124–135; tenże, *Archeologiczne badania sondażowe na cmentarzu oficerów polskich w Charkowie w 1994 roku*, /w:/ *Zbrodnia katyńska, Historia-Rzeczywistość-Prawda*, Materiały z Ogólnopolskiej Sesji Naukowej w 55 rocznicę zbrodni katyńskiej, Gdańsk-Gdynia 1995, s. 31–38; tenże, *Archeologiczne badania sondażowe i prace ekshumacyjne w Charkowie w 1995 r.*, /w:/ *Prace i materiały Muzeum Miasta Zgierza*, nr 1/96, Zgierz 1996, s. 63–67; tenże, *Archeologiczne badania sondażowe i pomiary geodezyjne przeprowadzone w 1994 roku w Charkowie*, /w:/ *Katyń-Miednoje-Charków, Ziemia oskarża. Z prac badawczych i ekshumacyjnych prowadzonych na cmentarzach oficerów polskich zamordowanych na Wschodzie*, red. A. Kola, A. Przewoźnik, Warszawa 1996, s. 105–127; tenże, *Wstępne wyniki prac sondażowo-ekshumacyjnych przeprowadzonych w 1995 roku w Charkowie*, /w:/ *Zbrodnia nie ukarana, Katyń-Twer-Charków*, red. M. Tarczyński, Warszawa 1996, s. 60–77; tenże, *Prace sondażowe i badania archeologiczne w Charkowie – wrzesień 1994 r.*, /w:/ *Katyń – 55 rocznica zbrodni*, Materiały z Konferencji

Kierownictwo ekspedycji badawczej Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa powierzyła, podobnie jak w latach poprzednich, autorowi niniejszego opracowania. Kierownik ekspedycji „Charków 96” uzyskał nieomal pełną swobodę w ustaleniu jej składu, z wymogiem powołania do zespołu badawczego specjalistów nieodzownych przy tego rodzaju pracach. W jej składzie działali więc: archeolodzy, antropolodzy, medycy sądowi, kryminolodzy, przedstawiciel Polskiego Czerwonego Krzyża, przedstawiciele Rodziny Katyńskiej, pracownicy naukowo-techniczni (geodeci, fotografowie, geomorfolog, obsługa komputerów, konserwatorzy zabytków archeologicznych), a także, w charakterze pracowników eksploracyjnych, studenci archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu³. Do robót czysto fizycznych zatrudniono też miejscowych pracowników najemnych. Ich skład liczebny zmieniał się w zależności od potrzeb i wynosił od kilku do kilkunastu osób.

Ekspedycja „Charków 96” działała w VI kwartale leśno-parkowym Charkowa w okresie od 27 maja do 14 września 1996 r. w ramach 4 jednomiesięcznych turnusów, w których jej skład osobowy zmieniał się poza kilkoma specjalistami pracującymi w ekspedycji przez cały ten okres. Wymiana osobowa turnusów odbywała się co miesiąc autokarem udostępnionym

Naukowej w Szczecinie 21–22 kwiecień 1995, red. Z. Chmielewski, Szczecin 1996, s. 21–32.

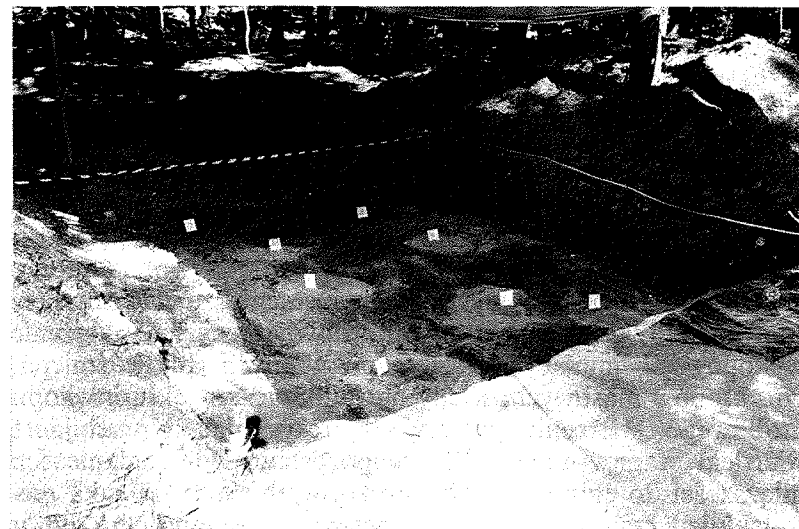
³ W różnych okresach sezonu 1996 r. w pracach w Charkowie uczestniczyli: archeolodzy – prof. dr hab. Maria M. Blombergowa, mgr Mieczysław Góra (zastępca kierownika ekspedycji), mgr Jacek Dąbrowski (zarazem obsługa komputerów), mgr Marek Urbański, mgr Witold Tokarski (zarazem konserwator zabytków), mgr Wiesława Matuszewska-Kola, mgr Małgorzata Grupa (zarazem konserwator zabytków), mgr Wojciech Szulta (zarazem geodeta), mgr Jacek Bloch i mgr Grzegorz Dębski; antropolodzy – dr Andrzej Florkowski, mgr Jarosław Bednarek i mgr Beata Wioletta Iwanek; medyk sądowy – dr Erazm Baran; pracownicy inżynierjno-techniczni – mgr Robert Kola (geomorfolog, geodeta i fotograf), mgr inż. Paweł Bielecki (fotograf), przedstawiciel PCK – Andrzej Szuwariski, kryminolog – mjr Sławomir Stochmal, przedstawiciel rodzin katyńskich, lekarz – dr Ewa Gruner-Żarnoch, oraz prawnik – mgr Stanisław Mikke. Ponadto w ekspedycji, w ramach czterech miesięcznych turnusów, zatrudniano łącznie 28 studentów archeologii UMK w Toruniu i 4 zmieniających się kierowców, obsługujących będący w wyposażeniu ekspedycji mikrobus marki Nysa.

ROPWiM przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. W programie roboczym realizowanym w 1996 r. sprawą nadrzędną było zlokalizowanie oraz określenie zasięgów i miąższości wszystkich znajdujących się tu dołów śmierci zawierających szczątki polskich oficerów. Było to możliwe przy pełnym rozpoznaniu struktury całego cmentarzyska, a więc i jam grobowych zawierających zbiorowe pochówki ofiar stalinowskiej represji z lat 1938–1941 – przypuszczalnie przedstawicieli miejscowego społeczeństwa. Wiele przemawia za tym, iż wśród nich znajdowali się też Polacy, mieszkańcy Charkowa i wschodniej Ukrainy. Zrealizowanie tego zadania badawczego było możliwe dzięki szczegółowemu archeologicznemu rozpoznaniu całego cmentarza. Cel ten osiągnięto przez:

1) kontynuowanie archeologicznych sondaży wiertniczych mających na celu uszczegółowienie zasięgu grobów zlokalizowanych na tym cmentarzu w trakcie prac badawczych prowadzonych tu w latach 1994–1995;

2) wykopaliskowe prace archeologiczne połączone z pełnymi lub częściowymi ekshumacjami grobów polskich i częściowymi (w zakresie nieodzownym dla identyfikacji) ekshumacjami grobów zawierających szczątki przedstawicieli miejscowego społeczeństwa, nieokreślonych narodowościowo, a w dotychczasowych opracowaniach zazwyczaj umownie nazywanych sowieckimi.

Poza tym, ze względu na konieczność uzyskania w miarę pełnej wiedzy o tym cmentarzu, wykonano dwa wykopy archeologiczne nie obejmujące zlokalizowanych grobów. Miały one charakter sondaży, w których zbadano relikty strażnicy cmentarnej (wykop LXV/96 o rozmiarach 4,0×6,0 m) oraz domniemany zjazd do wnętrza największego grobu polskiego (grób 17/95 o rozmiarach 4,2×14,0 m). W obrębie tego zjazdu wykonano dwa wykopy archeologiczne w kształcie rowów o rozmiarach 0,75×5,0 m (wykop LXVI/96) i 0,75×4,0 m (wykop LXVII/96). Zjazd ten, jak się okazało, był utwardzony żużlem piecowym stwierdzonym w obu tych wykopach. Wiele przesłanek przemawia za tym, iż dół śmierci, do którego on prowadził, był przygotowany przez charkowskie NKWD

Zdj. 1. Eksploracja polskiego grobu 7/94. Ślady odwiertów o średnicy 60 cm, prawdopodobnie z przełomu lat 70/80

Zdj. 2. Ekspedycja „Charków 96”. Polskie identyfikatory wojskowe

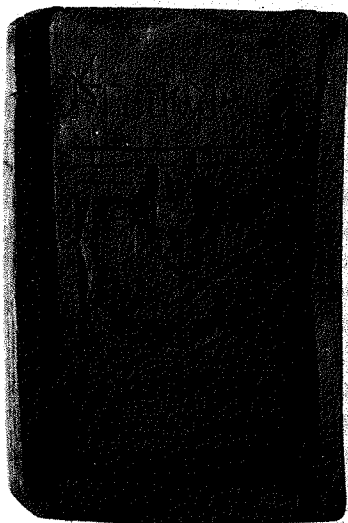
dla pierwszych transportów ze Starobielska⁴. Przy innych dołach śmierci zjazdów takich nie stwierdzono. Należy dodać, że eksploracja w obu tych rowach sondazowych już na niewielkiej głębokości kilkudziesięciu centymetrów ujawniła zaleganie nawet i tu szczątków kilku osób. Z wykopu LXVI/96 wydobyto 5, a z wykopu LXVII 3 mocno zniszczone szkielety osób cywilnych, prawdopodobnie nie-Polaków, za czym przemawia towarzyszące tym szkieletom wyposażenie wyłącznie radzieckie.

Ogółem w 1996 r. wykonano na cmentarzu 596 sondazy wiertniczych, których rezultaty umożliwiły precyzyjne założenie wykopów obejmujących zasięgi pierwotnych dołów śmierci, tzn. grobów masowych. Kiedy natrafiono na strukturę wkopu grobowego, wiercenia przerywano, rezygnując z przebijania wiertłem warstw pochówków i pozostawiając zbadanie ich miąższości do etapu prac ekshumacyjnych. Stosując taką metodę lokalizacji wkopów grobowych, wydzielono w 1996 r. wstępnie 54 groby zbiorowe. Ich zasięgi, z marginesem 30-50 cm tolerancji, objęto kolejno wykopami archeologicznymi. Pierwotne zasięgi dołów grobowych zaczęły się wyraźnie zarysowywać po wyeksplorowaniu nawarstwień przypowierzchniowych o przemieszanej strukturze gruntu powstałej w wyniku wielokrotnych prac niwelacyjnych i porządkowych, przepro-

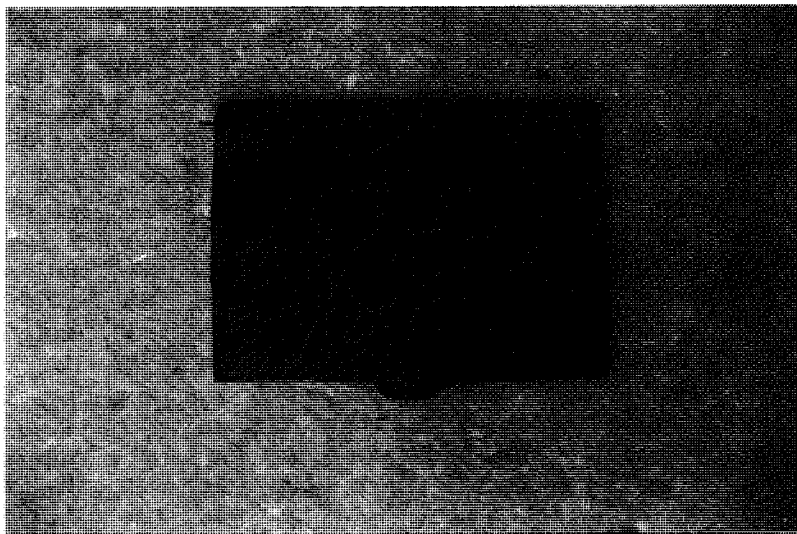
⁴ O istnieniu tu dużego dołu, do którego wjeżdżał samochód ze zwłokami, wspominał podczas przesłuchania w 1991 r. jedyny wówczas żyjący świadek tej zbrodni (zmarł w 1992 r.), były pracownik NKWD w Charkowie, Mitrofan Wasilewicz Syromiatnikow. Twierdził on, iż dół ten zobaczył, kiedy pojechał do lasu przy biełgorodzkiej szosie koło Piatichatek z pierwszą partią trupów. Według jego oceny mógł to być grób na około 500 osób. Jak twierdzi Syromiatnikow, po 10 dniach zachorował on na żółtaczkę i nie brał już więcej udziału w wywózce zwłok Polaków (por. J. Tucholski, *Diariusz ekshumacji w Charkowie i Miednoje...*, s. 191). Jeśli przyjmiemy relację Syromiatnikowa o wjeżdżaniu samochodów z ciałami Polaków bezpośrednio do grobu za prawdziwą, to zjazd taki archeologicznie potwierdzony został jedynie w największym tu dole o rozmiarach 4,2×14,0 m (grób 17/95). Byłby to więc dół wykopany przed rozpoczęciem rozstrzeliwań, do którego dla ułatwienia rozładunku prowadził specjalny zjazd. W tym więc dole mogą spoczywać ofiary pierwszych wywozek ze Starobielska. Mylna była jedynie ocena Syromiatnikowa co do pojemności tego dołu, gdyż według badań archeologiczno-ekshumacyjnych spoczywa w nim około 1025 osób.

wadzanych tu na przestrzeni kilkudziesięciu lat. Na ogół zarysy pierwotnych wkopów mogił stawały się czytelne już na głębokości 40-60 cm. Od tego momentu dalszą eksplorację kontynuowano jedynie w obrębie dołów grobowych, ostro rysujących się w lessowym gruncie. Kopano warstwami mechanicznymi o przeciętnej miąższości 15-20 cm. Jak się okazało, wydzielone wstępnie metodą sondazy wiertniczych groby nie odpowiadały ilościowo rzeczywistemu stanowi, a więc także liczbie założonych na nich wykopów badawczych. Część bowiem grobów leżała tak blisko siebie, że nawet zawężanie siatek odwiertów dla uszczegółowienia zasięgów poszczególnych dołów grobowych nie pozwoliło na ich oddzielenie. Kwestię tę wyjaśniono dopiero na etapie eksploracji. Tak więc ostatecznie w 1996 r., w obrębie 54 wykopów badawczych założonych dla celów archeologiczno-ekshumacyjnych, stwierdzono ogółem 60 grobów. Wynika z tego, że w sześciu przypadkach w obszarze założonych wykopów wystąpiły groby podwójne. Dodając do tego mogiły zlokalizowane i eksplorowane tu w latach poprzednich (w 1991, 1994 i 1995 r.), należy stwierdzić, iż łącznie na tym cmentarzysku znajdowało się 75 grobów masowych mieszczących się w obrębie dokładnie określonego przez nasze badania archeologiczne obszaru o rozmiarach 50×100 m (por. mapa).

Rozmiary mogił były bardzo zróżnicowane. Uderza jednak wielka staranność i dokładność w przygotowaniu dołów grobowych. Wszystkie one, mimo późniejszych odkształceń spowodowanych plastycznością lessowego gruntu czy ingerencją systemów korzeniowych drzew, miały pierwotnie w swych rzutach poziomych kształt regularnych prostokątów lub kwadratów. Wszystko też przemawia za tym, iż doły grobowe kopano ręcznie do standardowej głębokości 2,00 m. Wszystkie groby występowały po obu stronach „czarnej drogi”, której dokładny przebieg na cmentarzu określono już w trakcie badań w 1995 r. Należy przypomnieć, iż droga ta, utwardzona żużlem piecowym, tworzyła na cmentarzu dużą pętlę dla manewru pojazdów i umożliwiała dojazd do wszystkich miejsc lokalizowania masowych dołów śmierci. Analizując planografię wszystkich grobów na tym cmentarzysku, zauważa się tu występowanie grobów relatywnie dużych wewnątrz pętli „czarnej drogi”, szcze-

Zdj. 3. Ekspedycja „Charków 96”. Drewniana papierośnica wykonana w obozie w Starobielsku

Zdj. 4. Ekspedycja „Charków 96”. Pamiątkowe podpisy na papierośnicy wykonanej w obozie w Starobielsku

gólnie w jego części południowo-wschodniej. Były to zresztą, jak się później okazało (poza jednym w tej części – grób 8/94), wyłącznie groby polskich oficerów.

Tak więc eksploracji i ekshumacji poddano w 1996 r. łącznie 60 grobów. Wśród nich zidentyfikowano 10 mogił zawierających szczątki polskich oficerów. Były to groby o numeracjach: 5/94, 6/94, 7/94 (zlokalizowane już w trakcie badań w 1994 r.), 17/95, 19/95, 28/95, 29/95, 30/95, 36/95 i 45/95 (zlokalizowane w 1995 r.). Dodając do nich groby polskie zlokalizowane i ekshumowane w 1991 r., a więc oznaczone wówczas numerami 5/91 i 22/91, oraz groby polskie ekshumowane w 1995 r. i oznaczone numerami 26/95, 40/95 i 52/95, należy stwierdzić, iż łącznie na tym cmentarzysku znajduje się 15 masowych grobów polskich oficerów.

Dysponując po sezonie badawczym 1996 r. pełnym rozeznaniem w zawartości i treści struktur grobowych na tym cmentarzu, w tym wyznacznikami interpretacji narodowościowej pogrzebanych tu ofiar, można było dokonać weryfikacji poglądów co do identyfikacji w tym zakresie niektórych grobów z badań roku poprzedniego (1995). W świetle obecnej wiedzy uważane za polskie groby: nr 2/95 (w wykopie I/95), nr 25/95 (w wykopie X/95) oraz nr 44/95 (w wykopie IX/95), uznać należy za zbiorowe doły śmierci ofiar represji miejscowego społeczeństwa, zapewne z lat 1938–1939. Przemawiają za tym zarówno wyznaczniki archeologiczne (ubogie wyposażenie, brak jednoznacznych poloników, w tym zupełnie z polskiego wyposażenia wojskowego, obuwiu z reguły gumowe z fabryk radzieckich), jak i antropologiczne (zaniedbane uzębienie, plomby na ogół z metali nieszlachetnych).

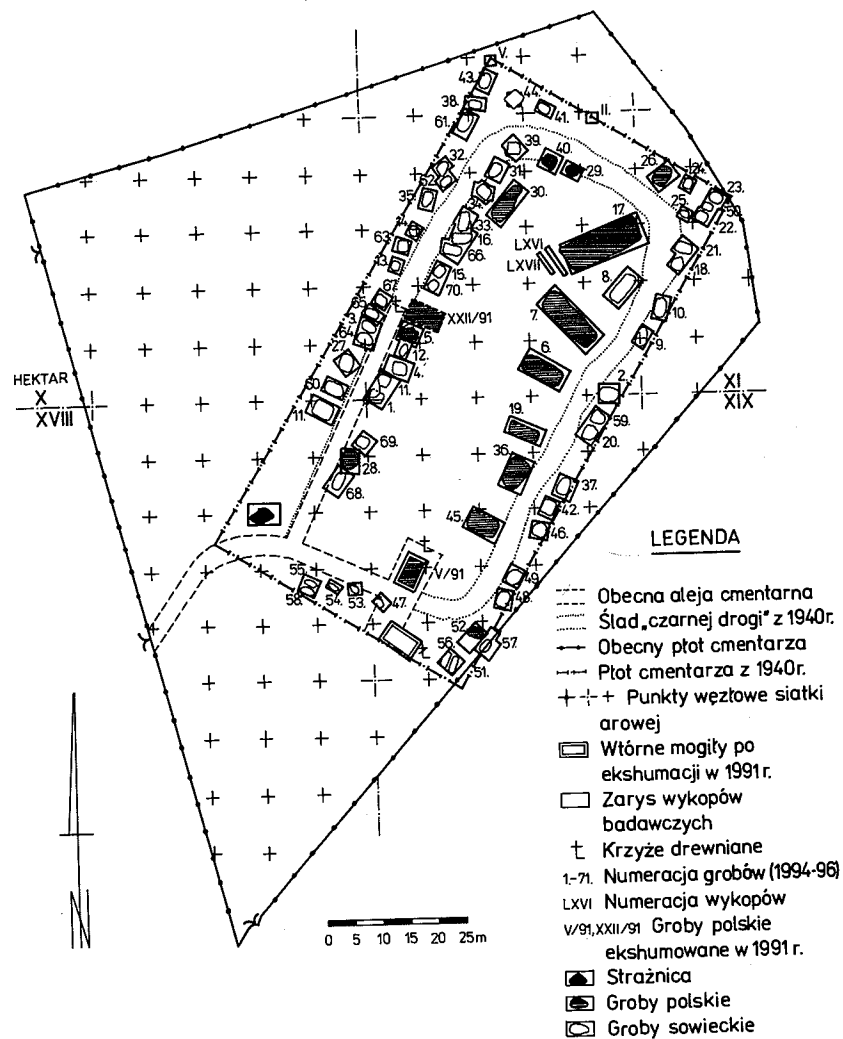
W 1996 r. na 60 poddanych eksploracji grobów z tego cmentarzyska 10 okazało się grobami zawierającymi szczątki polskich oficerów. Większość z nich, bo aż 8, to groby „mokre”, gdzie w partiach spongowych występowała woda nawet do wysokości 60–75 cm ponad dnem wykopu grobowego. W grobach tych na ogół zalegały zwłoki jeszcze nie zeszkielecone, w postaci przemiany woskowo-tłuszczowej. Wszystko wskazuje na to, iż jest to woda deszczowa, która przeniknęła tu w wyniku wzruszenia gruntu wkopami, przy jednoczesnym tworzeniu się na powierzchni gruntu, w zasięgu wkopów gro-

bowych, niecek spowodowanych kompresją zwłok. Jak wykazała analiza profilów tych wykopów, proces kompresji trwał dość długo, a tworzące się nad grobami wklęsłości, zapewne jeszcze w latach czterdziestych, dla zatarcia śladów miejsc grobów kilkakrotnie wyrównywano. Wklęsłości tych zresztą nie udało się ukryć do końca i były one jeszcze dość widoczne w momencie prowadzenia naszych badań. Tylko dwa groby polskie były grobami „suchymi”, a występujące w nich szczątki były zupełnie zeszkielecone. W grobach zarówno „mokrych”, jak i „suchych” w wyniku prowadzonej ekshumacji dokonano wielu obserwacji o charakterze archeologicznym, antropologicznym i z zakresu medycyny sądowej. Stanowią one obecnie przedmiot szczegółowych badań specjalistycznych i opracowań naukowych. Należy jednak zaznaczyć, iż ze względu na ograniczenia czasowe pracy ekspedycji w 1996 r., podyktowane przez stronę ukraińską, większość grobów polskich była ekshumowana jedynie fragmentarycznie, a liczbę pochowanych w nich osób określono hipotetycznie, jednak na podstawie odpowiednich wyliczeń stosowanych w antropologii. Uwzględniając wyniki badań z lat poprzednich (1991 i 1995), trzeba stwierdzić, że liczba osób pochowanych w grobach uznanych za polskie przedstawia się następująco:

grób z wykopu nr V/91, łącznie z grobem z wykopu XXII/91, po ekshumacji w 1991 r. oznaczony jako V/91, obejmował 167 osobników

- grób nr 5/94 – 80 osobników
- grób nr 6/94 – 673 „
- grób nr 7/94 – 718 „
- grób nr 17/95 – 1025 „
- grób nr 19/95 – 329 „
- grób nr 26/95 – 130 „
- grób nr 28/95 – 35 „
- grób nr 29/95 – 90 „
- grób nr 30/95 – 303 „
- grób nr 36/95 – 390 „
- grób nr 40/95 – 70 „
- grób nr 45/95 – 244 „
- grób nr 52/95 – 48 „

CHARKÓW – CMENTARZ LOKALIZACJA GROBÓW

Tak więc w 15 grobach polskich pochowano ogółem 4302 osoby, prawie wyłącznie mężczyzn (jedynie w grobie XXII/91 wg B. Młodziejowskiego natrafiono na szkielet kobiety), co znacznie przekracza liczbę więźniów Starobielska. W zaistniałej sytuacji należałoby podjąć badania dla wyjaśnienia tej kwestii. Być może mamy tu ślad zaginionych Polaków z tzw. listy ukraińskiej, przetrzymywanych na przełomie 1939/1940 r. w więzieniach zachodniej Ukrainy, a zamordowanych na podstawie tej samej decyzji, co więźniowie Kozielska, Ostaszkowa i Starobielska.

Zakres eksploracji i ekshumacji grobów niepolskich uwarunkowany był jedynie koniecznością pozyskania wiedzy wystarczającej dla takiej identyfikacji i wyeliminowania ich ze szczegółowszych badań. Najczęściej ekshumowano tu jedynie wierzchnią warstwę szkieletów. Należy zauważyć, że wszystkie te groby, zdecydowanie mniejsze i zawierające jedynie od kilku do kilkudziesięciu osobników (wyjątkowo tylko dwa groby nieco ponad 100), były grobami suchymi, a szczątki ludzkie zalegały w nich w stanie całkowicie zeszkieleconym. W przeciwieństwie do grobów polskich, zidentyfikowano w nich także szczątki kobiece, chociaż zdecydowanie przeważały męskie. Z przeprowadzonej analizy wynika, że w grobach niepolskich spoczywa łącznie 2098 osób, których pozbawiono życia najczęściej strzałem z rewolweru w tył głowy. Być może, iż dokonano tego na terenie cmentarza, na co wskazywałoby występowanie w wypełniskach grobowych znacznej liczby łusek od rewolweru rosyjskiego typu Nagan. Przypomnieć tu należy o odkryciu w 1995 r. w calcu pod dnem grobu 56/95 w wykopie IV/95 kilkunastu pocisków od nagana wstrzelonych bezpośrednio z góry do dołu śmierci, co sugeruje, że wrzucano do nich ofiary jeszcze żyjące i dobijano je już w dole.

Szczegółowa obserwacja struktur wypełnisk grobowych, zarówno grobów polskich, jak i sowieckich, ujawniła ślady mechanicznej ingerencji w groby przypuszczalnie na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, a więc stosunkowo niedawno. Były to ślady wierceń wiertłami o średnicach 60 i 80 cm, sięgające najczęściej do dna grobu (a niekiedy i głębiej), zapewne w celu zniszczenia wypełnisk grobowych. Ogółem zarejestrowano tu ponad 130 czytelnie rysujących się takich

odwiertów. Intencja tych działań nie jest zupełnie jasna. Być może miały one na celu uniemożliwienie identyfikacji pochowanych lub przyspieszenie rozkładu zwłok. Ślady takich wierceń stwierdzono zresztą i na innych cmentarzyskach ofiar represji sowieckich, co wskazywałoby na centralne decyzje w tym zakresie.

Eksploracja grobów polskich dostarczyła ogromnej liczby zalegających w wypełniskach grobowych przedmiotów stanowiących własność osobistą oficerów oraz przedmiotów z ich wyposażenia wojskowego. Wszystkie one odnotowane zostały w dzienniku prac, a przedmioty lepiej zachowane, po wstępnych zabiegach konserwatorskich przeprowadzonych już w Charkowie, przewiezione zostały do Polski; po poddaniu ich konserwacji przekazane zostaną do Muzeum Katyńskiego w Warszawie. Szczególnie interesujące jest tu zidentyfikowanie wielu nazwisk polskich oficerów, które występowały na wojskowych znakach tożsamości, na różnych przedmiotach (w tym na wytworach sztuki obozowej) i zachowanych dokumentach czy zapiskach obozowych. Wśród nich odczytano 188 nazwisk jeńców obozu w Starobielsku znanych już z listy starobielskiej. Natrafiono tu także i na polskie nazwiska (ogółem 21 nazwisk), które nie występują na liście jeńców Starobielska. Tak więc w trakcie prac archeologiczno-ekshumacyjnych w Charkowie prowadzonych w latach 1991, 1995 i 1996 zidentyfikowano na podstawie różnych źródeł pozyskanych z polskich grobów łącznie 284 nazwiska jeńców ze Starobielska.

Efektom badań archeologicznych i prac ekshumacyjnych prowadzonych w Charkowie w 1996 r. była ogromna dokumentacja, będąca obecnie przedmiotem opracowań. Składają się na nią:

- 1) dziennik ekspedycji archeologiczno-ekshumacyjnej Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa – Charków 1996;
- 2) inwentarz odwiertów wykonanych na cmentarzu oficerów polskich w trakcie prac ekspedycji sondażowo-ekshumacyjnej w Charkowie w 1996 r.;
- 3) inwentarz przedmiotów pozyskanych z badań archeologiczno-ekshumacyjnych prowadzonych w Charkowie w 1996 r.;

4) dokumentacja pomiarowo-rysunkowa prac archeologicznych, w tym rzuty i profile wszystkich grobów. Mapa zbiorcza cmentarza wraz z lokalizacją wszystkich grobów;

5) zestawienie i charakterystyka grobów na cmentarzu oficerów polskich w Charkowie badanych w 1996 r.;

6) charakterystyka grobów polskich („Polskie groby z Charkowa eksplorowane w 1996 r.”);

7) charakterystyka grobów niepolskich („Nieokreślone narodowościowo groby eksplorowane w 1996 r. w Charkowie”);

8) Charków 96. Prace archeologiczno-ekshumacyjne. Sprawozdanie antropologiczne;

9) dokumentacja fotograficzna i telewizyjna prac na cmentarzu oraz przedmiotów wydobytych z grobów.

W ramach prac badawczych prowadzonych na cmentarzu dokonano też ekspertyzy z zakresu medycyny sądowej wybranej serii szkieletów, która stanie się przedmiotem odrębnego opracowania.

JACEK TRZNADEL

JÓZEF MACKIEWICZ O KATYNIU

To, co Mackiewicz zobaczył na własne oczy jadąc 20 maja 1943 r. do Katynia, miało się stać nigdy nie mijającą obsesją pisarza i argumentem nad argumenty, ukazującym straszność sowieckiego ludobójstwa. Zbrodni katyńskiej nie poświęcił Mackiewicz żadnego osobnego utworu w ścisłym sensie literackiego, stał się jedynie jej dociekliwym badaczem, pierwszym jej historykiem. Sam pisał o tym w r. 1975: „Jestem ponad wszystko badaczem sprawy mordu katyńskiego, począwszy od r. 1943 do dziś”. Można tę datę przesunąć aż po kres jego życia.

Badaczy i historyków Katynia jest legion. Ale spośród nich są tylko dwaj wybitni pisarze, którzy pisali o Katyniu jako świadkowie ekshumacji 1943 r. (jeśli nie liczyć Emila Skiwskiego, który ogłosił tylko jeden krótki reportaż). To Ferdynand Goetel i właśnie Józef Mackiewicz.

Mackiewicz nigdy nie przestał myśleć i pisać o Katyniu. I to jemu właśnie, jeszcze „na ziemi włoskiej”, w Rzymie roku 1945, powierzono opracowanie „białej księgi” o zamordowaniu oficerów polskich. Pisarz beletrysta, który decyduje się uszczknąć drogocenne godziny swemu piarstwu, by poświęcić je opracowaniu historycznemu, musi mieć ku temu ważne powody. Jednym z tych powodów było powstrzymywanie się polskich władz emigracyjnych od publicznych wystąpień na ten temat. Zdecydował się Mackiewicz na opracowanie książki o Katyniu i dlatego, gdyż wiedział dobrze, że akt oskarżenia reżimu sowieckiego w tej książce, przez niego sformułowany, stanowi także podstawową przesłankę jego historycznej postawy jako pisarza. Większość jego książek artystycznych (nie mówiąc

o esejach) nie do pomyslenia jest bez obecnej w nich lub w ich tle refleksji nad istotą i praktyką komunizmu. A w samym centrum tej praktyki znajdowało się dla Mackiewicza ludobójstwo popełnione w Katyniu.

Pierwsza część wydanej przez Polską Fundację Katyńską książki Józefa Mackiewicza: *Katyni – zbrodnia bez sądu i kary* to pierwsze polskie wydanie książki autorskiej Mackiewicza o Katyniu, znanej w siedmiu językach. Wydana po raz pierwszy w Szwajcarii w r. 1949 (*Katyni – ungesühntes Verbrechen*), zaraz potem w języku angielskim, była „potoczną”, jak to określił sam autor, wersją znanej wszystkim *Zbrodni katyńskiej w świetle dokumentów*, wydanej po raz pierwszy w Londynie w 1948 r. Gdyż to sam Mackiewicz napisał tę książkę, tyle że później jej opracowanie zostało mu odebrane, książkę przeredagowano i rozszerzono o pewne materiały. Wywiązał się kilka lat temu spór o jej autorstwo. Trzeba powiedzieć, że nigdy, na emigracji – nikt nie zaprzeczył ponawianym oświadczeniom samego Mackiewicza dotyczącym autorstwa tej książki. Obecnie wydana, pod tytułem wziętym z I wydania angielskiego *Mordercy z lasu katyńskiego*, poświadcza dowodnie wkład autorski Mackiewicza w białą księgę *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów*.

Książkę wydałem na podstawie zachowanego rękopisu polskiego (maszynopisu z poprawkami autora), przechowywanego w Instytucie Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku; za jego udostępnienie raz jeszcze składam podziękowanie. Tekst jest integralny, przejrany krytycznie, z niewielkimi skrótami materiałów aneksowych, dobrze skądinąd znanych, np. sowieckiego komunikatu Burdenki, sprawozdań niemieckich z *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn*. Przedrukowano większość zdjęć przewidzianych do książki przez autora. O tekście polskim tej książki myślano długo, że został zagubiony, nawet tłumaczono jej rozdział z języka angielskiego.

Część druga książki, nie mniejsza objętością od pierwszej, to szkice o Katyniu, publikowane przez Mackiewicza równo przez czterdzieści lat i nigdy nie zebrane w całość. Otwiera je wywiad-reportaż drukowany przez Mackiewicza w wileńskim „Gońcu Codziennym” w czerwcu 1943 r., najwybitniejszy tekst pisany na świeżo po odkryciu grobów katyńskich przez nacownego świadka ekshumacji. Są tu także zeznania Mackiewi-

cza: i to, złożone przed władzami II Korpusu we Włoszech jeszcze w 1945 r., i to późniejsze, przed Komisją amerykańskiego Kongresu w r. 1952. Ale przede wszystkim liczne eseje, artykuły, polemiki dotyczące Katynia. Mackiewicz śledził wszystkie nowe ślady zbrodni, ale i prostował „fałszywki” zrodzone z niekompetencji bądź z celowych usiłowań władz sowieckich zmylenia śladów. Publikował także w językach obcych, kilka tekstów przetłumaczyłem z języka niemieckiego. Ostatnią pracą Mackiewicza o Katyniu było posłowie do książki stanowiącej część pierwszą obecnego woluminu, napisane dwa lata przed śmiercią w r. 1983, jak dotąd publikowane tylko w języku niemieckim i rosyjskim. W rosyjskim tłumaczeniu, z niewiadomych jeszcze powodów, okrojone zresztą w partii końcowej.

Pozwoliłem sobie dołączyć do książki *Posłowie wydawcy*, w którym starałem się ukazać znaczenie ogólne pisarstwa Mackiewicza o sprawie katyńskiej, jak również znaczenie tego pisarstwa w obrębie jego własnej twórczości – i publicystycznej, i literackiej. Uwydatniając zwłaszcza – za własnymi wypowiedziami pisarza – jego nachylenie w twórczości literackiej ku autentycznej prawdzie życia, a nie fikcji („tylko prawda jest ciekawa” pisał), przeplatanie się formy eseju publicystycznego z prozą literacką tak w jego twórczości oryginalnej, jak i publicystycznej. Określiłem eseistyczną twórczość Mackiewicza na tematy katyńskie jako bliską polskiej szkole historycznej „opowiadającej” – w nurcie Karola Szajnochy i Ludwika Kubali w XIX wieku, Melchiora Wańkowicza w wieku XX.

Rozpad Związku Sowieckiego, którego Mackiewicz już nie dożył, spowodował, że prawdy zbierane z życia, z relacji świadków, zostały w dużej mierze uzupełnione, a często i poprawione, na podstawie dokumentów znalezionych w archiwach sowieckich NKWD i państwa rosyjskosowieckiego (choć do pewnych podstawowych bloków dokumentów dotąd nie dotarto). Mackiewicz wyczekiwał „wypłynięcia na powierzchnię” podobnych dokumentów, ich istnienia był pewien, ale ujawnienia ich nie doczekał, podobnie jak wykrycia miejsc egzekucji i pochowania więźniów ze Starobielska i Ostaszkowa. Tych miejsc dotyczą ostatnie słowa, jakie na temat zbrodni katyńskiej napisał.

Znaczy to, że ograniczony w niektórych danych zbrodni autor musiał także popełniać pewne błędy, mylić się w sądach

szczegółowych. Niewiele tego. Takie błędy nigdy nie umniejszają waloru wielkich, klasycznych tekstów. Staralem się jednak, tam gdzie różnice faktów były istotne, sygnalizować je w przypisach wydawcy.

Obecne wydanie jest wydaniem prawie krytycznym. Piszę prawie, gdyż edytor nie miał dostępu do rękopisów (poza rękopisem nowojorskim), a jedynie do pierwodruków. Ujednolicono pisownię, opierając się na ogólnie przyjętych zasadach, wszędzie jednak zachowano autentyczny tok kresowych cech języka autora. Książce towarzyszy bibliografia tekstów Józefa Mackiewicza o Katyniu, być może niekompletna, nikt bowiem nigdy kompletnej bibliografii Mackiewicza nie zestawiał, a teksty rozrzucone są także w czasopismach wielu języków z wielu kontynentów. Natomiast pominięto całkowicie wypowiedzi o Mackiewiczu, także te dotyczące jego pisarstwa o Katyniu. To już jest zadanie osobne.

Na zakończenie tej krótkiej charakterystyki chciałbym wrócić jeszcze do ogólnego znaczenia tych tekstów, tak jak widział je autor, a ja ten jego punkt widzenia całkowicie podzielał. Chodzi o walkę autora podjętą ze świadomością totalitarną sowiecką, z jej powszechnym nie tylko sowieckim zasięgiem.

Sądził, że w zbrodni katyńskiej i jej okolicznościach przegląda się cała prawda o komunizmie. Katyń, jak to określiłem w posłowniu za Josephem Conradem, to „jądro ciemności” komunizmu.

Katyń jest dla Mackiewicza klasycznym przykładem tego, co nazwał w osobnej książce „zwycięstwem prowokacji”. Oto z dwu równie zbrodniczych i ludobójczych ideologii: nazizmu hitlerowskiego i komunizmu sowieckiego, osądzono i wyklęto w Europie i świecie jedynie hitleryzm. Starto na proch państwo hitlerowskie, a imperium komunistycznemu pozwolono dalej istnieć. Z Oświęcimia uczyniono światowe mauzoleum pamięci, a Katyń odsunięto w niepamięć. Uczyniły to zwycięskie rządy koalicji, ale przyglądali się temu biernie także i hierarchowie Watykanu. Zakazano istnienia partii odwołujących się do hitleryzmu, a bezkarnie zezwolono na istnienie partii komunistycznych. Hańbiącym symbolem tej prowokacji była dla pisarza także Norymberga, jej nie dosyć upowszechniony do dzisiaj

epizod związany z próbą oskarżenia Niemców przez Sowiety o popełnienie tej zbrodni.

Mackiewicz pokazuje, że – jeśli chodzi o pogardę dla życia i wolności człowieka – oba te ustroje są równie zbrodnicze, więc nie liczytuje ilości zbrodni, w których komunizm przewyższył hitleryzm. Ale pod względem pewnych moralnych metod komunista jest czymś o wiele gorszym od hitlerowca. Nie jest tak głupi, jak ten prawdomówny nihilistyczny nazista. Najgorsze zło ubiera w kłamstwo, aby świat mógł w nie uwierzyć i z nim współżyć. Pokazują to współczesne powieści Mackiewicza: *Droga donikąd* i *Nie trzeba głośno mówić*. Jeśli hitlerowcy zabijali za brak posłuszeństwa, komuniści rosyjscy zabijali i za brak posłuszeństwa, i za brak wiary w komunizm. Zachował się konspekt sowieckiej książki o hitleryzmie (Mackiewicz nie mógł go znać), gdzie w rozdziale *Psychologia sadyzmu* miano objaśnić hitleryzm Katyniem.

Nic bardziej piekielnego nigdy świat nie wymyślił i dlatego Mackiewicz nigdy nie przestał pisać o Katyniu.

Nie będą cię przekonywać – mówi jeden z bohaterów tego pisarza – że czarny sufit jest biały. Każą ci w to ślepo wierzyć i to głosić. W tym także aktualność obecnej książki Mackiewicza, gdyż jeśli hitleryzm został wyklęty przez świat, wielka część bałwochwalstwa komunizmu ostała się, razem z tą gorzką prawdą, że Katynia i zbrodni komunizmu nigdy nie osądzono, nie ukarano.

Uważam za bardzo ważne praktyczne podjęcie przez Polską Fundację Katyńską mojego pomysłu wydania tej książki, a Halinie Mackiewicz raz jeszcze składam podziękowanie za wyrażenie na to zgody.

ANDRZEJ KOSTRZEWSKI

PRAWNE ASPEKTY ZBRODNI KATYŃSKIEJ

We wstępie do opracowania pt. *Zbrodnia katyńska*¹ napisano: „Niestety, postępowi w dziedzinie badawczej i kryminalistycznej nie towarzyszą osiągnięcia w politycznej i prawnej regulacji spraw związanych z samą zbrodnią i jej następstwami. W obecnej polskiej polityce zagranicznej zbrodnie katyńska traktowana jest podobnie jak w polityce mocarstw zachodnich w czasie II wojny światowej. Doraźne korzyści polityczne biorą górę nad zasadami moralnymi i elementarnym poczuciem sprawiedliwości. Podpisany w Moskwie traktat z Rosją w odniesieniu do problematyki katyńskiej jest kontynuacją tej reguły, która już wielokrotnie poddana była najsurowszemu osądowi historycznemu... Rząd polski nie staje dostatecznie zdecydowanie w obronie godności wymordowanych w Katyniu, Charkowie i Twerze oficerów i pracowników służb państwowych. Nie staje w obronie interesów tysięcy Polaków dotkniętych bezpośrednio i pośrednio skutkami zbrodni katyńskiej. Tę państwową funkcję zaczynają spełniać organizacje społeczne, powstałe w Polsce i w Rosji. Ich działalność bez udziału służb państwowych nie może wszakże doprowadzić do uregulowań traktatowych, do osądzenia winnych, przywrócenia godności pomordowanym i zadośćuczynienia dotkniętym skutkami zbrodni”.

*

¹ *Zbrodnie katyńska – droga do prawdy*, pod red. M. Tarczyńskiego, „Zeszyty Katyńskie” 1992, nr 2, s. 6.

Dnia 5 marca 1940 r. Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych (NKWD) wystosował do Komitetu Centralnego WKP(b) na ręce J. Stalina pismo², podpisane przez Ł. Berię, w którego zakończeniu czytamy:

„...NKWD ZSRR uważa za niezbędne:

I. Polecieć NKWD ZSRR:

- 1) sprawy znajdujących się w obozach dla jeńców wojennych 14700 osób, byłych polskich oficerów, urzędników, obszarników, policjantów, agentów wywiadu, żandarmów, osadników i służby więziennej,
- 2) jak też sprawy aresztowanych i znajdujących się w więzieniach w zachodnich obwodach Ukrainy i Białorusi 11000 osób, członków różnych k(ontro)l-rewolucyjnych organizacji, byłych obszarników, fabrykantów, byłych polskich oficerów, urzędników i uciekinierów,
– rozpatrzyć w trybie specjalnym, z zastosowaniem wobec nich najwyższego wymiaru kary – rozstrzelania.

II. Sprawy rozpatrzyć bez wzywiania aresztowanych i bez przedstawiania zarzutów, decyzji o zakończeniu śledztwa i aktu oskarżenia w następującym trybie:

- a) wobec osób znajdujących się w obozach dla jeńców wojennych – na podstawie informacji przekazanych przez Zarząd do Spraw Jeńców Wojennych NKWD ZSRR,
- b) wobec osób aresztowanych – na podstawie informacji ze spraw przekazanych przez NKWD USRR i NKWD BSRR.

III. Rozpatrzenie spraw i powzięcie uchwały zlecić trójce w składzie: t(ow.) t(ow.) Mierkułow, Kokułow i Basztakow (Naczelnik I Wydziału Spec(jalnego) NKWD ZSRR)”³.

² Pismo to nazywane jest w literaturze przedmiotu „notatką” z uwagi na brak jego określenia w tytule.

³ *Katyń – dokumenty zbrodni*, t. 1: *Jeńcy nie wypowiedzianej wojny, sierpień 1939–marzec 1940*, Warszawa 1995, s. 470–475 (kserekopia pisma).

Pismo to, stanowiące wyrok, zatwierdzili do wykonania J. Stalin, K. Woroszyłow, W. Mołotow, A. Mikojan, M. Kalinin, Ł. Kaganowicz.

Znamy w historii zbrodnie popełniane na jeńcach wojennych. Najczęściej jednak odnosiło się to do nielicznej grupy jeńców i stanowiło samowolę niższego dowódcy. Nieznany jest przypadek wymordowania wszystkich jeńców wojennych – oficerów – decyzją najwyższego organu władzy państwowej, jakim w Związku Sowieckim w r. 1940 był Komitet Centralny Partii. Mówimy o władzy państwowej, jej bowiem przedstawiciele wchodzili w skład Komitetu Centralnego Partii i oni swoimi podpisami zatwierdzili wykonanie bezprecedensowej zbrodni. Woroszyłow był ludowym komisarzem obrony, Mołotow – ludowym komisarzem spraw zagranicznych, Mikojan – ludowym komisarzem handlu wewnętrznego i zastępcą Stalina, jako odpowiednik wicepremiera, Kalinin – przewodniczącym Prezydium Rady Najwyższej Związku Sowieckiego, będącym odpowiednikiem prezydenta państwa, w końcu Kaganowicz był ludowym komisarzem transportu. Dlatego zbrodnia katyńska wymyka się spod jakichkolwiek kryteriów systemów prawnych państw cywilizowanych. I dlatego określana jest jako największa zbrodnia okresu II wojny światowej. Nie ze względu na liczbę ofiar, ale ze względu na jej aspekt prawny, przede wszystkim jej międzynarodowy aspekt prawny. Dokonana bowiem została na obywatelach innego państwa, chronionych dodatkowo konwencjami międzynarodowymi, jako jeńcy wojenni, przez państwo, które w tym czasie nie prowadziło żadnych działań wojennych, a zatem w czasie pokoju, gdy jeńcy wojenni winni być zwolnieni z niewoli, gdyż ustała przyczyna ich dalszego zatrzymywania.

Należy podkreślić, że część tych jeńców wojennych była chroniona dodatkowymi konwencjami międzynarodowymi – lekarze i duchowni, którzy w zasadzie winni być zwolnieni bezwzględnie po stwierdzeniu ich statusu, a przez czas pobytu w obozie winni mieć stworzone odpowiednie warunki do wykonywania swych zawodowych powinności. Przystępne działania państwa sowieckiego w stosunku do polskich jeńców wojennych – oficerów – nie ograniczało się zatem do samego pozabawienia ich życia.

A przecież nawet ten fakt nie zakończył tej zbrodni. W jej ramach bowiem zastosowano odpowiedzialność zbiorową w stosunku do rodzin ofiar zbrodni. Te rodziny, gdy można było do nich dotrzeć, wywożono z miejsc zamieszkania, pozabawiając dobytku.

Kulminacją tych zbrodniczych działań było w końcu jej przemilczenie z usiłowaniem zrzucenia za nią odpowiedzialności na inne państwo – Niemcy. To przemilczenie zbrodni, narzucone wieloma sposobami całemu światu, stanowiło jej dalszy ciąg, stawało się bowiem jej poplecznictwem. Dlatego mówienie dzisiaj o aspekcie prawnym zbrodni katyńskiej jest tak trudne i skomplikowane.

*

Dnia 13 kwietnia 1990 r. o godz. 14.30 TASS ogłosił oświadczenie, w którym m.in. napisano:

„Ujawnione materiały archiwalne w całości pozwalają na wniosek o bezpośredniej odpowiedzialności za zbrodnię w Lesie Katyńskim Berii, Mierkułowa i ich pomocników. Strona sowiecka wyrażając głębokie ubolewanie w związku z tragedią katyńską oświadcza, że jest ona jedną z ciężkich zbrodni stalinizmu”.

W dalszym ciągu oświadczenia przyznano, że Związek Sowiecki ponosi moralną i polityczną odpowiedzialność za tę zbrodnię. Pominięto odpowiedzialność prawną, pozwalającą na postawienie przed sądem winnych jej dokonania i żądania materialnego zadośćuczynienia przez rodziny (spadkobierców) ofiar. Ten fakt uniemożliwia do dziś dnia zamknięcie sprawy zbrodni katyńskiej. Co gorsza, obciąża stronę polską – rząd polski – zaniechaniem dochodzenia słuszych roszczeń.

Oczywiście trudno dziś postawić przed sądem sprawców pośrednich czy bezpośrednich zbrodni katyńskiej, gdy niewielu pozostaje przy życiu. Ale sąd Federacji Rosyjskiej powinien przeprowadzić rozprawę dla orzeczenia „winien” wobec tych sprawców. Brak takiego orzeczenia odsuwa na plan dalszy sprawę odszkodowań, o które zresztą władze polskie nie zabiegają bądź zabiegają mało energicznie.

Dochodzenie roszczeń odszkodowawczych przed sądami polskimi

Wobec braku reakcji ze strony rządu polskiego na żądania zajęcia się aspektem prawnym zbrodni katyńskiej – ukarania winnych i wyegzekwowania odszkodowań, do sądów polskich zaczęły wpływać pozwy odszkodowawcze, sformułowane na podstawie przepisu art. 415 kodeksu cywilnego: „Kto drugiemu wyrządził szkodę ze swej winy, obowiązany jest do jej naprawienia”.

Pozwanym jest minister finansów, który zaniechał wypełnienia swego obowiązku zawarcia ze stroną rosyjską odpowiedniej umowy odszkodowawczej bądź wystąpienia o zawarcie takiej umowy przez ministra spraw zagranicznych. Za sprawy finansowe – a takimi są odszkodowania – odpowiada minister finansów. Co gorsza, minister działa tu na szkodę skarbu państwa, w przypadku bowiem braku spadkobierców ofiar zbrodni katyńskiej należne odszkodowanie z ustawy przypada skarbowi państwa. Te kwoty mogłyby być przeznaczone na przykład na założenie cmentarzy w Katyniu, Charkowie i Miednoje oraz ich utrzymanie.

Przytoczony art. 415 kodeksu cywilnego może być zastosowany pod warunkiem wskazania i udowodnienia, jaka szkoda powstała, tj. określenia jej wysokości, kto ją wyrządził i za jej wyrządzenie ponosi winę oraz kto jest poszkodowany.

Instytut Katyński przedstawił propozycję zawarcia takiej umowy z Federacją Rosyjską, jako następcą prawnym Związku Sowieckiego; według niej wypłacone byłoby jednorazowe odszkodowanie i każdy uprawniony do jego otrzymania dostałby jednakową kwotę pieniężną. Wobec niepodjęcia tej propozycji przez władze obecnie składane są do sądów pozwy, które w każdym przypadku zawierają inną wysokość żadanego odszkodowania, obliczoną według utraconych zarobków ofiary zbrodni katyńskiej, najczęściej jedyne go żywiciela rodziny.

Minister finansów z całą stanowczością odcina się od sprawy odszkodowań, stosując zdumiewającą prawnie argumentację. Treść jednej z odpowiedzi na pozew podajemy w załączniku 1. Uderza w nim sformułowanie: „...między powodem a pozwanym nie istnieje stosunek prawny, na podstawie które-

go powód mógłby domagać się określonego świadczenia od pozwanego”.

Zaciążyła tu doktryna komunistycznej władzy totalitarnej, w której obywatel w stosunku do ministra może być przedmiotem, nigdy zaś podmiotem. Tymczasem w doktrynie prawnej państwa demokratycznego minister jest sługą obywatela i taki jest źródłosłów określenia „minister”. I obywatel ma podmiotowe prawo pozwania ministra, jeśli oczywiście wykaże, że minister wyrządził mu szkodę.

Należy stwierdzić, że sądy oddalające pozwy odszkodowawcze nie przychyliły się w tym zakresie do argumentacji ministra. Natomiast w uzasadnieniu swoich orzeczeń powołują się na brak uregulowań prawnych (!), stwierdzając gołosłownie, że art. 415 kodeksu cywilnego nie może tu mieć zastosowania, a uregulowania prawne istniejące w sprawie odszkodowań za zbrodnię komunistyczne dotyczą tylko terytorium Polski i innego okresu, choć na te uregulowania nikt się w pozwach nie powołuje. Jedno z takich orzeczeń przytaczamy w załączniku 2.

Na wstępie zacytowaliśmy zdanie stwierdzające, że rząd polski „nie staje w obronie interesów tysięcy Polaków dotkniętych bezpośrednio i pośrednio skutkami zbrodni katyńskiej”. Jest rzeczą tragiczną, że w obronie tych interesów nie stają także polskie sądy. Nasuwa się wobec tego pytanie: gdzie i u kogo ciężko doświadczony i poszkodowany obywatel polski ma znaleźć tę obronę. Sprawa zbrodni katyńskiej jest sprawą międzynarodową. Zbrodnię popełniono na obywatelach innego państwa, pomijając, że byli to jeńcy wojenni chronieni międzynarodowymi konwencjami. Nasuwa się wobec tego uzasadnione pytanie, czy rząd polski i polskie sądy czekają, aż sprawy trafią na forum międzynarodowe. Przeciż odmowa przyznania należnych odszkodowań jest naruszeniem praw obywatelskich gwarantowanych ratyfikowanymi przez państwo polskie konwencjami międzynarodowymi.

Rząd polski i sądy polskie uchylające się od załatwienia sprawy należnych odszkodowań za zbrodnię katyńską stają się poplecznikami tej zbrodni. Ten zarzut ma dodatkowy aspekt – oddalania zamknięcia sprawy zbrodni katyńskiej.

Sprawa odszkodowań za zbrodnię katyńską przed sądem amerykańskim

Duże emocje wzbudziła wiadomość o skierowaniu sprawy odszkodowań za zbrodnię katyńską do sądu amerykańskiego przez zamieszkałe tam rodziny ofiar zbrodni. Odezwały się głosy, dlaczego takie wystąpienia nie mają miejsca w Polsce. Trzeba od razu stwierdzić, że pozew adwokatów amerykańskich skierowany jest przeciwko Federacji Rosyjskiej, jako następcy prawnego Związku Sowieckiego, i przeciwko agencji TASS (za wprowadzenie w błąd, jakoby zbrodnię popełnili Niemcy). Jest to możliwe tylko na gruncie prawa anglosaskiego, gdyż zasady odszkodowania może być egzekwowane z majątku Federacji Rosyjskiej znajdującego się na terytorium Stanów Zjednoczonych (konta bankowe, statki itp.). Na gruncie systemów prawa kontynentalnego w Europie, w tym prawa polskiego, takie dochodzenie swych praw nie jest możliwe, gdyż sądy polskie nie mogą orzekać w stosunku do innych państw, jedynie do osób fizycznych, które przekroczyły przepisy prawa polskiego. Zresztą proces amerykański nie wydaje się praktycznie możliwy do wygrania, nawet bowiem przysądzenie odszkodowania z majątku Federacji Rosyjskiej przy jego egzekwowaniu wkroczyłoby w dziedzinę polityki, wywołując ze strony Federacji Rosyjskiej retorsję, tj. znalezienie jakiegokolwiek pretekstu do skazania w Rosji obywatela amerykańskiego na płacenie jakichś odszkodowań, co przy rozwijającej się wymianie handlowej nie byłoby trudne. Należy tu przypomnieć incydent na dworcu w Warszawie sprzed kilku miesięcy między obywatelami rosyjskimi i policją polską, kiedy to Moskwa natychmiast zagroziła żądaniem odszkodowania materialnego ze strony Polski w przypadku wykazania strat.

Ciekawą sprawą jest jednak zaangażowanie przez Federację Rosyjską we wspomnianym procesie najlepszych adwokatów amerykańskich do obrony swoich interesów, gdy Federacja Rosyjska mogła proces zignorować.

*

Niezależnie od przytoczonych okoliczności i omówionych spraw związanych z prawnym aspektem zbrodni katyńskiej, należy na zakończenie przypomnieć, że Związek Sowiecki był związany w chwili popełniania zbrodni katyńskiej konwencjami międzynarodowymi o ochronie jeńców wojennych, że wbrew tym konwencjom już na początku agresji na Polskę przekazywał jeńców wziętych do niewoli władzom bezpieczeństwa (NKWD), a nie wydzielonym agendom Armii Czerwonej oraz że zbrodnia katyńska – mimo stosunkowo małej liczby ofiar – jest zbrodnią ludobójstwa, miała bowiem na celu wyeliminowanie grupy obywateli państwa polskiego o znaczącym potencjale intelektualnym i zawodowym. Tym samym nie może ulec przedawnieniu, pomijając, że ewentualny termin przedawnienia liczyć można od 13 grudnia 1990 r., tj. od chwili oficjalnego ujawnienia jej sprawców.

Niniejszy szkic dotyczący prawnych aspektów zbrodni katyńskiej nie wyczerpuje tego zagadnienia.

Załącznik 1

Sąd Wojewódzki
Wydz. I. Cywilny,
Warszawa

Sygn. akt I C 1409/93

Powódka wnosi o zasądzenie od Skarbu Państwa – Ministra Finansów odszkodowania w kwocie 150.900 zł. Jako podstawę faktyczną żądania wskazuje powódka fakt, iż jej mąż zginął 13.04.1940 r. w Katyniu. Skarb Państwa zdaniem powódki odpowiada za szkody, których doznała ona wskutek śmierci męża, ponieważ Rząd Rzeczypospolitej Polskiej nie wystąpił do ZSRR, a następnie Federacji Rosyjskiej o odszkodowanie za śmierć ofiar zbrodni katyńskiej.

Zdaniem Sądu brak jest podstaw do przyjęcia, iż Skarb Państwa może w opisanym wyżej stanie faktycznym odpowiadać na podstawie art. 415 kc bądź też innych przepisów kodeksu cywilnego. Podstawą żądania odszkodowania przez ofiary represji wojennych mogą być jedynie przepisy ustawy z dnia 23 lutego 1991 r. o uznanie za nieważne orzeczeń wydanych wobec osób represjonowanych za działalność na rzecz niepodległego bytu Państwa Polskiego (Dz.U. nr 34, poz. 149 z późn. zm.). Jednakże przepisy cytowanej wyżej ustawy nie mają zastosowania w sprawie niniejszej.

Dlatego też Sąd na podstawie art. 116 § 2 kpc wobec oczywistej bezzasadności powództwa wnioszek oddalił.

Załącznik 2

Warszawa, 1996-04-15

Ministerstwo Finansów
Departament Prawny
PR-I/927/96

Sąd Wojewódzki
w Warszawie
I Wydział Cywilny

Sygn. akt I C 1409/93

Odpowiedź na pozew

Pozwany wnosi odpowiedź na pozew z wnioskiem o odrzucenie pozwu na podstawie art. 199 § 1 pkt 1 Kpc.

Uzasadnienie

Biorąc pod uwagę treść pozwu, jak i jego uzasadnienie – zdaniem pozwanego w sposób oczywisty wynika, iż między powodem a pozwanym nie istnieje stosunek prawny, na podstawie którego powód mógłby domagać się określonego świadczenia od pozwanego. Z tych względów zawarte w pozwie

okoliczności wykluczają – zdaniem pozwanego – przyjęcie również odpowiedzialności ex delicto, brak jest bowiem z jednej strony związku przyczynowego między szkodą a działaniem (zaniechaniem) pozwanego, a z drugiej strony brak jest właściwości pozwanego do naprawienia szkody.

Skarb Państwa bierze udział w obrocie poprzez tzw. Stationes fisci, będące określonymi jednostkami organizacyjnymi, z których działalnością wiąże się dochodzone roszczenie.

Pozwany uważa, iż powód nie wykazał właściwości Ministra Finansów jako reprezentanta Skarbu Państwa właściwego do ewentualnego zaspokojenia roszczenia powoda.

Zdaniem pozwanego ustawa z dnia 29 grudnia 1982 r. o urzędzie Ministra Finansów oraz urzędach i izbach skarbowych (Dz.U. z 1994 r. nr 106, poz. 511) nie stwarza podstaw prawnych dla Ministra Finansów do podjęcia działań wobec b. ZSRR lub jego następców prawnych, których zaniechanie – zdaniem powoda – stanowi podstawę jego roszczenia.

W związku z powyższym pozwany prezentuje pogląd, iż podstawą wniosku o odrzucenie pozwu winna być uchwała Sądu Najwyższego (w składzie 7 sędziów) z dnia 20 kwietnia 1970 r. nr III CZP4/70, z której wynika, iż niedopuszczalna jest droga sądowa w wypadku, gdy z twierdzeń powoda lub przytoczonych przez niego okoliczności wynika w sposób oczywisty, że pomiędzy powodem a pozwanym nie istnieje żaden stosunek prawny, który mógłby stanowić podstawę żądania pozwu. Jednocześnie pozwany zwraca uwagę na wyrok Sądu Wojewódzkiego w Warszawie I Wydział Cywilny w sprawie o sygn. akt I C 1034/90 dotyczący de facto analogicznej sprawy.

Z up. Ministra Finansów
Dyrektor Departamentu Prawnego
mgr Marek Ochman

URSZULA OLECH

INDEKS OSOBOWY DO ARCHIWUM ROBLA

Mianem Archiwum Robla określa się protokoły tzw. spuścizny katyńskiej, tj. zawartości kopert, do których podczas ekshumacji i identyfikacji ofiar w Katyniu w 1943 r. składano znalezione przy zwłokach przedmioty i dokumenty. W maju 1943 r. zostały one dostarczone do Krakowa, do Instytutu Medycyny Sądowej i Kryminalistyki, i poddane badaniom. Z tych badań sporządzono protokoły, których dodatkowe kopie, szczęśliwie ocalałe i odnalezione w 1991 r. w Krakowie, mają dziś wartość bezcenną i są doskonałym źródłem poznania zachowań i losów jeńców obozu kozielskiego. Owe „oryginalne” kopie odnalezonego Archiwum Robla przechowywane są w Instytucie Katyńskim w Krakowie.

Dzięki uprzejmości wiceprzewodniczącego tego Instytutu, pana Stanisława M. Jankowskiego, kserokopie z tzw. Archiwum Robla znalazły się w posiadaniu Pracowni Dokumentacji Naukowej Wojskowego Instytutu Historycznego. Zbiór składa się z kserograficznych odbitek protokołów 285 kopert okładkowych. Całość liczy 1146 kart, w większości odbitych jednostronnie i ponumerowanych przez opracowującą zbiór Urszulę Olech.

W celu ułatwienia korzystania i poruszania się po tak obfitym materiale do całości sporządzono indeks nazwisk występujących w tekście. Liczy on 2333 nazwiska, w znakomitej większości jeńców, którzy przeszli przez obóz w Kozielsku, a później zginęli w Katyniu. Indeks jest ułożony w porządku alfabetycznym. Poszczególne jego hasła w większości zawierają nazwisko i imię, w cudzysłowie numer lub numery kopert okład-

kowych, następnie numery stron, na których występuje według ciągłej paginacji. Gdy występowało samo nazwisko, a potem dalej w tekście imię, po podaniu numeru strony, w nawiasie okrągłym podano imię, np. Aleksandrowicz, „01453”, 346, 347, 461 (Wacław), 480. Inne części wyrazów występujące w nawiasach okrągłych pochodzą też z Archiwum Robla, natomiast wszelkie informacje od opracowującej indeks zapisano w nawiasach kwadratowych.

Do wstępu dołączono wykaz numerów kopert okładkowych z egzemplarza kserokopii Archiwum Robla, który znajduje się w zbiorach WIH i z którego sporządzono niniejszy indeks.

Są to następujące numery kopert: 1, 3, 4, 5, 7, 11, 15, 16, 19, 24, 25, 26, 27, 30, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 57, 58, 60, 62, 63, 65, 66, 67, 69, 73, 74, 75, 77, 80, 82, 83, 86, 87, 90, 91, 94, 95, 98, 99, 100, 101, 101 bis, 102, 105, 105 bis, 106, 107, 108, 109, 110, 01017, 01028, 01070, 01086, 01093, 01103, 01166, 01172, 01176, 01217, 01231, 01304, 01298, 01335, 01352, 01365, 01372, 01403, 01404, 01433, 01453, 01458, 01464, 01467, 01487, 01443, 01112, 01500, 01565, 01596, 01605, 01616, 01625, 01626, 01685, 01692, 01723, 01746, 01772, 01773, 01807, 01838, 01851, 01865, 01860, 01872, 01881, 01883, 01931, 01944, 01970, 01987, 02026, 02030, 02031, 02064, 02093, 02149, 02261, 02280, 02283, 02291, 02313, 02335, 02360, 02369, 02388, 02425, 02431, 02437, 02465, 02477, 02480, 02482, 02483, 02502, 02504, 02506, 02563, 02566, 02619, 02627, 02630, 02638, 02647, 02710, 02748, 02753, 02778, 02805, 02813, 02830, 02840, 02847, 02861, 02886, 02888, 02905, 02947, 03029, 03030, 03042, 03045, 03072, 0383, 03108, 03146, 03170, 03181, 03193, 03196, 03214, 03227, 03230, 03247, 03252, 03304, 03327, 03359, 03360, 03362, 03442, 03501, 03506, 03656, 03676, 03695, 03667, 03708, 03713, 03722, 03724, 03725, 03758, 03761, 03781, 03805, 03818, 03820, 03828, 03852, 03864, 03878, 03978, 03989, 03998, 0216, 0490, 04023, 04042, 04044, 04067, 04070, 04079, 04086, 04097, 01, 03, 013, 028, 036, 044, 048, 0137, 0153, 0159, 0187, 0211, 260, 0300, 0358, 0386, 0417, 0424, 0428, 0456, 0469, 0478, 0489, 0496, 0566, 0570, 0579, 0581, 0618, 0638, 0639, 0643, 0650, 0654, 0693, 0712, 0719, 0720, 0722, 0726, 0729, 0734, 0743, 0747, 0748, 0756, 0762, 0765, 0768, 0793, 0858, 0881, 0909, 0952, 0836, 0867, 0873, 0921, 0940, 0988, 0490.

ARCHIWUM DR. JANA Z. ROBLA

INDEKS NAZWISK

Abraham, „0490”, 763
 Abramski J., „02567”, 576
 Abratowski Józef, „0456”, 886, 889
 Achteлик Paweł, „0570”, 903
 Adam, „105 bis”, 857
 Adamek Józef, „53”, 163–165
 Adamski, „27”, „0712”, „0873”, 96, 102, 104, 933, 1042 (Jan)
 Aksamitowski F., „0211”, 852
 Aksamitowski Stefan, „0216”, 744
 Aksan Mikołaj, „0793”, 989
 Alama, „03852”, „0216”, 720, 739
 Aleksandrowicz, „01453”, „01931”, „01970”, „02431”, „04023”, 346, 347, 461 (Wacław), 480, 539, 811
 Altwasser Eugeniusz, „0211”, 853
 Andruszkiewicz Włodzimierz, „01453”, 332
 Andrysiak Edward, „04086”, 1140
 Andrzejczak Stanisław, „0216”, 749
 Andrzejewscy, „15”, 63, 69
 Andrzejewski Bohdan, „0490”, 753, 754, 772, 789

Andrzejewski Henryk, „01931”, „02830”, 461, 609 [bez imienia]
 Andrzejkowicz, „02947”, 631
 Andrzejkowski Bogdan, „03852”, 720
 Aniołkowski, „0748”, 959
 Anlauf Stefan, „01487”, 372, 374
 Antonowicz, „19”, „02567”, „110”, 77, 82, 576 (Adolf), 1110
 Antoń Bolesław, „02567”, 573
 Antoszek Józef, „03214”, 1102
 Arcichowski Jan, „04086”, 1141
 Arcichowski Mieczysław, „02567”, 577
 Arcimowicz, „04023”, 803, 814
 Augustak, „02567”, 576
 B.....czyński, „03”, 820
 Babes-Bobe, „0211”, 852
 Babiński Zbigniew, „0873”, „65”, 1046, 1130
 Babuchowski Marian, „01487”, 369–376
 Bad....., „0873”, 1035
 Badeński Marian, „02567”, 575
 Badowski Zbigniew, Hubert, „01883”, 459

Badurski Czesław, „0873”, 1045
 Bag....., „04023”, 814
 Bagday, „04023”, 797
 Bagiński Stefan, „03214”, „110”, 1095, 1105, 1106
 Bagiński, „03852”, „03214”, „110”, 719, 1095, 1104
 Bajer, „02813”, 601
 Bajorński Jan, „02567”, 572
 Bakula Stanisław, „01112”, „01881”, 385, 440–458
 Bał Franciszek, „02483”, 561
 Baldwin-Ramuł Witold, „0300”, 860–865
 Balingier Antoni Witold, „0300”, „0300a”, 865, 1132
 Bałach, „02431”, 538
 Bałaszewski, „0693”, 928
 Banach, „04023”, 803, 814
 Banasiewicz Teodor, „12”, 46, 53
 Banaszek, „0490”, „08”, 781, 821 (M.)
 Banaszekiewicz Telesfor, „01487”, 373, 375
 Banaś Ludwik, „01625”, 398
 Banche Zygmunt, „04023”, 813
 Bandrowski Stanisław, „01487”, 372, 375
 Bandurek Michał, „0456”, 886
 Baniewicz, „04023”, 814
 Bańkowski, „01872”, „0748”, 434, 961
 Baran, „01231”, 296
 Baraniecki, „0490”, 753, 774
 Baranowski, „02830”, „03852”, „0490”, „04023”, „03”, 609, 718 (Aleksander), 720, 753 (Aleksander), 784, 789, 790, 806, 808, 809, 812, 814, 820
 Baranowski Bol., „01625”, 398
 Baranowski Józef, „0490”, 784
 Baranowski Roman, „02567”, 576
 Baranowski Władysław, „02431”, 523, 524
 Barański, „0216”, „0836”, 744, 1007
 Barczyk Franciszek, „105”, 242–246
 Barnasik Michał, „01970”, 464
 Barnik, „15”, 62, 66
 Bartbacz, „0490”, 781
 Bartczak, „0988”, 1087
 Bartkowiak Czesław, „02431”, „0581”, 543, 906–913
 Bartnik Stefan, „01487”, 372, 375
 Bartosiak, „02567”, „02630”, 573, 588 (Jan)
 Bartoszyński, „0748”, 959
 Bartuś, „0836”, 1003
 Bartys Jan, „5”, 21–23, 29, 30–33, 35, 37, 39, 72, 74
 Bartz Jan, „03”, 820
 Ba[o]ruh, „0873”, 1046
 Barwiński, „0216”, „03214”, 739, 743, 1102
 Barwiołek, „01970”, 467, 470, 475, 477
 Baszkowski, „01970”, 469
 Bawsowicz Jan, „04086”, 1142
 Bączek, „0765”, 971
 Bączkiewicz, „01872”, 431
 Bądryński Tadeusz, „04086”, 1140
 Bąkowski Jerzy, „01487”, „02502”, 372, 375, 564 [bez imienia]
 Beck Leonard, „0456”, 886
 Bednarczyk Jan, „01112”, 380–383
 Bednarski, „01093”, 285
 Beksiński Władysław, „01112”, 385
 B[P]jelczarski Kazimierz, „02431”, 535

- Bellert, „02813”, 601
 Belohlawek, „0245”, 745
 Belcz(sz)yrński Marian, „01723”, 407
 Bentsch Julian, „02567”, 573
 Be[ar]bonik, „0216”, 741
 Betlej, „0722”, 941
 Bezucha, „04023”, 805
 Bibro, „0765”, 974
 Bicz, „04023”, 812, 814
 Bieda, „04023”, 814
 Biel, „02567”, 576
 Bielaczyc Wilhelm, „01625”, „01626”, 395–399, 402–403
 Bielecki Jerzy, „0216”, 748
 Biele[ij]cki Miecz. Stan., „15”, „02567”, „0216”, 60, 62, 67–69, 578, 740 [bez imienia]
 Bi[e]ńkowski Adam, „02567”, 573
 Bieńkowski Stanisław, „01723”, 407
 Bier Tad., „15”, 67
 Biernacki Andrzej, „106”, 259, 261
 Biernacki Franciszek, „66”, 181, 182
 Biernacki Zygmunt], „01746”, „0216”, 409, 730–750
 Bilczarski Kazimierz, „02431”, 544
 Bilczyński, „02813”, 601
 Bilewski, „0867”, 1031
 Biliński Bogusław, „01112”, 385
 Binder St., „0793”, 989
 Birnbaum, „02431”, „0867”, 533, 536, 1032
 Biskupek Wiktor, „01112”, 380, 382, 384
 Blacha Wilhelm, „02431”, „0581”, 544, 909
 Bładycz Marian, „02431”, 544, 545
 Bleicher Aleksander, „105”, 243
 Blicharski Wojciech, „0187”, 848, 849
 Blichbaum, „0988”, 1072
 Blumski, „0489”, 898
 Błaszczakiewicz, „01304”, 311
 Błażejowski, „01335”, 317
 Błędzki, „02567”, 576
 Błociszewski Lucjan, „01487”, 372, 375
 Bniński Rafał, „01453”, 335
 Bober, „02431”, 531, 533
 Bobielec Jan, „02567”, 576
 Bobrzyński, „0456”, 889
 Bocek, „0765”, 982
 Bochenek, „01872”, „0478”, 431, 894
 Bochniak Wilhelm, „105”, 243
 Boczkowski, „01453”, 343
 Bogiński Czesław, „0712”, 932
 Boglewski, „02483”, 561
 Bogucki Kazimierz, „02567”, 573
 Bogusławski, „02431”, „0867”, 526, 537, 1030, 1031
 Bogusz Marcin, „01464”, 362–364
 Bohatyrewicz, „0490”, „03”, „013”, „0581”, „0867”, 778, 820, 831, 909, 1031
 Bohdanowicz Conrad, „105”, 243
 Bojarunas Dionizy, „86”, „04086”, 212, 1141
 Bojd, „01872”, 432
 Bolechowski Jan, „01851”, „04023”, 420, 797 [bez imienia], 806 [bez imienia], 809 [bez imienia]
 Bolesła[wicz], „01872”, „0836”, „110”, 437, 1003, 1007, 1108
 Bolesławowicz, „5”, 25
 Bolesła, „01872”, 429
 Bołczowski Józef, „01692”, 406
 Bóldok Tadeusz, „0211”, 850–852
 Bombel A., „02567”, 576
 Bondke Edmund, „0490”, 772
 Borejsza, „01231”, 296
 Borgieła, „0765”, 975
 Borgowiec Alojzy, „0881”, 993–995
 Borkowski, „0921”, 1058
 Borkowski Piotr, „02283”, 498 vel Dunin-Borkowski 499
 Borkowski Piotr Zdzisław, „0873”, 1046
 Borkowski Wacław, „0921”, 1062
 Boroński, „0187”, 848
 Borowicz, „0921”, „65”, 1058, 1121
 Borowiec, „0137”, 843
 Borowski, „02502”, „0570”, 564, 903
 Borys, „02813”, 603
 Bowdziej Jerzy, „0216”, 744
 Brachaczek Rudolf, „108”, „03758”, 266–269, 705
 Brański Zygmunt, „02431”, 544, 545
 Brenda Edmund Hieronim, „04023”, 797, 802, 814
 Brin Tadeusz, „02567”, 577
 Broda, „0216”, 741
 Bromarczyk Wacław, „0873”, 1046
 Bros Mari[an], „01443”, 377
 Brosz Zb., „0211”, 852
 Broszkiewicz, „0765”, 984
 Brus Paweł, „01807”, „0765”, 414, 966–989
 Bryk, „01487”, 371
 Brykczyński Stan., „01487”, 371, 374
 Bryl, „0747”, 952
 Bryniarski Karol, „048”, 836
 Brzą.....cki, „04023”, 810
 Brzeziński Mikołaj, „02149”, 489–490
 Brzeziński, „01872”, „0873”, 433, 1044, 1045
 Brzeziński Adam, „105”, 243, 246
 Brzeziński Zbigniew, „01453”, „01467”, 332, 348, 365–368
 Brzeziński Zygmunt, „01872”, 428
 Brzozowscy, „0216”, 740
 Brzozowski, „3”, „0836”, 10, 1000
 Bubik Witold, „02483”, „0765”, 560, 985
 Buchcik Robert, „03989”, „0358”, 728, 869 [bez imienia]
 Bucht Wacław, „02567”, 574
 Buczkowski, „03852”, „0490”, 718, 720, 721, 753, 754, 772 (Wacław), 790
 Budny Antoni, „02431”, 544
 Budzik Józef, „0909”, 996
 Budziński, „02567”, 575
 Budzyn Julian, „105” bis, „01692”, „260”, 248, 404, 854–856, 858, 859
 Bukowiecki Wacław, „01851”, 420
 Bukowski Antoni, „15”, „0490”, 62, 67, 773 [bez imienia]
 Bulicz Włodzimierz, „01723”, 407
 Buła Maciej, „01231”, 300
 Bułaj Aleks., „01487”, 371, 374
 Buława-Gabryszewski Aleksander, „02753”, 596
 Burakowski, „01970”, 463
 Burakowski Andrzej, „12”, 44–46, 51–53
 Burakowski Józef, „01931”, 461
 Burakowski Michał, „01970”, 464
 Burbelka Michał, „01692”, 404
 Burdziński, „0867”, 1030
 Burkacki Kazimierz, „044”, 835
 Bury Dominik, „0456”, 886

- Bury Franciszek, „01487”, „04023”, 372, 375, 803 [bez imienia]
- Burza Wojciech, „0873”, 1038
- Burzyk, „02431”, 525
- Butwiłło, „013”, 830
- Bycharowski, „03”, 818
- Bzdrega Władysław, „02335”, 509
- Cabanowski N., „02567”, 576
- Cała Julian, „03083”, 651
- Caputa, „01112”, 380–383
- Cebula Jan, „01112”, 380–383
- Cebulak vel Cebolak, „0490”, 781
- Cedro-Rudnicki Adolf, „37”, 121, 122
- Cemirski Franciszek, „01872”, 428, 431
- Cendro, „01231”, „02431”, 296, 543 (Witold)
- Chamiec Zygmunt, „01851”, 420
- Chamski, „02830”, „0722”, 609, 942
- Chełkowski, „86”, „0216”, 212, 739–741
- Chiberski Wład., „15”, 68
- Chitlerski, „01458”, 353
- Chlebek Jan, „01112”, 381, 382
- Chmura Maksymilian, „01931”, 461
- Chmielewski, „01872”, 439
- Chmielewski Kazimierz, „01931”, 461
- Chmielewski Stanisław, „01176”, 289–[292]
- Chodakiewicz Symeon, „01487”, 371, 374
- Chodal Tadeusz, „02567”, 578
- Chodań [Tadeusz], „15”, „0873”, 62, 66, 1041
- Chodkowski, „048”, 836, 837
- Chodorowski Bronisław, „02567”, 572
- Chojnacki, „01231”, „02483”, 298, 561
- Cholewicki, „0638”, 916
- Chomicki Ludwik Antoni, „49”, „0921”, 147, 148, 151, 152, 1059 [bez imienia]
- Chomiński, „04023”, 814
- Chomski, „0722”, 941
- Chorobik Stefan, „01112”, 380–382
- Choroszewski Władysław, „01405”, 329
- Choroszucki J., „02567”, 575
- Choynowski Jan, „03713”, 699
- Chroboczek, „0836”, 1000
- Chrzanowski Bohdan, „86”, „01112”, 212, 385
- Chrzanowski Edward, „03667”, 694, 695
- Chrzęstek Józef, „36”, „49”, „02431”, „0581”, 117–119, 147, 148, 150–152, 544, 908
- Chudoba Andrzej, „01487”, 372, 375
- Chudziński, „03”, 817
- Chwedończuk Adolf, „02567”, 572
- Chyliński Stefan, „01692”, „03”, 405, 819 [bez imienia]
- Cianciara Jan, „01692”, 404, 406
- Ciastoń, „01093”, 285
- Cichocki Hieronim, „0579”, 905
- Cichowski, „0490”, „0638”, 763, 916 (ppor.)
- Cichy, „01692”, „02431”, „0765”, 406, 528, 982
- Ciekot Władysław, „0729”, 945, 946
- Cieruński vel Cieremski, „01872”, 433
- Ciesielski, „0748”, 961
- Cieśla Rudolf, „02567”, „0639”, 575, 918, 919
- Cieślewicz Władysław, „01851”, „03170”, 420, 655, 656
- Cieślowski T., „02567”, 575
- Cimek Adam, „04086”, 1141
- Ciosański, „0216”, 731
- Ciosiński Zdzisław, „01970”, 464, 466
- Ciszański, „0748”, 961
- Ciszewski Alfons, „03852”, 720
- Ciszewski Zygfryd, „01443”, 377, 378
- Cizewski, „02335”, 504
- Cudula, „04023”, 814
- Cudzik Stanisław, „0747”, 952
- Curyłło, „15”, 67
- Cwajbaum L., „02567”, 575
- Cybulski, „03”, „0921”, 818, 1059
- Cyroń, „0836”, 1003
- Cytosiewicz Zenon, „0873”, 1046
- Czabak, „01458”, 360
- Czadulski, „04023”, 797
- Czajka Józef, „0456”, 886, 889
- Czajk[owski], „15”, „0211”, 68, 853 [bez imienia]
- Czajkowski Bog[h]dan, „38”, „57”, „58”, 123–126, 170–172
- Czajowa Anna, „02335”, 503
- Czamaris, „15”, 67
- Czanderna, „0765”, 972
- Czapla Józef, „01112”, 380–382, 384
- Czaplicki Stefan, „02567”, „03656”, „0836”, 573, 688 [bez imienia], 1007 [bez imienia]
- Czapliński Antoni, „01746”, 409
- Czapski, „02431”, 531, 543
- Czarliński, „03”, „0489”, 818, 898
- Czarnek, „01304”, „03”, 308, 819
- Czarski, „04023”, 811
- Czechowicz, „0747”, 953
- Czechowski, „01086”, 279
- Czelażka, „04023”, 803
- Czemakowski, „04023”, 811
- C [R.S] zepiela, „01692”, 404
- Czeremski, „03”, 818
- Czerniecki Erik, „01112”, 379, vel Czerniecki Eryk, 380, 381, 383
- Czerwiński, „01872”, „0581”, „0748”, 432, 908 (Stanisław), 961 [bez imienia]
- Czerwonko Wacław, „01487”, 371, 374
- Cześcik, „02947”, 627
- Czołowski Bronisław, „01692”, „0490”, 406, 784 [bez imienia]
- Czub M., „02630”, 589
- Czubiński M., „0921”, 1053
- Czuk, „02630”, 586
- Czułkowski, „01723”, 407
- Czuruk, „01086”, 279
- [Czyryk], „036”, 834
- Czyżewski Jerzy, „01723”, 407
- Czyżewski Kazimierz, „0873”, 1035, 1044
- Czyżewski Kazimierz s. Rudolfa, „0734”, 947
- Ćwierkowski Kaz[imierz], „0581”, 908
- Ćwirk, „03”, 817
- D. amecki, „01970”, 470
- Danda [Wańda], „0358”, 870
- Danikiewicz, „0873”, 1044
- Dan[rz]ecki Ryszard, „01931”, 461
- Daszewski Andrzej, „0988”, 1085
- Dawid Wiesław, „0581”, 908

Dąbrowski, „35”, „02335”, „02465”, „110”, 113, 115, 504, 549, 550 (Jan Henryk), 1104, 1106, 1112, 1114, 1115
Dąbrowski Józef, „03”, 820
Dąbrowski Ludwik, „0456”, 886, 889
Dec Ignacy, „0456”, 886, 889 [bez imienia]
Degl Fr., „01231”, 298
Dejewski Arkadiusz, „01404”, 329
Dembicki, „0211”, 852
Dembowski, „105” bis, 247, 248, 250, 256, 857 (lek.)
Demczuk, „01487”, 376
Demianowicz, „01872”, 438
Denisiewicz, „0873”, 1036
Denison Władysław Witold, „74”, 195, 196
Derbis Józef, „01112”, 379, 381, 383
Derczyk, „01872”, 431
Desart Bolesław, „15”, „02567”, 62, 69, 578 (De...t Bolesław)
Deszberg Jerzy, „01692”, 405
Deszczka Władysław, „90”, 215, 216
Deszert, „0424”, 878
Diehm Edmund August, „12”, „15”, 46, 53, 60, 62, 67, 68
Diszowski, „0873”, 1042
Długosz, „0748”, 959
Dłuski, „0722”, 941
Dmochowski, „0748”, 963
Dmytrak, „27”, 93, 94, 96, 97, 102, 104
Dobak Stanisław, „01851”, 420
Dobniewicz, „0873”, 1042
Dobraczyński Zbigniew, „105”, 243, 246
Dobrogowski, „0216”, 741
Dobrowolski, „01304”, „02947”, „0490”, „0748”, 308, 633, 762, 958
Dolawski, „0490”, 762
Domania, „0867”, 1031
Domiczek Witold, „01723”, 407
Dominiczak, „01872”, 432
Dominik, „02483”, 561
Donaj, „0216”, 740 vel Dunaj, 741
Donikiewicz Edward, „0873”, 1035
Dorczyk Stanisław, „01851”, „04067”, 420, 1133
Dorożański Władysław, „0748”, 958, 959
Dorożyński Tad[eusz], „0747”, „0836”, 952, 1003
Dorszewski Edward, „102”, „02064”, „04086”, 238, 240, 241, 486, 487, 1141
Dowojno W., „02567”, 574
Dratwa, „02630”, 588
Drausznak (Nausznak), „0873”, 1046
Drączkowski, „01872”, „02567”, „0836”, 428, 573 (Sylwester), 1003
Dreger, „19”, 78, 82
Drobiński, „0216”, „0211”, 744, 748 (Stanisław), 853
„NN”, „02093”, 488 [prawdopodobnie koperta należała do jejca o nazwisku Dron]
Drozdowski, „01872”, 429 [433]
Drożęcki, „04023”, 811
Drucki, „01872”, 432
Drzewiecki, „01970”, 479
Duań, „01970”, 469
Dubicki Zbigniew, „03506”, 683
Dubowik Jan, „01931”, 461
Duda Bolesław, „01112”, 385

Dudarmis (Dudaremis) Czesław, „02502”, 562, 563
Dulęba, „0867”, 1027
Dulembowski, „01970”, 475
Dumania Jan, „01692”, 404
Dunaj, „0216”, 739, 740
Dunikowski, „105” bis, „0988”, 247, 248, 857, 1087
Dunin-Karwicki, „19”, „01464”, „0216”, „0469”, 78, 82, 363, 736, 890
Dura Leonard, „0216”, 748
Duszyński, „01231”, 303
Dworak, „01872”, 429, 433
Dworakowski, „7”, „01944”, „0490”, 37, 462 (Jerzy), 784
Dworecki, „04023”, 803, 814
Dyjas Augustyn, „19”, „02431”, „0581”, 75–80, 544, 909
Dylewski Tadeusz, „5”, „01404”, 26, 327–329
Dymitrów, „01872”, 429
Dziadek, „0456”, 887
Dziedziuk Romuald, „0456”, 887, 889
Dzierzgowski, „0216”, 730
Dzierżyński Kazimierz, „0873”, „0921”, 1046, 1060 [bez imienia]
Dziewulski, „110”, 1107
Dzik...F., „02567”, 575
Dzikowski Czesław, „02567”, „03852”, 575, 720
Dziubicki, „0216”, 741
Eberhardt, „0722”, 941, 942
Edelmann, „0921”, 1058
Egierski Mieczysław, „01458”, „02567”, „03”, 360, 572, vel Egierski 817
Eibel, „03852”, 719
Eiger, „01458”, 352, 353
Engel, „0921”, 1059
Epstein, „03”, 818
Fabrowski Zygmunt Stanisław, „03758”, 705–706
Falkiewicz, „03656”, 688
Fałata, „15”, 62, 67
Farny Alfred, „01807”, „0765”, 414–445, 966
Felsztyn, „02431”, 533
Felten, „04023”, 812
Fenrych Władysław, „04086”, 1142
Fertała, „0836”, 1003
Fiedorowicz Tadeusz, „02291”, 500
Figo(nier) Persach, „01112”, 379, 381, 383
Fijałkowski, „01692”, 404, 406
Filipek Jan, „02567”, 578
Finger, „03852”, 720
Firek, „0940”, 1065
Fischhof E., „02567”, 574
Fitzke Jan, „5”, „02482”, 26, 554–556
Fizek, „0765”, 982, 985, 986
Flaszczyński Longin, „02483”, 560
Florczak, „03”, 820
Florkiewicz Zbigniew, „44”, „01931”, „02431”, 133–135, 461, 544
Florkiewicz Kazimierz, „0581”, 909
Foryś, „0639”, 918
Franciszczak, „0216”, 740
Frania Emil, „01112”, 380–382, 384
Frankowski, „0216”, 739
Frąckowiak Kazimierz, „02567”, 573
Frąckowiak Stanisław, „02567”, 573

- Freid, „01872”, „0867”, 438, 1029
(Frejt vel Freyd)
- Frela, „01453”, 341, 347
- Frelkiewicz Józef, „01453”, „02567”, 345, 573
- Frelkowski, „01453”, 332
- Frenkiel Józef, „02431”, 544, 545
- Frenkiel Wacław, „01487”, „0211”, 372, 374, 853
- Fr....ud Aleksander, „0581”, 909
- Freu[y]da, „0988”, 1074
- Freundenreich Janusz, „98”, 223, 224
- Freund Maksymilian, „0836”, 1000
- Frey dr, „5”, 27
- Friszberg Adam, „99”, 225, 226
(Fryszberg)
- Fronik Jan, „01931”, 461
- Frosztega, „0216”, „0456”, 736, 739, 887
- Frydman Euzebiusz, „110”, 1115
- Frydrychowicz Józef, „04086”, 1142
- Fryge, „02431”, „0836”, 543, 1000
(Fryga), 1023 (Fryga)
- Frym Henryk, „02567”, 576
- Frymus Mieczysław, „01103”, „02567”, 286, 575
- Fuchs, „03”, 820
- Fudzik, „01458”, 355
- Furman Jan, „0748”, 957, 958, 960, 961
- Furmański, „01458”, 351, 353, 355, 357, 359
- Gabryszewski Aleksander, „0581”, 908
- Gadomski Feliks, „0747”, 949–955
- Gaik Kazimierz, „01931”, 461
- Gajek Leon, „01487”, 371, 374
- Gajewski, „02567”, 575
- Galon, „01872”, 431
- Galopiński, „01458”, 355
- Gałazka Jerzy, „04023”, 797, 814
- Gałaz[s]ka Tadeusz, „048”, 836, 838
- Gałuszka Alojzy, „01723”, 407–408
- Gandziarski Zbigniew, „0216”, 740
- Ganowicz Jan, „0216”, 741
- Gantkowski Adam, „0921”, 1051, 1057, 1058
- Garbarska Maria, „04086”, 1141
- Garduła, „01458”, „03030”, „03998”, „0873”, 357, 642 (Kazimierz), 729 [bez imienia], 1046 (Kazimierz)
- Gargul Stanisław, „036”, 834
- Garlicki Władysław, „02031”, 485
- Garliński Stanisław, „01931”, 461
- Garmulewicz, „15”, 67
- Garstka, „0216”, 738, 741 (Garsta)
- Gaul Aleksander, „02567”, 573
- Gaus, „0489”, 898
- Gawdziński, „0490”, 784
- Gawlik, „0867”, 1033
- Gawłowski, „0836”, 1007, 1019
- Gawron Mieczysław, „02567”, 577
- Gawroński Lucjan, „69”, 188, 189
- Gawrych Alojzy, „08”, 821
- Gawrys, „01304”, 308, 309, 311, 312
- Gądek Stanisław, „27”, „01458”, „01851”, „01872”, „03214”, „110”, „65”, 100, 103, 104, 351, 419, 428, 1098, 1109, 1123
- Gąsiecki, „02431”, 528
- Gąsiewicz Edward, „03656”, „03”, 688, 819, 820
- Gąsiewicz, brat Edwarda, „03656”, 688
- Gąsiorowski, „03214”, 1101
- Gąsiorowski Gustaw Lesław Konrad, „04042”, 1136
- Gąsowski Kazimierz I, „02619”, „02627”, 579, 580
- Gąsowski Kazimierz II, „03805”, 709, 710
- [Gąsowski] Marian, „02619” NN, „03805”, 579, 710 (brat Kazimierza)
- Ge.....(da) vel (za) Józef, „0566” NN s. 901–902
- Gelarowski, „01881”, 450
- Gelewicz, „01970”, 466
- Genmblo, „04023”, 801
- Gerlé Julian, „02567”, 575
- Gestling Jerzy, „48”, 140, 141, vel Goetling 142, 144–146
- Geyer, „0216”, 748
- Gębнарz, „03852”, 718
- Gędziński Zbigniew, „02483”, 561
- Gęndziwiłł Stanisław, „0456”, 886
- Gęsicki, 923
- Gieb....nowski, „01881”, 452
- Gidaszewski, „01453”, 338
- Giełżyński Jan, „01487”, 371, 374
- Glabiszewski, „01723”, 407
- Glassner Artur, „02567”, 576
- Glazur Karol, „0873”, 1035, 1036, 1044
- Glebisz, „0921”, 1051, 1058
- Gliński, „01231”, 296
- Gliszczyński Jerzy, „0490”, 773
- Głombik, „01872”, 432
- Głazowski, „03”, 817
- Głód, „0940”, 1065
- Głowiński, „04023”, 803
- Głuch, „02431”, 537
- Głuchowski Bronisław (Bolesław), „02567”, „02813”, 577, 601 [bez imienia]
- Goc Ryszard, „01487”, 372, 375
- Godłowski, „0988”, 1076
- Godycki, „03”, 817
- Gojewski, „01970”, 463
- Golański Stanisław, „02567”, 572
- Goldberg Abram, „02431”, 544, 545
- Golde Antoni, „01692”, 405
- Goldstein Salomon, „02280”, 497
- Golem, „01970”, 475
- Golewicz, „01970”, 479
- Goliasz Ryszard, „02431”, „0581”, 544, 909
- Golyschny Lotariusz, „0570”, „0765”, 903–904, 978, 981, 985
- Gołab, „0424”, 878
- Gołębiński, „0921”, 1063
- Gołyński, „01304”, „03”, 310, 818
- Gołgasy, „0765”, 980
- Gołuchowski, „03214”, 1101
- Gomuliński, „02567”, 576
- Gontarski Stanisław, „02480”, 553
- Gorgul, „3”, 10
- Gorliwy Jan, „01931”, 461
- Gorzechowski, „0748”, 961
- Gorzyński, „0921”, 1062, 1063
- Gosiewski Zygmunt, „01872”, 427–439
- Gosławski Ignacy, „0873”, 1035, 1046
- Gosławski Jan, „107”, „01970”, 262–265, 475 [bez imienia]
- [Gostomski Jan], „03327” NN, 672, 675
- Goszczyński, „01231”, 296, 299, 300, 305
- Gotowski, „35”, 115
- Gout Juliusz, „01487”, 372, 374
- Gozdziewski S., „01304”, 308, 309, 311
- Góral Bolesław, „5”, 26, 28

Górecki, „0650”, 923
 Górka, „02567”, „03”, 578, 818
 Górski Andrzej, „01872”, 434
 Grabiński, „0137”, 843
 Grabowski Władysław, „01881”, 457
 Grabski, „03”, 820
 Graniczny, „036”, 834
 Grązewicz, „03”, 819
 Greczyn Stefan Tadeusz, „77”, 201, 202
 Grendus Franciszek, „01487”, 369, 371, 374
 Grodzieński Henryk Grzegorz, „02710”, 592, 593
 Grubner Henryk, „0873”, 1035, 1042, 1046
 Grudzień Longin, „02567”, 573
 Gruszyński, „27”, 104
 Grüner Kazimierz, „0793”, 989
 Grünkraut, „765”, 977
 Gryboś, „0765”, 975, 978, 981
 Grycewicz, „01872”, 431
 Grzegorzczak, „0490”, 762
 Grzelarz Bolesław, „0873”, 1046
 Grzyb, „03”, 820
 Grzybowski, „0836”, „110”, 1009, 1110
 Grzywacz, „0490”, 763, 782
 Grzywiński, „03”, 819
 Grzywna Tadeusz, „02947”, 633, 639
 Gubała Jan, „01723”, „0836”, 407, 1007
 Gulewicz, „01970”, 470
 Gumułka Jan, „01487”, 372, 375
 Gurwicz Samuel, „02567”, „03”, 572, 817 [bez imienia]
 [Gutowski Stanisław], „01860” NN, 424–426
 Guttman I..., „02567”, 576
 Guzdek, „0765”, 975, 978, 979, 983
 Guzy, „01093”, 285
 Gużewski R, „102”, 238, 241
 Gwóźdź Tadeusz, „0211”, 853
 Hackel Juliusz, „04097”, 1089
 Hadziel...ski, „02567”, 577
 Hajdas, „0490”, 757
 Haj...enberg J., „02567”, 576
 Hakel, „0216”, 741
 Haller, „01487”, 371
 Hałaciński Andrzej, „16”, „100”, „105-bis”, „01881”, „0216”, „04023”, „0469”, „0643”, „0836”, 71, 228–230, 247–248, 250, 455, 739, 804, 857, 890, 922, 1013
 Handy Jan, „0836”, 1023, 1024
 Hannig Konrad, „03”, 820
 Harasimowicz Alfons, „0581”, 908
 Harkowy, „0638”, 916
 Hartbing, „03”, 820
 Hass, „0211”, 852
 Hatłaj, „02567”, 576
 Heidenberg Józef, „02504”, 565
 Heilszer Maksymilian, „03781”, „03”, 707, 708, 819 [bez imienia]
 Hein Karol, „02657”, 572
 Heine vel Neipe, „1”, 3
 Hejnowicz, „0211”, „0793”, 852, 989 [Kazimierz]
 Helewic, „0765”, 982
 Herlik, „0765”, 971
 Hernes, „01453”, „01458”, „02813”, „02947”, „0216”, „04023”, „0867”, „110”, 334, 336, 340, 353, 358, 603, 636, 738, 804, 812, 1030, 1113
 HERNICZEK Tadeusz, „105”, 243

Hertz Jan, „01487”, 371, 374
 Hertz Stanisław, „02425”, 518, 519 [kopia s. 518]
 Herzig Włodzimierz, „0793”, 989
 Hess Kazimierz, „16”, „01872”, 72, 74, 431
 Heurich Jan, „01487”, 371, 374
 Hittel Franciszek, „02567”, 573
 Hławiczka, „0765”, 986
 Hoffman, „0490”, 763, 779, 790 (Marian)
 Hofman, „01453”, „03852”, 340, 720 (Marian)
 Hojka Franc[iszek], „01112”, 380, 381, 384
 Hok vel Hek, „04023”, 804
 Hols, „01458”, 358
 Holcgreber, „01458”, 352
 Hon, „04023”, 803
 Honzatko, „0873”, 1036, 1045
 Hoppe, „0216”, 730
 Ho[a]rbut Mieczysław, „0211”, 853
 Horoszewicz, „01464”, 363
 Horoszkiewicz Wł., „01443”, „0489”, „0873”, 377, 898, 1035, 1045 [bez imienia]
 Hrebenda, „0873”, 1045
 Hreczuk, „0490”, 781
 Hryniewicki Ludomir, „03214”, 1102
 Hryniewiecki Kazimierz, „02567”, 575
 Huber Zygmunt, „0216”, 746
 Husakowski Zygmunt, „0456”, 887, 889
 Hutek Józef, „028”, 832, 833
 Hübner, „03852”, „0490”, 718, 720 (Stefan), 753, 754 (Stefan), 789
 Idaszewski Jan, „02567”, 572
 Idrjan Szymon, „01487”, 371, 374
 Ig..., „0490”, 792
 Igielski Roman Józef, „02437”, 546–548, 989
 Igielski Tadeusz, „0793”, 989–991
 Ignacok Jan, „01112”, 379, 380, 383
 Ignaczak, „0722”, 941
 Imirski, „013”, 830
 Imoch Roman, „02567”, 574
 Indronas Edmund, „01487”, 372, 375
 Inwentarz (Haim), „02431”, 544
 Iwanowski, „0873”, 1045
 Iwanuszka, „0867”, 1031
 Izydorzczak, „01458”, 353, 356
 Iżek, „02431”, 535
 Iżycki, „01970”, 472
 Iżyński, „02947”, „0137”, 633, 636, 843 [przez rz]
 Ja..., „01872”, 428
 Jabłoński, „0867”, 1031, 1032
 Jabłoński F. (P), „01625”, 398
 Jabłoński Jan, „0726”, 943, 944
 Jacimirski Jan, „02947”, 627
 Jagielski, „27”, 97, 102, 104
 Jagiełłowicz, „0216”, 739
 Jagliński Antoni, „0765”, 974, 978
 Jagorz (Jagosz), „0456”, 887
 Jagoszewski Tadeusz, „02567”, 572
 Jaksztus Ludwig, „0712”, 932
 Jakubiak Wacł., „03724”, 701, 702
 Jakubiec, „04023”, 803, 814
 Jakubicz Stanisław vel Jakubiec, „26”, 89
 Jakubowicz, „02431”, 543
 Jakubowicz Dobiesław, „0836”, 1000–1025

Jakubowicz Maksymilian, „0836”, 1000, 1018
 Jakubowski, „5”, „0873”, 26, 27, 1048 (Henryk)
 Jakubowski vel Jakóbaski Józef, „02567”, 573
 Jakubski, „0490”, 789
 Jamiołkowski Konstanty, „15”, „0478”, „0489”, „0873”, 67, 894–898, 1041
 Jamka Stanisław, „01112”, 379, 381, 383
 Janczar J., „01625”, 398
 Janda Wacław, „02567”, 573
 Janicki, „01872”, 429
 Janiec, „01970”, 472
 Janik, „03998”, „0765”, 729, 974, 978 (Antoni z Rybnika), 982, 983
 Janik Alfred, „04070”, 1137–1139
 Janik Antoni I, „0720”, 937–939
 Janik Antoni II, „0722”, 940–942
 Janiszewski, „1458”, 02431”, „0216”, 354, 357, 539 (Mieczysław), 749, 750
 Jankiewicz Józef, „02431”, „0581”, 544, 908
 Jankowski, „01872”, „03”, „0478”, „0693”, „0748”, 431, 436, 818, 894, 928, 961
 Jankowski Józef, „02567”, 573
 Jankowski Mieczysław, „02483”, 557–561
 Jankowski Walenty, „02567”, 572
 Janocha, „0873”, 1046
 Janowski, „0765”, 977, 979
 Janus, „0216”, 739, 742
 Januszewski M., „02431”, „0836”, 539, 540, 1003 [bez imienia]
 Jarecki Zbigniew, „01692”, 406
 Ja(remkiewicz), „27”, 97, 102, 104
 Jarociński Zb(igniew), „02431”, 539, 543
 [Jaroma Henryk], „03196” NN, 661, 662
 Jarończyk, „0765”, 975
 Jaroszyński Józef, „01692”, 404
 Jarzynowski Jerzy, „0581”, 908
 Jasiewicz Marian, „01112”, 379, 381–383
 Jasionowski Tadeusz, „0456”, 887
 Jaskiewicz, „0873”, 1041
 Jaskołowski Albin, „12”, 46, 53
 Jastrząb Wacław, „02567”, 572
 Jastrzębski Bolesław, „01404”, „0216”, 329, 739 [bez imienia]
 Jaworski Stanisław, „01453”, 332, 339, 340, 344
 Jaźwiec, „0765”, 975–978
 Jelnikowski, „01692”, 405
 Jełowicki Stanisław, „7”, „01872”, 37, 431
 Jezierski, „0765”, 978
 Jezierski Władysław, „01565”, 388, 389
 Jezioro Czesław, „04023”, 797, 803, 804
 Jeż, „04023”, 797, 803, 804, 811, 812
 Jędrasik Tadeusz, „03852”, 718
 Jipo, „02431”, 535
 Jofko, „01872”, 436
 Jóźkiewicz, „01458”, 356
 Józwiak Jan, „0836”, 1000, 1023, 1024
 Juchniewicz, „036”, 834
 Jukowicz S., „02567”, 574
 Jung Tadeusz, „86”, „01487”, 212–214, 371, 374
 Juras Stanisław, „02567”, 577
 Juszkiewicz, „0873”, 1042, 1043
 Jurzyński Wacław, „03359”, 676

Juryś Jan, „01970”, 472
 Just, „01970”, 475
 Juszyński Wacław, „01692”, „02431”, 405, 539 (Jurzyński)
 K...s Antoni, „0581”, 909
 Kabarowski, „0456”, 889
 Kaczmarek Roman, „01931”, „02030”, 0211”, „0650”, 461, 483, 484, 852 [bez imienia], 923
 Kaczuk K., „01112”, 380
 Kaczyński, „01970”, 467
 Kajetanowicz Antoni, „03501”, 681, 682
 Kalandyk Stan., „02335”, 504
 Kaleciński, „03”, „048”, 818, 837 (Feliks)
 Kaliciński, „01304”, „01625”, „0748”, „65”, 311, 398, 958, 961, 1121
 Kalinowski, „048”, „0748”, 837, 958, 961
 Kalinowski Michał, „36”, 117, 119
 Kalinowski Wiktor, „01487”, 371, 374
 Kałuba Michał, „01487”, 372, 374
 Kałuba Romuald, „01931”, „02431”, 461, 543
 Kamański vel Kamiński, „01458”, 353
 Kamieniecki Pinkus, „02567”, 572
 Kamiński, „01872”, „01970”, „02431”, „02567”, „0490”, „0469”, „0489”, „0722”, „03214”, 434, 470, 534, 573 (Henryk), 792, 891, 898, 942, 1095
 Kamiński Aleksander, „0867”, 1030
 Kamiński Jan, „01970”, 463–480
 Kampo August, „02431”, 544
 Kamss August, „01931”, 461
 Kantarzyński vel Korytasiński, „0836”, 1007
 Kantor, „03”, 818
 Kanusza Jan, „01625”, 398
 Kapciuk, „0490”, 792
 Kapelański, „01872”, „0216”, 437, 745
 Kapeliński Stanisław, „0793”, 989
 Kapłański, „5”, 27
 Kapuściński, „0490”, 784
 Karasiewicz Leonard, „02335”, „0836”, 503, 1003
 Karaś Eugeniusz, „0216”, 748
 Karbowski Józef, „02431”, 544, 545
 Kardczak Franciszek, „01931”, 461
 Karnicki, „013”, 831
 Karoński Stanisław, „01692”, „03227”, „0693”, 406, 663, 926–930
 Karp Aleksander, „02567”, 574
 Karpiński K., „01625”, 398
 Karpiński Marian, „01746”, 409
 Karwicki, „0216”, zob. Dunin-Karwicki, 736
 Kasperczyk Edmund, „01112”, 380, 381, 384
 Kasprzyk Marian, „02567”, 577
 Kasprzykiewicz, „0490”, 753
 Kassube, „01970”, 476
 Kaszuba Zygmunt, „01487”, 372, 375
 Kaszyński Arkadiusz, „01487”, 371, 374
 Katz Karol, „0836”, 1000
 [Katzer] Kacer Jan, „02483”, 560
 Kaube Franciszek, „0216”, 744

- Kawa Władysław, „03072”, „0490”, „04023”, 650, 776, 777, 809 [bez imienia]
 Kawalec Józef Maria, „02335”, „04023”, „0639”, 504, 803 [bez imienia], 918
 Kawalec Stefan Józef, „0762”, 964, 965
 Kawałkowski, „04023”, 803
 Kawecki Edward, „03212”, 1099
 Kawecki Wacław, „01487”, 371, 374
 Kawka Józef, „01692”, 406
 [Kayzer] Kajzer Jan, „01692”, 405
 Kazatel, „01453”, 336
 Kazibłocki Stefan, „02483”, 559
 Kaznowski Kazimierz, „04086”, 1142
 Kaźmierańs[ows]ki Czesław, „0581”, 908
 Kaźmierowski Marian, „01931”, 461
 Kaźmierski, „02830”, 609
 Kański Henryk, „0456”, 887
 K[R]eksulak W., „01625”, 398
 Kępiński Witold, „01851”, „01860”, „0490”, 420, 424, 757 [bez imienia]
 Kęsicki, „0712”, 933
 Kiczak (Kozak), „0490”, 784
 Kiczka Józef, „3”, „25”, 5, 85–88
 Kiełbaska Franciszek, „02483”, 561
 Kiełbiński, „0469”, 891
 Kierski, „01231”, 302
 Kieturajtis, „0490”, 781
 Kijaszkowski Sergiusz, „02431”, 544
 Kikoła Wacław, „0873”, 1036
 Kilański, „0490”, 784
 Kimpel, „0489”, 898
 Kinderman Alojzy, „01931”, 461
 Kipiani, „013”, 829, 830
- Kirste Kazimierz, „01487”, 372, 375
 Kiser Czesław, „01773”, 412, 413
 Kisiel, „01453”, 338
 Kistelski Bolesław, „0153”, 845
 Kiszka, „1017”, „0765”, 273, 974
 Kiwała Kazimierz, „01746”, 409
 Klarm, „15”, 67
 Klarner Witold, „01112”, „01881”, „02947”, 379–385, 452 [bez imienia], 635
 Klecz, „01970”, 470
 Klein, „03”, „0873”, 819, 1035 (Jan)
 Kleinert, „0211”, 852
 Klemenczuk, „01443”, 378
 Klepaciński, „01970”, 470
 Klimczyk Antoni, „03978”, 727
 Klinge Marian, „0921”, 1058
 Kliński Włodzimierz, „0456”, 886
 Klita, „0836”, 1003
 Kluczyński Wawrzyniec, „01487”, 372, 375
 Kluska Mieczysław, „01851”, 419
 Kluz, „01970”, 479, 480
 Kluza Bronisław, „02748”, „0650”, 594, 595, 923
 Kmieć, „01872”, „0643”, 431, 920–922 (Tadeusz Władysław)
 Knapik Edward, „01487”, 371, 374
 Knauf Aleksander, „02947”, 625
 Knychalski, „12”, „15”, „0712”, 46, 66, 67, 933
 Koba Izydor, „01596”, „03”, 390, 820
 Koblański Bronisław Lucjan, „12”, „15”, 46, 53, 62, 66, 67
 Koch Karol, „03214”, 1101
 Kociński Jerzy, „02431”, 544
 Kociubski, „01231”, 301
- Kocowicz, „0490”, „04086”, 784, 1141 (Irena)
 Koe(c)biak Franciszek, „01851”, 419
 Kojder, „01093”, 285
 Kokot Józef, „01112”, 380–382, 384
 Kolbuszewski, „0867”, 1032
 Kołtataj [Szrednicki], „01304”, „013”, 308, 831
 Kołodziej Julian, „01931”, „0836”, 461, 1000, 1024
 Kołodziejczyk, „01093”, 285
 Kołodziejski Jan, „02630”, „0988”, 586, 1072
 Komar, „01304”, „04086”, „311”, 1142 (Paweł)
 Komar Stanisław, „04086”, 1140, 1142
 Komarnicki, „110”, 1109
 Komornicki, „02431”, „02567”, „0712”, „0873”, 530, 573, (Wacław), 932, 1045 [bez imienia]
 K(o)mplikowicz, „01625”, 398
 Kondrasiewicz, „03”, 817
 Konecki vel Konicki, „12”, „02567”, 46, 576
 Konieczny, „03”, 819
 Koniuszewski Józef, „01093”, 282–285
 Konopiński Alfons, „01692”, 406
 Konopiński Z. Jan, „0921”, 1058
 Konopka St., „0211”, „0747”, 852, 953 [bez imienia]
 Koń, „03”, 817
 Kopczyński Henryk, „02335”, 504
 Kopeć Tadeusz, „5”, „01304”, „01851”, „03”, 26, 27, 420, 818 [bez imienia]
 Kopeliński, „01443”, 377
- Kopff Leon Wiktor, „04079”, 1143–1145
 Kopiś Leonard, „02567”, 573
 Koralewski Edward, „01487”, 372, 375
 Korcik Antoni, „01112”, 380, 382, 383
 Korczak Marian, „02483”, „03”, 561, 818 [bez imienia]
 Korczyński, „0490”, 757
 Kordasiewicz, „0765”, 978, 980
 Korkiewicz Jan, „0211”, 852
 Korn, „02431”, 525
 Kornicki, „02431”, „0793”, 524, 989 (Michał)
 Ko(a)roński Jerzy, „0581”, 909
 Korotaj Anatol, „02567”, 574
 Korotkiewicz, „01304”, 310
 Korp, „0873”, 1041
 Kortas, „02830”, 609
 Korzec Ryszard, „0216”, 750
 Kosecki, „01970”, 480
 Kosilowicz, „0873”, „0921”, 1046, 1058, 1062 (Zygmunt)
 Kosiński Jerzy, „0490”, 777
 Kossowski Władysław, „03252”, 669
 Kostecki vel Rostecki J., „02567”, „0216”, 576, 739 [bez imienia]
 Koterski Bolesław, „0216”, 748
 Koterski Franciszek, „02567”, „0216”, 573, 740 [bez imienia], 741
 Kostowski, „0216”, 738
 Kotecki, „0867”, 1031, 1032
 Kotłowski, „110”, 1115
 Kotmański Antoni, „01404”, 329
 Kował, „02630”, „0358”, 589, 868
 Kowalczyk, „0456”, 887
 Kowalewicz Leszek, „0867”, 1031, 1032

- Kowale[wski], „0489”, „0873”, 898, 1046
- Kowalski, „0137”, 843, 844
- Kowalski Karol, „01453”, 332
- Kowalski L., „0137”, 843
- Kowalski Mieczysław, „02431”, 544
- Kowelski, „0490”, 781
- Kowszyk Arkadiusz, „02567”, 574
- Kozakiewicz, „01872”, „02335”, „04023”, 439, 504 (Zdzisław), 509, 803
- Kozieł Franciszek, „01931”, 461
- Kozieł-Poklewski Wincenty, „01453”, 332, 333, 341
- Kozierowski, „01231”, 298
- Koziński Roman, „0581”, 909
- Kozłowski, „01093”, „01453”, „01625”, „0211”, 285, 343, 398 (Kozł...), 852
- Kozłowski Teodor, „02840”, 610, 611
- Kozłowski Stefan, „01487”, 372, 374
- Kozłowski Witold, „0456”, 887
- Koźliński Stefan, „4”, 16–20
- Koźda Kazimierz, „08”, 821
- Königsberg Czesława, „04086”, 1142
- Krachelski T. vel. P., „02567”, 574
- Kraczkiewicz Kazimierz, „30”, 105–108
- Kraczuk Władysław, „01487”, 372, 375
- Krajewski, „03214”, „110”, 1095, 1104
- Krajewski Ed., „16”, 72, 74
- Krajewski Jan, „0456”, 886, 889
- Krakowski Mieczysław, „03042”, 643
- Kras[ny], „01458”, „0581”, 357, 911
- Kraszewski, „01443”, 377
- Krauss, „0747”, 952
- Krawecki, „04023”, 803
- Krechowski Stan., „01487”, 371, 374
- Krempski, „01304”, 312
- Kretkowski Stanisław, „01372”, „01851”, 323, 324, 420–422
- Krochmaliski Jan, „15”, „02567”, 62, 67, 579
- Kromer Tadeusz, „0456”, 887, 889
- Król, „01692”, „0765”, 404, 972, 974, 986
- Król Fryderyk, „1017”, 272, 273
- Królikiewicz, „01872”, 436
- Krucz(szy)ński, „5”, 26, 27
- Krudowski Jan, „0456”, 886
- Krudowski Stefan, „01086”, „03”, „0921”, 278–281, 817 [bez imienia], 820 [bez imienia], 1058 [bez imienia]
- Kruk Stefan, „0743”, 948
- Kruk Waclaw, „0424”, 877–884
- Krupkowski Zdzisław, „01112”, „01881”, 385, 457
- Kruszewski Stanisław, „110”, 1109
- Kruszyński Jan, „02567”, „0873”, 572, 1046
- Kruś Piotr, „0490”, 753
- Krycki Romuald, „01931”, 461
- Krysa, „0216”, 744
- Krzeczorski Jan, „0873”, 1042
- Krzychalski Mar., „15”, 62
- Krzysztofik Stanisław, „01453”, 332, 338, 344
- Krzysztofik Bernard, „16”, 70–73a
- Ksieniewicz, „01851”, 420
- Kubala, „01807”, „0765”, 414, 975, 981–983
- Kubiak Józef, „02431”, 544, 545
- Kubicki Kazimierz, „01931”, 461
- Kubik Lucjan, „01500”, 386, 387
- Kubiniec, „01093”, 285
- Kuchar, „12”, 46, 53
- Kucharczyk Stan., „15”, „02567”, 62, 66, 67, 578
- Kucharski, „04023”, „0358”, 803, 814, 869
- Kucharzów Stanisław, „67”, „87”, „01625”, 183–187, 398
- Kuchta, „0216”, 740
- Kuczyński, „01231”, „02567”, „03”, 299, 573 (Mieczysław), 817 [bez imienia]
- Kufel Tadeusz, „01970”, 466, 468–470, 474, 475
- Kukła Stanisław, „5”, „27”, „0490”, 23–28, 91–104, 784 (Stanisław)
- Kukucz, „0765”, 985
- Kukulski Eugeniusz, „3”, „50”, „03214”, 10, 153–155, 1100 [bez imienia]
- Kulczycki Kazimierz, „0858”, 992
- Kulesza, „0650”, „0921”, 923, 1058
- Kulesza Franc., „01487”, 371, 374
- Kulesza H., „02567”, 574
- Kuliga Wojciech, „03724”, 701, 702
- Kuligowski, „0988”, 1071
- Kulikowski Michał, „0712”, 932
- Kuliński Stan[isław], „01487”, 372, 374
- Kuliński Tadeusz, „01487”, 372, 374
- Kulisiewicz Tadeusz, „0873”, 1042
- Kulpiński Wacław, „02657”, 576
- Kulwiec Jan, „01487”, 372, 375
- Kuławstowski Wład[ysław], „02483”, 561
- Kumor, „02567”, 576
- Kunczyk, „19”, 82
- Kunisz, „01231”, 296
- Kura Ludwik, „01112”, 380–382, 384
- Kurkiewicz Mieczysław, „02861”, 613, 614
- Kurnatowski Wacław, „0490”, „013”, 760, 829
- Kuryluk, „03”, „0873”, 818, 1046 (Władysław)
- Kuszelewski, „0469”, 891
- Kuternak, „01093”, 285
- Kutyba, „0490”, „03”, „0867”, 754, 779 (Józef), 819, 1033
- Kuza, „01970”, 480
- Kuzio, „03”, 818, 819
- Kuznatowski Jan, „02567”, 577
- Kuželkowski, „04023”, 814
- Kuźnar Jan, „02567”, 572
- Kuźniar Edmund, „01970”, 472
- Kuźnicki Zygmunt, „01487”, „02630”, 372, 374, 589
- Kwapiszewski Andrzej, „02647”, 591
- Kwaskowski, „01231”, 301
- Kwaśniak, „0490”, „0137”, „03214”, 792, 843, 1102
- Kwaśniewski Zdzisław, „0873”, 1042
- Kwiatkowska Maria, „03724”, 701, 702
- Kwiatkowski, „35”, „105 bis”, „0216”, „04023”, 113, 115, 256, 740, 812, 814
- Kwieciński, „01872”, „02567”, „04023”, 431, 577 (Mieczysław), 811

- Kwitowski Edward, „01931”, „03”, 460, 461, 820 [bez imienia]
- Kycia, „0765”, 973–976, 978
- Laberschecht, „04023”, „0793”, 797, 811, 814, 987 (Stanisław)
- Labyszewski vel Labiszewski, „0650”, 923
- Lachowicki-Czechowicz Tadeusz, „0747”, 953
- Lachowicz, „02483”, 561
- Landsberg Ludwik, „0456”, 887
- Langert, „0490”, 784
- Langie Władysław, „01625”, „03360”, 398, 677
- Lanter, „0490”, 784
- Laska Władysław, „01112”, 379, 380, 383
- Latacz Antoni (Bolesław), „02483”, 560
- Lau Marek Maksymilian, „01851”, 419
- Lebek Jan, „01112”, 380, 383
- Leitgeber Wacław, „0867”, 1031, 1032 (Bogdan)
- Lejb Syfner, „110”, 1115
- Lem Jan, „044”, 835
- Lepiarski, „01231”, 297
- Lesiak, „0836”, 1003
- Lesisz, „0747”, 961
- Leszcz, „15”, 67
- Leszczyński, „02335”, „0638”, 504, 916
- Leśniak, „0490”, 775, 776, 782 (Zygmunt)
- Leśniak Zygmunt, „0490”, 782
- Letkiewicz, „0836”, 1003
- Leukos-Kowalski Stefan, „0712”, 933
- Lewakowski J., „01872”, 428, 429 [Lewandowska Janina], „01231”, „01453”, „110”, 303, 347, 1112
- Lewartowski, „03”, 817
- Lewiński Kazimierz, „01487”, „0211”, 372, 375, 852 [bez imienia]
- Lęgowski, „01692”, 404
- Leytner, „01872”, 429, 430
- Libicki, „0216”, 738, 742, 745, (Janusz), 748 lub 749
- Liliental, „0867”, 1031
- Lilpop Stefan, „0456”, 887, 889
- Limański, „105”, 243
- Lindner J., „0211”, 852, 853
- Lipes Maks, „02431”, 544, 545
- Lipiec Julian, „01838, 416, 417
- Lipina Jerzy, „02567”, 575
- Lipiński, „0650”, „0873”, 923, 1046, 1048 (Feliks)
- Lipka, „0216”, 738
- Lippoman, „0211”, 852
- Lipski, „01458”, „03214”, 353, 1101
- Lis, „01872”, „0490”, 434, 762
- Lisiak Stanisław, „02335”, 509
- Lisiecki Anatol, „01487”, 372, 375
- Lisowski Bogusław, „01605”, 393
- Lisowski Ludwik, „01487”, 372, 374
- Lisowski Władysław, „01112”, 379, 381, 383
- Lisowski, „03”, „0159”, 820, 846 (Zbigniew)
- Lissner, „1458”, 351, 355–357, zob. Szulakowski
- Lisz(ś)kiewicz Marian, „01931”, „0211”, 461, 852, [bez imienia]
- Litwin, „0873”, 1036
- Liwicki, „0211”, 853
- Loba Jerzy Kazimierz, „0873”, 1046, 1060
- Lobo, „01458”, 353
- Lorenc Jerzy, „03818”, 711
- Lorentz Jerzy, „12”, „15”, 46, 53, 60, 62, 67–69
- Lotys, „03852”, 720
- Lubczyk Stefan, „01112”, 380–383
- Lubczyński Stanisław, „01487”, 372, 375
- Lubecki Ludwik, „0570”, 903
- Lubieniecka Zofia, „0988”, 1085
- Lubinkowski Bronisław, „02261”, 491–496
- Lubomirski Jan, „0765”, 978
- Ludwiczak, „02431”, 528
- Ludwikowski, „0211”, 853
- Lukas Romuald, „24”, 83, 84
- Lupakowski H., „02567”, 574 vel. Supakowski
- Lustyk, „110”, 1104, 1115
- Lutman, „02813”, 602
- Lutoborski Adam, „01487”, 372, 375
- Łapinkiewicz, „0211”, 852
- Łasak, „01458”, 355
- Łaszczuk Wiktor, „01112”, 380–382, 384
- Łatwajtys Józef, „01487”, 371, 374
- Ławnicki Jan, „01487”, 372, 374
- Łącki Stanisław, „01453”, 332, 336–339, 344
- Łączewny Tomasz, „02567”, 577
- Łęgowski, „0638”, 916
- Łodykowski August(yn), „35”, „01405”, 112, 113, 115, 116, 329
- Łonicki, „02947”, 631
- Łopuszański Piotr, „02567”, 578
- Łotocki Zygmunt Marian, „01865”, 423
- Łuczak, „35”, „02431”, 113, 115, 523, 544 (Szczepan)
- Łukasiewicz Wikt., „03”, 817
- Ł[L]upiński Piotr, „01487”, 372, 375
- Łuszczak, „03”, 817
- Łużyński Wacław, „01487”, 372, 375
- Łysakowski, „0722”, 942
- Łyska Gotfrid, „01487”, 372, 375
- M...cek, „0873”, 1041
- Machowicz, „01086”, 279
- Machowski, „03”, „0469”, 819, 890, 891
- Machułowski, „01970”, 476
- Maciaszczyk Edward, „0216”, 746
- Maciejczyk, „02431”, 526
- Maciejewski Julian, „0793”, „0921”, 987, 1062 [bez imienia]
- Maciejowski Ludwik, „01487”, 372, 375
- M(H)acik Ryszard, „0581”, 909
- Maciszewski, „35”, „01231”, 113, 115, 302
- Maćkowski Bernard, „0581”, 908
- Madaliński, „0490”, 762, 777
- Madejski Jan, „01112”, 379, 381, 383
- Magdziarz, „01872”, 434
- Magierski, „01970”, 470, 472, 477
- Maisner, „0873”, 1041
- Maj Stanisław, „01931”, 461
- Maj Teofil, „01112”, 380
- Majchrowski Roumald, „0456”, 887, 889
- Majchrzak Stanisław, „0793”, 989
- Majeran Józef, „0988”, 1085, 1087
- Majeranowski, „0748”, 957, 960
- Majewski, „0867”, 1031
- Majkowski, „0581”, 910
- Majorowicz Antoni, „02567”, 573
- Makarewicz, „01881”, 458

- Makatrewicz, „02483”, 561
 Mahomaski Ant., „01487”, 371, 374
 Maks, „01231”, 302
 Ma(t)ksymienko, „0638”, 916
 Malar(ski), „0489”, 898
 Malaszyński Kazim., „01487”, 371, 374
 Malcher Bernard, „01112”, 380, 381, 383
 Malczewski Ignacy, „01112”, 379, 381, 383
 Malecki, „0490”, 753
 Maliszewski Józef, „02567”, 575
 Maltze Tadeusz, „01692”, 405
 Małachowski, „5”, 27
 Małek Antoni, „0729”, 946
 Małg(o)mszewski Przemysław, „105 bis”, 249
 Mannheim, „0489”, 898
 Manikowski Czesław, „01851”, 420
 Mann Aleksander, „0581”, 908
 Manowski Tadeusz, „02567”, „03852”, „03”, 572, 720 [bez imienia], 819
 Manthey, „0921”, 1063
 Mańkowski Leon, „03722”, 700
 Mara-Mayer, „03”, „0469”, 819, 891
 Marchewski Wawrzyniec, „02567”, 574
 Marchlewski, „01458”, 360
 Marciniak, „02431”, 537
 Marcinkowski, „15”, „01112”, 67, 380, 381, 383
 Marciński A., „02567”, 576
 Marczak Stanisław, „0490”, 778, 783
 Margolis, „0921”, 1059
 Margoński, „03”, 817
 Markiewicz, „03”, „0712”, 818, 932 (Witold)
- Markowski, „0873”, 1036, 1044
 Martin Piotr, „101 bis”, 234–237
 Martini, „01453”, „02567”, 343, 572 (Tadeusz)
 Masałkowski, „013”, 830
 Masiukiewicz, „02567”, 577
 Maszko Władysław, „01112”, 385
 Mat..., „0921”, 1063
 Matolski, „0216”, 738, 739, 741, 742
 Matraszek Miecz[ysław], „01872”, 428
 Matusiak R., „01458”, „0765”, 355, 360, 972
 Matyjaszczyk, „0650”, 923
 Matys Jul(ian), „0638”, 976
 Maykowski Stanisław Janusz, „0137”, „0581”, 842–844, 909
 Mazanowski, „03”, 818
 Mazur, „0456”, 889
 Mazur Michał, „01970”, „01987”, 464, 466, 470, 472–476, 479–481
 Mazur St., „0137”, „0456”, 843, 886 (Stanisław)
 Mazurski Marcin, „0765”, 978
 Medyński Jan, „01872”, 428, 431
 Meleszkiewicz Leon, „01872”, 428
 Melkher Bernard, „01112”, 382
 Mendelski, „01970”, 475, 480
 Metz T., „02567”, 574
 Meyr(z)a, „01453”, „02567”, 332, 338, 573 (Antoni)
 Miara Zygmunt, „01487”, 372, 375
 Miaskowski Adam, „02483”, 559
 Michajluk, „0490”, 762
 Michalak, „0940”, 1065
 Michalski, „03852”, „08”, „0873”, 720, 821 (Czesław), 1041 [bez imienia]
- Michniak, „0873”, 1035
 Michniewicz Kazimierz, „01692”, „048”, 405, 836–841
 Michnowski, „35”, „01231”, 115, 301
 Michocki (Piechocki), „0211”, 853
 Michułka Stanisław, „03724”, 701, 702
 Miczka Ant., „01112”, 380
 Mielnik Kostek, „0867”, 1032
 Mierzyński, „0216”, 741
 Mierzejewski Zygmunt, „0216”, 750
 Mierzwiński, „0216”, 737
 Mijakowski Hugo, „65”, 1123
 Mijał, „5”, 22
 Mijałski Tadeusz, „03227”, 663, 664
 Mikucki E., „02567”, „04086”, 577, 1141
 Milanowski Zenon, „0712”, 932
 Milewski, „01872”, 431
 Milewski Tadeusz, „75”, 200
 Milewski Władysław, „01851”, 419
 Miliński Stefan, „01487”, 371, 374
 Milke, „01872”, 435
 Millak Henryk, „57”, 170, 171
 Miller Witold, „02567”, 574
 Milowski, „01872”, 436
 Minkiewicz, „0490”, „0867”, „0988”, 778, 1031, 1087
 Miostkowiak, „0722”, 942
 Mirabel, „0211”, 853
 Mirecki, „01304”, 311
 Misiun Konstant., „15”, 63, 69
 Misiura, „013”, 830
 Miszczuk Roman, „01872”, 428, 430 [bez imienia], 431 (Miszczak)
- Mitkowski, „01692”, 405, 406
 Mitkus, „0988”, 1071
 Mizeradzki, „01298”, 316
 Mleczek Franc.[iszek], „01112”, 380–382, 384
 Młodnicki Wiktor, „0873”, 1046, 1048
 Młynowski, „03”, 820
 Mochonbaum Maks., „0211”, 853
 Mogietko Tadeusz, „0490”, 773
 Mogilnicki, „01304”, „03998”, 310, 312, 352, 353, 729
 Moj Teofil, „01112”, 381, 382, 384
 Molda Mieczysław, „01723”, 407
 Molendziński Kazimierz, „04086”, 1141
 Moll Maksymilian, „01112”, 379, 381, 383
 Mołodecki Antoni, „0712”, 932
 Monkiewicz Antoni, „0159”, 846
 Monksza Zdzisław, „01746”, 409
 Morawski, „01970”, „0867”, 466, 1029, 1031
 Morcinek, „0765”, 982
 Morczyński Leopold, „0216”, 748
 Morgoński Edmund, „01851”, 420
 Morawiecki, „5”, 27
 Morawski, „03”, 819
 Moroński, „01487”, 371, 374
 Moroz Jan, „01112”, 385
 Moroz Paweł, „01487”, 372, 375
 Moskal Stanisław, „0456”, 887, 889
 Mossakowski Zygmunt, „0873”, 1035, 1045
 Moszkowicz, „01872”, 430
 Motyka Stanisław, „01112”, „0456”, 380–383, 887 [bez imienia]

- Mrowczyński, „03”, 819
 Mucha Stan(isław), „0693”, 929
 Mureczko, „01970”, 470
 Muszyński, „02431”, 538, 543
 (Władysław)
 Myszkow..., „01625”, „03”, 398, 820
 Myśliw[ski], „01872”, „02335”, „0211”, 429, 508, 852
- Nalepa, „03227”, 664
 Narap...ki, „01970”, 470
 Nasielski Abraham, „02431”, 544
 Naworowski, „01970”, 475
 Nawrocki Telesfor, „02567”, 578
 Nawrocki, „01453”, 332
 [Nelicki Józef], „02566”, NN 568–571
 Nelken Jan, „110”, „65”, 1109, 1116–1118, 1120, 1121
 Nesternik Jan, „01112”, 379, 381
 Neugebauer Adam, „048”, 836, 838
 Niedziela Wilhelm, „01112”, 379, 381, 383
 Niedzielski Henryk, „02567”, 577
 Niedźwiedz[c]ki, „01458”, 358
 Niemański, „0216”, 741
 Niemczewski, „0216”, 739
 Niemczyński, „0867”, 1030, 1032
 Niemiec Henryk, „27”, „62”, „63”, „75”, 96–98, 102, 177–180, 197
 Niemirowicz-Szczyt, „01304”, „0988”, 312, 1085, 1087 (podano Szczyt-Niemirowski)
 Niemunis Eugeniusz, „75”, 197–200
 Niewiadomski, „39”, „01453”, „02483”, 113, 115, 336, 561 (Czesław)
 Niewiarowski, „03”, 820
- Niewodski Mikołaj, „44”, 134
 Niewrzańkiewicz, „5”, „01872”, 27, 431
 Niezgoda, „01231”, „0940”, 297, 1065
 Nidecki Jan, „01931”, 461
 Nitecki Marian, „01851”, 419
 Niwczyk Ignacy, „0490”, 789
 Nobis vel Nobas vel Nobus Wincenty, „11”, „15”, „02567”, 40–42, 45, 46, 49, 53, 54, 57–62, 64–69, 578
 Nocuń, „0490”, 784
 Noras Józef, „01112”, 380–382, 384
 Nossowicz Henryk, „110”, 1104–1106
 Nowacki Adam, „105”, 243
 Nowak, „0216”, 736
 Nowak Edmund, „03”, 820
 Nowak Ignacy, „01851”, 420
 Nowak Jan I, „01070”, 277
 Nowak Jan II, „03146”, 654
 Nowak Józef, „01487”, 371, 374
 Nowak St., „01625”, 398
 Nowak Witold, „01487”, 372, 375
 Nowak Zbigniew, „0417”, 873–876
 Nowakowski, „01458”, 356
 Nowakowski Bohdan, „01487”, 372, 374
 Nowakowski Florian, „0873”, „0921”, 1046, 1049–1063
 Nowakowski Zdzisław, „048”, 837
 Nowicki, „01872”, „02360”, „0650”, 431, 513, 923
 Nowicki Franciszek, „01931”, 461
 Nowicki Kazimierz, „01931”, 461
 Nowiński, „01625”, „04023”, 398, 804 (Cz.)
- Nowosielski, „19”, 82
 Nycz, „0693”, 929
- Obrubański, „0921”, 1058
 Obrudziński, „02431”, 528
 Obuchowicz Wik., „01872”, 436
 Ochenkowski Andrzej, „39”, 127
 Ochman, „0765”, 975
 Ochocki, „0867”, 1030, 1031
 Odbierzychleb, „01931”, 461
 Odechowski, „15”, 62, 67
 Ofidowicz Karol, „01625”, 398
 Okrępski, „0712”, 932, 933
 Okularczyk, „0216”, 739
 Okuliciewicz Antoni vel Anatol, „03”, 820
 Okuszek Aleks., „102”, „01231”, 238, 241, 299
 Olas, „0765”, „0768”, 978, 987, 988 (Feliks)
 Olczak, „110”, 1106
 Olechowski Jul., „102”, 238, 241
 Olejniczak, „04023”, 812
 Oleksiewicz Zygmunt, „01112”, „01881”, 385, 457
 Oleksik, „03”, 819
 Oleszkiewicz, „04023”, 803, 807, 814
 Oliwa, „0836”, 1003
 Olkuśni(a)k Marian, „02638”, 590
 Olszewski, „02830”, „03852”, „0490”, „0873”, 609, 718, 753, 754, 773, 1044
 Olszewski Alfons, „0490”, 772, 789
 Olszewski Marian, „01443”, 377
 Olszewski Mieczysław, „0428”, 885
 Olszewski T., „01625”, 398
 Omelczuk Tryfon, „01112”, 379, 381–383
- Onasso Zygmunt [wg dokumentów Ocrasso], „73”, 190, 191, 193, 218
 Oniszczyk Paweł, „01112”, 379, 381–383
 Onufriew Jerzy, „01931”, 461
 Opalew..., „0490”, 779
 Opiełkiński, „03”, 819
 Opelt Franciszek, „0211”, 853
 Orawiec, „0469”, „0793”, 891, 989 (Franz)
 Ordyniec Michał, „105”, 243, 246
 Orel Brunon, „0456”, „0765”, 887, 889, 975
 Orlicki, „0748”, 958
 Orlikowski Fr., „0424”, 880
 Orłow, „02630”, 589
 Orłowski Alojzy, „0570”, 903
 Orłowski Antoni, „01453”, 331, 343
 Orłowski Roman, „01487”, 373, 375
 Orłowski Stefan, „03852”, 718
 Ornatowski Mieczysław, „0873”, 1035, 1045
 Orsycz, „0638”, 916
 Oryński Eugeniusz, „02483”, 561
 Orzechowski, „01458”, 355
 Orzeł Jerzy, „0159”, 846, 847
 Orzeszko Władysław Tomasz, „01112”, 385
 Osieniewicz, „0873”, 1045
 Osika Józef, „03”, 820
 Osiński Tadeusz, „01931”, 461
 Osostowicz Zbigniew, „02567”, 575
 Ostromecki Piotr, „01403”, 325, 326
 Ostrowski Ferdynand, „01931”, „0722”, 461, 942 [bez imienia]
 Osuchowski Stefan, „02335”, 504

- Otto, „0216”, „0873”, 737, 740, 1045
- Owczarski, „01231”, „03506”, „03”, 298, 683, 684 (Józef), 819
- Owsiany Stanisław, „02567”, 572
- Ozdowski, „02630”, 586
- Ozga Stanisław, „02567”, 577
- Ożóg, „03”, 818
- Paciorkowski, „0693”, „0867”, 928, 1031
- Paczuski Romuald, „1”, 2
- Padlew... S., „01625”, 398
- Pajak Józef, „0570”, 903
- Pajchurski J., „01625”, 398
- Palewicz, „0836”, 1005
- Palusiński Józef, „105”, 243
- Paluszkiewicz, „0216”, 743
- Pałasz Jan, „01112”, 380, 382, 383
- Pałczyński, „01872”, „03193”, „0478”, „0489”, 429, 431, 433 (Palcz...), 660 (Wincenty), 893–895, 897
- Pałko, „0873”, 1044
- Pałkowski, „0490”, 753
- Pałuski, „01453”, 343
- Panko, „0643”, 920
- Panorewicz J., „02567”, 575
- Panwojda, „01970”, 466
- Paprotka Antoni, „01851”, 420
- Parczewski Romuald, „0456”, 886
- Parfińska Jadwiga, „04086”, 1141
- Partowski, „0873”, 1036
- Parys(ż) Paweł, „01112”, 379–382, 384
- Pasieka, „15”, „01872”, 67, 431
- Pastuszka, „01970”, 480
- Paszkiwicz Marian, „0793”, 989, 990
- Patej Ant[oni], „01112”, 380, 381, 383
- Patej Bolesław, „04086”, 1141
- Patej Franciszek, „01112”, 382
- Patlich, „0216”, 739
- Pawlikowski Ludwik, „43”, 131, 132
- Pawluć, „03”, „0456”, 817, 886 (Antoni), 889
- Pawlukiewicz Włodzimierz, „02567”, 574
- Pawłowski, „01872”, „0873”, 438, 1041
- Pawłowski Eugeniusz, „02335”, 504
- Pawłowski Stanisław, „01112”, 379, 381, 383
- Paźdrzyński (Bnidrzyński), „03”, 819, 820
- Pągowski Gustaw, „048”, 837
- Pek Leon, „0873”, 1036
- Pelczar Andrzej, „0216”, 747
- Pelczarski zob. Belczarski
- Pelegriani, „013”, 830
- Peltyń Jerzy, „01487”, 371, 374
- Pentrar, „0216”, 741
- Peplowski Jerzy, „0793”, 989
- Peplowski Józef, „0216”, 749
- Perczyński Antoni, „0570”, 903
- Peree Hilary, „0712”, 933
- Perkowski Hipolit, „02567”, 575
- Perlitz Z., „02567”, 574
- Perz Kazimierz, „02567”, „03”, 573, 819
- Perzyński, „01872”, 430
- Peszek Franciszek, „01970”, „01987”, 472, 475, 477, 481 (Peszko)
- Petelczyc Zygmunt, „03676”, 690, 691
- Pfann Erik, „01217”, „03”, „0873”, 293, 294, 818 [bez imienia], 1035, 1044, 1045
- Pfeils(z)techer Zdzisław, „01112”, „01881”, 385, 457
- Piasecki, „01772”, „01872”, 410, 411, 431
- Piasecki Jan, „01453”, 332
- Piasecki Ryszard, „01881”, 458
- Piątek, „03”, 817
- Piątkowski Franciszek, „02567”, „03”, 577, 820 [bez imienia]
- Pichalski, „0216”, 744
- Pichler, „0765”, „0988”, 985, 1085, 1087 (Fritz)
- Pieczynski, „0490”, 779
- Pie(s)karski Franciszek, „01352”, 319, 320
- Pielarski Wacław, „01365”, 321, 322
- Pielok Augustyn, „02483”, 560
- Pielok Robert, „01112”, 379, 381, 383
- Pieniążek, „01970”, „02567”, 472, 473, 574 (Stanisław)
- Pieńkowski, „110”, 1110
- Pieńkowski Bolesław, „02567”, „0873”, „0921”, 578, 1045, 1046, 1060 (Pinkowski Bol.)
- Pieńkowski Stefan, „0988”, 1066–1088
- Piernik Józef, „02567”, 577
- Piesowicz Tomasz, „0581”, 908
- Pietraszek, „03”, 817, 818
- Pietruszewski, „01872”, 434
- Pietrzak Franciszek, „02567”, 577
- Pięcikowski, „0765”, 978, 980 (Jan)
- Pigłowski, „0489”, 898
- Pilaczyński Józ[ef], „01443”, 377
- Pilarczyk Z., „01625”, 398
- Pilawski R., „01458”, „03”, 360, 818
- Pileski, „03”, 818
- Pimenof Konstanty, „02813”, 604
- Piniecki, „03”, 819
- Pionko Bronisław, „02567”, „03”, „0873”, 573, 817 [bez imienia], 1041
- Piotrowicz, „0216”, 730
- Piotrowski, „0216”, „0867”, 739, 1031
- Piórkowski A., „02567”, 575
- Pisarski, „0873”, 1040
- Piskorz Józef, „01746”, 409
- Piskozub, „02567”, 577
- Pisza J., „01625”, 398
- Piszcz[ę]k Władysław, „01112”, 380–383
- Pikul Edward, „0581”, 908
- Pimienow Konstanty, „04086”, 1141
- Pinakowski, „110”, 1114
- Pinkas, „110”, 1115
- Pitula Józef, „02431”, „0581”, 543, 908
- Piwowar, „0211”, 853
- Piwowarczyk Stanisław, „01692”, „0873”, 405, 1043
- Plewako Wacław, „01487”, 372, 375
- Pluciński, „0211”, 853
- Pniewski Jan, „02567”, 575
- Pobudejski Józef, „0456”, 887
- Pociej Marian, „04086”, 1141
- Poddubny Dymitr, „01112”, 380, 383
- Podgórski, „0921”, 1058
- Podlaski, „0216”, 743
- Podobiński Edward, „0793”, 989
- Podoski, „0748”, 960
- Pogorzelski, „01458”, 357

- Poklewski-Kozieli, zob. Kozieli-Poklewski
- Polaczek Piotr, „01112”, 379, 380, 383
- Polanicki Wład[ysław], „01443”, 377
- Polanowski Zygmunt, „0873”, 1043
- Polok, „0216”, 739
- Polus, „01093”, 285
- Półczyński, „01231”, 298
- Poleć, „0490”, 756, 760, 762
- Połujan Józef, „02567”, 577
- Ponichtera Antoni, „01931”, 461
- Ponikowski, „0748”, 961-963
- Popiel Alfred, „02502”, 562-564
- Popiewski, „01881”, 451
- Popiółek Frydolin, „0765”, 975
- Popławski Antoni, „01851”, 420
- Poraziński Leon, „80”, „0748”, 203-205, 957, 958 [bez imienia]
- Porębski Jan, „01112”, 380, 382, 384
- Porkowski, „110”, 1110
- Porzanowski, „0490”, 762
- Postępski(em) Roman, „0873”, 1046
- Potaner, „0873”, 1036
- Poźniak, „02630”, 588
- Prausa, „0867”, 1031
- Prądecki Kazimierz, „0867”, 1032
- Probst Józef, „0952”, 997-999
- Prokop, „0765”, 978
- Prośniewski, „0490”, 752, 792 (Henryk)
- Prot..., „01872”, 433
- Prus-Niewiadomski, „01453”, 339
- Pruski Marian, „01404”, 329
- Pruszyński Jan, „02567”, 572
- Prużański, „02567”, 576
- Prystupnicki Aleksander vel Pristupiński Aleks., „01487”, 373, 375
- Przewalski, „0729”, „0747”, 946, 953
- Przyboń, „01093”, 285
- Przygodziński, „03”, „0867”, 817, 820, 1031
- Przystasz Zbigniew, „04023”, 795-814
- Przytarski, „110”, 1104
- Pstrokoński, „03”, „0712”, 819, 933
- Pszeniczny, „0867”, 1029
- Puchalski, „01970”, 469, 470, 473, 478
- Pufahl Roman, „03708”, 696-698
- Pusch Sergiusz, „02886”, 615, 616
- Pustówka, „01723”, 407
- Puszczewicz Marian, „01112”, 380-382, 384
- Putelberger Bronisław, „01112”, 380, 382, 383
- Pysz Jan, „01931”, „110”, 461, 1110
- Pyszyński Tadeusz, „08”, 821
- Pytlakowski Tadeusz, „0211”, 853
- Quant Ryszard, „0456”, 887, 889
- Rabin..., „01625”, 398
- R...cheński, „03”, 818
- Racieniewski, „01443”, 378
- Raczek, „15”, „02335”, 62, 68, 509
- Raczek Z., „01970”, 472
- Raczkowski Wiktor, „01851”, 419
- Raczyński, „0490”, 792
- Radałowicz, „02431”, 539, 543
- Radel, „3”, „0456”, 817, 886, 889
- Raden, „0873”, 1045
- Radłowski, „03”, 819
- Radner Władysław, „08”, 821
- Radwański Andrzej, „01746”, 409
- Radziejowski Bronisław, „50”, „01931”, 153, 461
- Radzikowski, „0490”, 774
- Radziszewski, „0765”, 982-984
- Radziszynski vel Rudziszynski, „0579”, 905
- Radziwiłł Edmund, „01464”, „03”, 363, 819 [bez imienia]
- Rafał, „03”, 817
- Rajchel Zdzisław, „04023”, 805-807, 812, 813
- Rajski Kazim[ierz], „01443”, 378
- Rakowski, „0490”, 784
- Ramkiewicz, „01453”, 343
- Ramułt-Baldwin zob. Baldwin-Ramułt
- Rasiewicz Henryk, „08”, 821
- Rastawiecki, „01231”, „0873”, 299, 1045
- Raszek Eugeniusz, „03978”, 727, 843 [bez imienia]
- Raszke, „3”, 6
- Ratajczak Ludwik, „01851”, „01872”, 420, 431
- Ratajek Józef, „01487”, 372, 375
- Ratajski Witold Marian, „02388”, 516, 517
- Rawicki Benedykt, „01467”, 365
- Rduch Franciszek, „01692”, „03227”, „0570”, 406, 663-664a, 903
- Recheński, „01458”, 353
- Redziński Ludwik, „02477”, 551, 552
- Redzisz, „0748”, 961
- Reichenberg, „03852”, 719
- Reinhard, „110”, 1107
- Rejdych Józef, „01692”, 405
- Rencki Witold, „01487”, 371, 374
- Rentgen M., „0211”, 853
- Rephun, „0921”, 1058
- Reszek, „0456”, 887
- Reyman, „2482”, 554
- Rieger Andrzej, „02431”, „0581”, 520-545, 909
- Ristan Wiktor, „0211”, 853
- Robaczyk Józef, „16”, „03852”, 72, 74, 720
- Rober, „0456”, 887
- Roczniak Herman, „01112”, 380-382, 384
- Rodowicz Stanisław, „0456”, 886, 889
- Rodź, „110”, 1104, 1114
- Rogowski, „02431”, 529
- Rogosiński Jerzy, „01851”, „01860”, „0490”, „03”, „0988”, 418-422, 424, 779 [bez imienia], 817 [bez imienia], 1087 [bez imienia]
- Roguski, „0748”, 959
- Roguski Henryk, „03656”, 685-689
- Roguszczak Józef, „0836”, „0873”, 1000, 1023, 1024, 1042 [bez imienia]
- Rok, „04023”, 797
- Rokicki, „15”, 62, 66
- Rom..., „15”, 66
- Roman B[olesław], „02567”, „0873”, 576, 1046
- Romanczuk, „04023”, 797, 803
- Romański Sylwester, „02567”, 573
- Rondomański Stanisław, „01625”, „01626”, 395, 402
- Rosada Bogusław, „0921”, 1051, 1058
- Rosenfeld, „0490”, 784
- Rosfinowski, „110”, 1109
- Rosnowski Michał, „0988”, 1085, 1087

- Rost Franciszek, „02567”, 572
 Rostecki patrz Kostecki
 Rousseau Stefan, „0873”, 1035, 1045
 Rozdołowski, „02830”, 609
 Rozenchwajg A., „01458”, 353, 359
 Rożkiewicz, „105”, „01692”, „105 bis”, 247, 248, 254 (Roszkiewicz), 404, 857
 Róg, „03214”, 1095
 Różycki Jona, „04023”, 803 spr.
 Rubinsztein, „02567”, 576
 Ruciński W., „02567”, „0873”, 576, 1048 [bez imienia]
 Rudnicki, „02482”, 554
 Rudnicki Bogdan, „01453”, 332
 Rudnicki Tadeusz, „01231”, 297
 Rudnicki Zygmunt, „01453”, „02506”, 336–338, 343, 344, 566, 567
 Rudy Wilhelm Ludwik, „105”, „01970”, 243, 246, 476 [bez imienia]
 Rudziński Stanisław, „02431”, 543
 Rudzki Henryk, „01112”, 379, 381, 383
 Rumianek, „01692”, „0867”, 404, 1031
 Rusek Feliks, „0836”, 1000, 1024
 Rusin, „0765”, 970, 971
 Rus[c,d]kiewicz, „0748”, 958
 Rutke Jan, „01487”, 371, 374
 Rutkiewicz Tadeusz, „02431”, „0211”, „0581”, 543, 544, 852 [bez imienia], 909
 Rutkowski, „03214”, 1095, 1096
 Rutkowski Franciszek, „0456”, 886, 889
 Rutkowski Stanisław (Antoni), „63”, 179, 180
 Rutkowski Tadeusz, „105”, 243
 Rutyński, „01872”, 432
 Rybakiewicz, „105” bis, „105 bis”, 247, 253, 256, 857
 Rybarkiewicz, „0650”, 923
 Rybszleger Aleksander, „01487”, 372, 375
 Rymaszewski, „0216”, 730
 Rybus, „01458”, „03029”, 352, 353, 641 (Mieczysław)
 Rycharski, „105”, 246
 Rydzewski, „0836”, 1010
 Ryll-Nardzewski Czesław, „37”, 121, 122
 Rylski Cz., „0581”, 908
 Rymkiewicz Stanisław, „01453”, 332, 334, 335, 339, 347
 Rynaszewski, „0490”, 756
 Ryngwelski Jan, „01723”, „01851”, 407, 420
 Ryńkowski, „0712”, 933
 Ryś, „01231”, 299
 Rytel W., „02813”, 603, 604
 Rytlewski Teofil, „0358”, 866–871
 Rywus, „0490”, 755
 Ryżewski, „04023”, 979, 803, 814
 Rzązewski, „0867”, 1031
 Rzecki Jan, „013”, 823–831
 Rzepecki, „02630”, 582
 [T]Rzepiela Józef, „02567”, 577
 Rzepka Józef, „03852”, „0490”, 715–721, 753, 754, 789, 792
 Rzewuski Tadeusz, „0836”, 1000
 Rzek, „04023”, 814
 Rzeźniczek Adolf, „03045”, 644–649
 Rzeźniczek Antoni, „03230”, 665–666
 Rzęsikowski A., „0793”, 989
 Rzeźniowiecki Władysław, „0873”, 1041
 Sadowski Jan, „02813”, 604
 Salewski Henryk, „02567”, 575
 Samborski, „01298”, 316
 Samojeđa, „01970”, 467
 Santarius, „0765”, 982
 Sapijewski, „03”, 818
 Sasal Mieczysław, „03”, 820
 Sawicki, „0216”, 740
 Sawicki Witold, „01453”, 332, 336
 Sawicki Władysław, „12”, 46, 53
 Sawicz, „0490”, 756
 Sączkowski, „04023”, 803, 806, 809, 810
 Sängler, „03”, 819
 Schauer Adam, „01872”, 439
 Scheibler, „01458”, 353
 Szyld, „01458”, „03998”, „03”, 353, 359, 729, 817
 Schmidt I, „01970”, „747”, 466, 467, 953 (Władysław)
 Schmidt II, „0765”, 953
 Schmidt Edward, „01931”, 461
 Schneider Tadeusz, „5”, „01872”, 24, 25, 34, 431 [bez imienia]
 Schreer, „01458”, 355
 Schubert Feliks, „0693”, 927
 Schwarner, „01872”, 436
 Schwarz, „03”, 820
 Sebyła Wład., „0211”, 853
 Segal, „0216”, 739
 Seiz Stanisław, „03214”, 1102
 Sekuła Stanisław, „02335”, 503
 Selens Stanisław, „04086”, 1141
 Selewicz Stanisław, „02567”, 578
 Serafiński, „105 bis”, 249
 Serkes Eustachy, „01723”, 407
 Serocki Janusz, „04086”, 1141
 Seruga, „0873”, „0988”, 1044, 1087
 Sewer, „01453”, „0424”, 336, 880
 Seweryn, „5”, „01872”, „03214”, 27, 438, 1095
 Sęczkowski, „04023”, 814
 Sick Jan, „02567”, 576
 Sidor Józef, „52”, „0490”, „0747”, 157–161, 792 [bez imienia], 955
 Siekierski, „01335”, 317
 Siekierzyński Kazimierz, „01931”, 461
 Siewewicz, „01970”, 470
 Siemek, „01872”, 428–430
 Siennicki, „02431”, „02630”, 536, 537, 585
 Sierodki, „0722”, 942
 Sierostawski, „01872”, 429, 433
 Sikorski, „5”, „0639”, „0650”, 26, 918, 923
 Simchowicz A., „02567”, 575
 Simon Józef Cezar, „03695”, 692, 693
 Sinicki Władysław, „02369”, 514, 515, vel Sieniecki
 Sitarski Jan, „01872”, 439
 Siudak, „01872”, 431
 Siwicki, „01458”, „02483”, „0873”, 353, 560 (Aleks.), 1045
 Siwicki Tomasz, „0873”, 1035–1048
 Siwiec St., „01970”, 480
 Skalimowski Adam, „03442”, 680
 Skatecki, „04023”, 797, 803, 814
 Skarżyński Wojciech Ambroży, „02830”, 605–609
 Skąpski Zdzisław, „02431”, 528
 Skibiński Marian Stanisław, „02313”, 501, 502
 Skindzier Czesław, „03”, 820
 Skoczycki, „01453”, „01872”, 343, 344, 429
 Skoczyński, „01304”, 312
 Skoniecki, „01872”, 433

- Skonieczny, „0873”, 1041
 Skorch, „0748”, 959, 960
 Skorupski Adam, „02335”, 509
 Skotnicki, „0650”, „0873”, 924,
 1035 (Henryk), 1044
 Skotnicki Aleksander, „01487”,
 372, 375
 Skrzypek Bolesław, „0747”, 953
 Skrzyszewski Jan, „0729”, 946
 Skrzywań, „01872”, „428, 429, 435
 (Skrywan)
 Skupień, „01458”, 353, 357, 359
 Skwarek Stanisław, „02335”,
 „04023”, 504, 509, 797, 803
 [bez imienia]
 Sławiński, „01231”, „04023”,
 „0211”, 301, 803, 852
 Słomczak, „01458”, 352
 Słomowicz Wiktor, „01487”, 371,
 374
 Słonimski, „0921”, 1062
 Słonimski Fr., „0490”, 789
 Słowes Salomon, „02567”, 577
 Słowik Rudolf, „0570”, 903
 Smoczyk Zbislaw, „01487”,
 „0762”, 372, 375, 964
 Smoleński, „02567”, 578
 Smoleński Tadeusz, Stefan, „12”,
 „15”, „01458”, 46, 53, 62, 63,
 67-69, 357
 Smoleński Wacław, „01487”, 372,
 375
 Smoleński Władysław, „0747”,
 „0793”, 953, 989
 Smolik, „01093”, 285
 Smoliński, „02483”, „02567”, 561,
 574 (Eugeniusz)
 Smorawiński Mieczysław,
 „01970”, „02431”, „0490”,
 „04023”, „0469”, „01”, „013”,
 „0581”, „0867”, „0988”, 464,
 474, 522, 778, 803, 815, 816,
 820, 831, 890, 909, 1031, 1087
 Smulski, „04023”, 806
 Snach Jan, „02431”, 544
 Sobański, „0873”, 1041
 Sobczyk Józef, „01112”, 380-383
 Sobeski Bronisław, „01692”,
 „0693”, 406, 927
 Sobkiewicz, „03”, „04086”, 819,
 1140 (Zygmunt)
 Sobocki Józef, „04044”, 1103
 Soduś Feliks, „01112”, 380-382,
 384
 Sojk..., „0873”, 1043
 Sokalski, „0748”, 958, 960-962
 Sokołowski, „04023”, „048”, 803,
 812, 838
 Sokołowski Kazimierz, „01692”,
 404
 Sokołowski Władysław, „01596”,
 „03”, 390-392, 820
 Solecki Henryk, „0490”, 789
 Solewski M., „01467”, 365
 Solka Czesław, „01487”, 371, 374
 Solski, „03”, „0650”, „0722”, 819,
 924, 942
 Solski Adam, „03852”, „0490”,
 720, 751-792
 Solski Kazimierz, „03072”,
 „0490”, 650, 752, 754, 776, 777
 Solski Ryszard, „0490”, 776
 Sołtan, „02431”, „03”, „0867”,
 543, 817, 820 (Rafał), 1031
 Sotowski St., „02813”, „603, 604
 Sołtycki Ludwik, „0747”, 954
 Spajchert vel Speichert Zygmunt,
 „02567”, 574
 Spanili Zdzisław, „01487”, 375
 Specht Eugeniusz, „0386”, 872
 Sptawiczewski Marian, „02567”,
 573
 Spojda Marian, „01692”, „0747”,
 405, 953
 Spychalski, „01970”, „0456”, 474,
 887 (Henryk)
 Spychała Edward, „01166”,
 „01487”, „02477”, 287, 288,
 372-375, 552
 Spytkowski Stanisław, „41”, 129,
 130
 Srechiński vel Szechiński, „15”,
 62, 66
 Sremeres, „0490”, 762
 Srul Edward, „02431”, 544
 Stachewicz, „27”, 96, 102, 104
 Stachowicz Józef, „01112”, „379”,
 380, 383
 Stachyra, „105 bis”, 247, 248,
 250, 857
 Stahr Franciszek, „01970”,
 „02567”, 472, 473, 574
 Stanisławski Albin, „03”, 820
 Staniszewski Franc.[iszek],
 „01112”, 380, 383
 Staniszewski Jerzy, „0490”, 789
 Stankiewicz, „15”, „02431”, 62,
 66, 538
 Stankiewicz Michał, „02567”,
 „110”, 574, 1115
 Stankiewicz Stanisław, „02567”,
 576
 Stankiewicz Wacław, „02431”,
 543
 Stankowski, „2567”, 578
 Stańczyk, „02483”, 560
 Starczewski, „04023”, 797, 803,
 814
 Starczyński Tadeusz, „01487”,
 371, 374
 Stark, „02947”, 633
 Stasiewicz Zygmunt, „0712”,
 931-933
 Staszak Tadeusz, „0693”, 927, 928
 Staszkiwicz, „01404”, 327
 Stawin, „0456”, 887
 Sto[a]wiński, „35”, 113, 115
 Stawowski, „01304”, 307
 Stefanowski, „0988”, 1072, 1076
 Stefański Marian, „0216”, „0712”,
 747, 932 [bez imienia]
 Stegenko Wacław, „01851”, 419
 Stein L., „01458”, 353, 354, 359
 Stelmachowski, „0867”, 1032
 Stempień vel Stępień Władysław,
 „0719”, 935, 936
 Steparniok, „01872”, 435
 Stępień Władysław, „01487”, 372,
 375
 Sternal Kazimierz, „0873”, 1041
 Stępel, „01872”, 431
 Stępień Władysław, „01298”,
 „04023”, 315, 316, 812 [bez
 imienia], zob. Stempień Wła-
 dysław
 Stęplewski Jan, „03247”, 667,
 668
 Stiller Ryszard, „0693”, 927
 Stocki Franciszek, „01692”,
 „0693”, 405, 927
 Stolarz Stefan, „0469”, 890-892
 Stolizman Józef, „03”, 820
 Straszyński Adam, „0988”, 1085,
 1087
 Strenkowski Jerzy, „01692”, 405
 Strożak Jan, „01487”, 372, 375
 Strózewski Witold, „0638”,
 „0747”, 916, 917, 955
 Struś Filip, „0873”, „0921”, 1046,
 1058
 Strzałkowski Józef, „02567”, 575
 Stypiński, „02335”, „04023”,
 „0654”, 504, 509, 803, 925 (Wi-
 told Marian)
 Sucharski, „0424”, 878
 Sułkowski, „0216”, 744

Sumień vel Sumień Michał, „101”, 232, 233
 Supakowski zob. Lupakowski H.
 Sutocki, „0873”, 1045
 Swianiewicz, „02431”, „04023”, 530, 797
 Swojak, „01872”, 433
 Sworowski Władysław, „0747”, 953
 Sylwestrowicz, „5”, „102”, 27, 238, 241
 Synoradzki Telesfor, „02567”, 572
 Sypniewski Marian, „03852”, „0490”, 718, 720, 753, 754 [bez imienia], 772, 789
 Szachowicz, „0211”, 852
 Szachowicz Marian, „102”, „04086”, 238, 241, 1140
 Szachowicz Zygmunt Andrzej, „3828”, 713, 714
 Szafkowski Witold, „82”, „0873”, 206, 207, 1041
 Szafranek Leonard, „0747”, 955
 Szafranski, „0424”, „747”, 878, 954 (Jan)
 Szamik Włodzimierz, „01112”, 380, 381, 383
 Szaniawski, „02335”, „04023”, 504, 509, 803, 811
 Szarecki, „01231”, „01458”, „03656”, „0748”, „0873”, „0988”, „110”, „65”, 298, 353, 688, 959, 961, 1045, 1072, 1075, 1109, 1123
 Szczakiel Jan, „01112”, 379, 381, 382
 Szczeber Paweł, „03852”, 718
 Szczeciński Kazimierz, „0729”, 946
 Szczekowski Kazimierz, „01231”, 295
 Szczeniowski Władysław, „01404”, 329
 Szczepanik Ryszard, „01487”, 373, 375
 Szczepankowski M., „110”, „1104”, 1114, 1115, 1165, 1175, 1176
 Szczërba, „0836”, 1003
 Szczërbiński Kazimierz, „02502”, 562, 564
 Szczęsnowicz Franciszek, „02567”, 572
 Szczypiorski Stanisław, „04086”, 1141
 Szczypko, „01872”, 436
 Szczyt Leon, „102”, 238, 241
 Szczyt-Niemirowicz, zob. Niemirowicz Szczyt
 Szejka Ernest, „03852”, 718
 Szepa vel Szepka Józef, „03852”, 718
 Szeniawski Witold, „03878”, 723–726
 Szeptycki Andrzej, „01625”, „03304”, 398, 670–671
 Szewczyk Konst., „01487”, „0765”, 371, 374, 976 [bez imienia]
 Szimsheimer Wilhelm, „01723”, 407
 Szklarowski, „0873”, 1042
 Szklaszewski Zygmunt, „0873”, 1046, 1048
 Szkotnicki Tadeusz, „01872”, 439
 Szkup, „01872”, 428, 429, 433, 436
 Szkwarowski Edward, „02431”, 544
 Szlachta Alojzy, „03227”, 664
 Szlak, „02947”, 629
 Szlamiński Filip, „1”, 1–3
 Szlarzewski, „0873”, 1036

Szmagier, „0490”, 753, 754, 772, 789
 Szmalstych Józef, „15”, 62, 66, 67, 69
 Szmerner Szymon, „03820”, 712
 Szmydkowski Tadeusz, „0747”, 953
 Szormork, „02567”, 576
 Szostkiewicz, „01872”, „0873”, 431, 1036
 Szota, „01872”, 432
 Szpak, „0456”, 887
 Szpakowski, „0211”, 852, 853
 Szpilecki, „0638”, 916
 Szprync, „0712”, 933
 Sztecl Józef, „0581”, 909
 Szternal Kazimierz, „02567”, 577
 Szubert Tadeusz, „0873”, 1045
 Szuca, „04023”, 814
 Szukalski Jan, „0747”, „0793”, 953, 989
 Szulakow, „01458”, 355
 Szulakowski Wacław, „01931”, 461
 Szulakowski Wojciech, „01458”, „02431”, „0581”, 355, 356, 360, 530, 534, 543, 908, zob. Lissner
 Szulborski Marian, „02567”, 575
 Szulc Janusz, „01487”, „01851”, „04023”, 371, 374, 420, 797 [bez imienia], 803 [bez imienia], 814 [bez imienia]
 Szurlej Henryk, „0747”, „0873”, 954, 1040 [bez imienia]
 Szuszkiewicz Rafał, „0747”, 953
 Szwarc Klaudiusz, „02567”, 572
 Szwedek, „01872”, 432
 Szwerczewski, „02947”, 636
 Szydłowski Jerzy, „0747”, 953
 Szydłowski Mirosław, „0747”, 955
 Szyfter Paweł, „0490”, 779
 Szyjka, „03227”, 664
 Szymankiewicz Zdzisław, „36”, „54”, „95”, 117–119, 166–169
 Szymanowski, „04023”, 811
 Szymański, „01458”, „0211”, 352, 852
 Szymański Edmund, „0456”, 887, 889
 Szymański Ireneusz, „02567”, 574
 Szymański Józef, „0570”, 903
 Szymanski Władysław, „01931”, 461
 Szymczyk Stanisław, „01112”, 380–383
 Szymkiewicz Zygmunt, „58”, „0988”, 172, 173, 1076 [bez imienia]
 Szymski, „01458”, „0216”, 357, 742, 748 (Henryk)
 Szyszkowski, „0836”, 1003
 Ściesiński Kazimierz, „01028”, 274–276
 Ślaski Jan Maria Stanisław, „0618”, 914, 915
 Ślaski Kazimierz, „03”, 820
 Śledziński Zenon, „0211”, 853
 Śleszyński, „01881”, „0137”, 452, 844 (Tadeusz)
 Ślęk Mieczysław, „0490”, 784
 Śliwiński Józef, „0747”, 955
 Śliwiński Michał, „33”, „48”, „49”, „0722”, 109, 111, 141, 145–149, 152, 942 [bez imienia]
 Ślusarek, „01970”, 464, 466, 467, 471
 Śmigielski Antoni, „02567”, 574
 Średyński, „15”, 60, 68
 Świboda, „0873”, 1036
 Świder Franciszek, „01112”, 380, 381

- Świdierski Tadeusz, „01872”, 428, 429, 431, 433, 437 [bez imienia]
- Świerniewicz, „65”, 1127
- Świerzyński Władysław Kazimierz, „15”, 68
- Święcicki, „12”, „15”, „02630”, „04086”, 46, 53, 60, 62, 66, 67, 586, 1141 (Władysław)
- Świerk Józef, „02567”, 572
- Świerkowski, „01872”, 432
- Świetłowski, „0137”, 843
- Święciński Bernard, „01692”, „0693”, 404, 927, 928
- Tabaka Franciszek, „02431”, „0216”, 544, 736 [bez imienia], 738
- Tabęcki Romuald, „01458”, „03998”, 357 [Tabędzki bez imienia], 729
- Tacikowski Euzebiusz, „01931”, „02431”, „03181”, „0581”, 461, 543, 657, 658, 909
- Taradyś, „0211”, 853
- Tarka, „01970”, 466
- Tarnawski, „01231”, 303
- Tarnogórski, „01970”, „013”, „0748”, „0765”, 464, 468, 829, 830, 960, 977, 978
- Tarnowski Stanisław, „02431”, 544
- Tasarz Bolesław, „04086”, 1142
- Tatarka Alfred, „37”, 121, 122
- Tatarski, „0490”, 763
- Tatkowski Alojzy, „03214”, 1093–1095
- Tatoń Władysław, „04086”, 1141
- Taus Mojżesz, „01112”, 379, 381, 383
- Taybert Waclaw, „105”, 243
- Teichen Henryk, „01487”, „0719”, 371, 374, 934–936
- Tempka Władysław, „100”, 228, 231
- Tempski Tadeusz, „0693”, 927, 928
- Teodorowicz Józef, „0581”, 909
- Tetzlaf, „0765”, 978
- Tkacz Mieczysław, „03725”, 704
- Tłok Zbigniew, „02026”, „02335”, „04023”, 482, 503, 814
- Tobiasz Michał, „12”, „01851”, 44, 45, 47, 50–54, 420
- Tomasz, „01872”, 439
- Tomaszewski, „01093”, 285
- Tomaszewski Aleksander, „01487”, 372, 375
- Tomaszewski Roman, „0712”, 933
- Toporowski, „02947”, „04023”, 628, 814
- Torczyński, „0211”, 852
- Trajan, „03”, 820
- Trapsza Tad., „01231”, 297
- Traskiewicz vel Traskowski, „0873”, 1037
- Trela, „01453”, 336, 346, 347
- Trembicki, „0693”, 928
- Trepiak Józef, „0867”, 1026–1034
- Trębała Fr., „0490”, 789
- Triebe, „01458”, 356, 358
- Trochimczuk Tomasz, „02431”, 538 [bez imienia], 544
- Trofimowicz, „03”, 817
- Trojan Włodzimierz, „01692”, 404
- Trojanowski, „0490”, 774
- Trojanowski Henryk, „02431”, „0836”, 544, 545
- Trojanowski Syl., „0836”, 1000 [bez imienia], 1017, 1023
- Truskolaski Witold, „02335”, 504, 506
- Truskowski, „04023”, 803, 812
- Trzaskowski, „01872”, 429
- Trzeciecki Tadeusz, „0712”, 932
- Trzeszkowski Antoni, „0873”, 1044
- Trzepacz, „01453”, 343
- Trzapałka Maksymilian, „02813”, 600–604
- Trzeźniowski Jerzy, „0216”, 746
- Tucholski, „02335”, „0490”, „04023”, „04097”, 509, 784, 797, 1089 (Tadeusz)
- Tuchlin Leonard, „01487”, 371, 374
- Tuleja Tadeusz, „02805”, 598, 599
- Tunowicz, „0867”, 1033
- Tupaj, „01872”, „02335”, 439, 503
- Turski, „0211”, „0921”, 852, 1063
- Tuta Ignacy, „0747”, 952
- Twardowski Tadeusz, „04086”, 1140
- Ukleja Marian, „0836”, 1024
- Ulrichs, „01458”, 353, 354, 356, 359
- Umiński, „0490”, 759
- Unib..., „0921”, 1058
- Urban, „0643”, 920
- Urbaniec, „01093”, 285
- Urbanowicz, „02947”, 629
- Urbańczyk, „02431”, 525
- Urbański, „03”, „0643”, „0693”, 819, 920, 928
- Urbański Alojzy, „01443”, 378
- Urbański Bronisław, „01851”, 420
- Urbański Wiktor, „02567”, 573
- Urlik Markus, „14”, „33”, „02431”, 55, 56, 109–111, 544, 545
- Ursyn, „02947”, 633
- Uruski, „110”, 1105, 1106
- Utto Marian, „01487”, 372, 375
- Voltso, „03”, 819
- Wacha Waclaw, „02335”, „04023”, 504, 803 [bez imienia]
- Waclawski, „04023”, 802, 806
- Wagner, „01458”, „01970”, 353, 356, 470
- Wagner Janusz, „01487”, 371, 374
- Wagner Jerzy, „04086”, 1141
- Wagner Stanisław, „7”, 36–39
- Wajda, „16”, „0211”, 72, 852
- Wajda Karol, „01453”, 344
- Wajda Włodzimierz, „01453”, 331–349
- Wajkselisz, „01458”, 353
- Walacik, „01872”, 432, 433
- Walczewski Edmund, „0747”, 954
- Wa[o]ljski Kazimierz, „15”, 62
- Wanat J., „65”, 1129
- Wanatowicz Bolesław, „02483”, 561
- Wania, „0765”, 975, 976
- Wanurski, „0693”, 928
- Wapiński Stanisław, „01487”, 372, 375
- Warchoń, „0873”, 1036, 1044
- Warczak Ignacy, „01931”, 461
- Wardyński, „03656”, 688
- Wargid Olgierd, „01881”, 458
- Wargocki Piotr, „0747”, 954
- Warnda, „04023”, 803
- Warzecha Roch, „0921”, 1058
- Warzeszkiewicz Stanisław, „77”, 201

Wasiak Jerzy, „0747”, 954
Wasilewski, „01443”, „0873”, 378, 1041
Watten Stanisław, „04086”, 1141
Wawer Stefan, „02335”, 504
Wawrzonek, „04023”, 814
Wawrzyczny Józef, „0570”, 903
Wawrzyniak Hipo[lit], „02431”, „0836”, 531, 538, 543, 1000, 1023, 1024
Wawrzynkowski Marian, „01487”, 372, 375
Ways Bronisław, „01458”, 350–361
Wazł Jerzy, „03108”, 652, 653
Wąsowicz Kamil, „0490”, 776
Wąsowski Stefan Franciszek, „01335”, 317, 318
Wąwóźniak, „04023”, 814
Wczyłoh, „0765”, 974
Wdówka Henryk, „35”, „0765”, 113–116, 975 [bez imienia], 981
Wedow, „0358”, 867
Wegenke Kazimierz, „08”, 821, 822
Weinreb, „0873”, 1044
Weinzieher, „0216”, 739
Welfe, „03030”, „03998”, „0836”, 642, 729, 1007
Wenączek Romuald, „0693”, 927, 928
Werner, „01872”, 429, 430
Wesołowski, „04023”, 803, 804, 808, 809, 814
Westerski, „01458”, „02567”, „048”, 359, 576, 836
Westwalewicz Stanisław, „0216”, „0211”, 748, 852
Wetula Józef, „01851”, 420
Wetter Jan, „01112”, 379, 381, 383
Wiaterek Edward, „01112”, 379–381, 383
Wiącek, „01231”, „03”, 301, 817
Wichrowski Witold, „02567”, 573
Widdene[a]k Ferdynand, „0490”, 753, 754, 773, 789
Widerman Bolesław, „0747”, 955
Widort Józef, „48”, 140–142, 144, 146
Widawski, „01872”, 432
Wieczorek, „02335”, „03193”, „0478”, „0836”, „04097”, 503, 504, 507, 509, 659–660 (Jan Kazimierz), 894, 895 (Jan), 1007, 1089–1092 (Aleksander)
Wieczorkiewicz, „0836”, 1007
Wieczorkowski Mieczysław, „0581”, 908
Wielebiński, „03852”, „0490”, 718, 772 (Władysław)
Wielich, „0490”, „0581”, 779, 909 (Adolf)
Wieliczko Jerzy, „0747”, 953
W[il]ielinowski, „35”, 113
Wieloch Adolf, „02431”, 544
Wielogórski, „0137”, 843
Wielowiejski, „0490”, 763
Wiernicki, „02630”, 589
Wierusz, „0490”, 762
Wierzbicki, „02431”, „02567”, „02630”, 529, 574 (Ryszard), 588
Wierzejski Stanisław, „0747”, 955
Więcek, „35”, 113, 115
Więckowski Sylwester, „01298”, 316
Wilatowski Stanisław, „60”, „01851”, 174–176, 420
Wilk, „03”, „0867”, 0873”, 817, 1028, 1036
Wilkoń, „27”, 92, 96, 98, 102, 104
Wilkosz, „0490”, 784

Winczuk Roman, „0358”, 870
Winiarski Ignacy, „03864”, 722
Winiarz Stanisław, „0747”, 954
Winkiewicz, „03”, 820
Winkler, „01093”, „02335”, 285, 504 (Wincenty)
Winkowski J., „08”, 821
Wintz Józef, „0693”, 928
Wirszyłło, „01851”, „0712”, „0873”, „0988”, 420, 932 (Wirszyłło Tadeusz), 1045, 1072
Wiselka Paweł, „0570”, 903
Wiśłocki, „02567”, 575
Wiśniewski, „0873”, 1041
Wiśniewski Adam, „01881”, 457
Wiśniewski Alfred, „02567”, 577
Wiśniewski Antoni, „01872”, 428, 431
Wiśniewski Artur, „45”, „46”, 136–139
Wiśniewski Stanisław, „02567”, „0747”, 577, 954
Wiśniewski Zdzisław, „0729”, 946
Wiśniowski, „0216”, „0478”, „0873”, 739, 894, 1041
Witeszczak, „0765”, 978
Witkowski Jan, „01112”, „02630”, 380, 382, 383, 585, 588
Witkowski Stanisław, „02567”, 574
Witliński, „01872”, 428
Witulski Stefan, „0873”, 1045, 1046
Wiune Dionizy, „01453”, 332, 336, 349 (Dezio)
Wiza, „08”, 821
Wizbek Henryk, „01487”, 371, 374
Właszczuk Wacław, „03724”, 701, 702
Włodarczyk, „01970”, „0765”, 470, 480, 978
Włosek, „0988”, 1087
Wodziński Jerzy, „02567”, 574
Wohlheim Jerzy, „01112”, 380
Wojciechowski Bronisław, „0747”, 954
Wojciechowski Józef, „0836”, 1023, 1024
Wojciechowski Marian, „01487”, „0836”, 373, 375, 1000 [bez imienia], 1008, 1009 [bez imienia]
Wojciec... Stanisław, „105”, 243
Wojciechowski Witold, „04086”, 1140
Wojcieszczak Kazimierz, „01931”, 461
Wojcieszek Stanisław, „01405”, „0747”, 329, 954
Wojczul S., „02567”, 574
Wojdanowicz, „01304”, 310
Wojdas Leonard, „01453”, 341
Wojdowski, „0490”, 762, 763
Wojecki, „3”, 10
Wojestawski, „02567”, 577
Wojtowicz Marian, „0496”, „03214”, 899, 900, 1093, 1095 [bez imienia]
Wojtysiak, „01970”, 466
Wolański C., „02567”, 576
Wolheim Jerzy, „01112”, 382, 383
Woliński, „0211”, 853
Wollen, „04023”, 801
Wolnica Konrad, „02431”, „0490”, „0581”, „0836”, 544, 753, 754, 789, 909, 1010
Wolny, „0490”, 762
Wolski Zefiryn, „08”, 821
Wolski Zygmunt, „01298”, 316
Wółk, „01872”, 431

- Wołkowicki, „01881”, „0490”, „03”, „0581”, „0988”, 456, 778, 820, 909, 1087, 1088
 Wołośianko Michał, „106”, 257–261
 Wołoszyn, „01458”, „02567”, 352, 359, 574 (Zygmunt)
 Wondyn, „0873”, 1036
 Woronowicz, „7”, 37
 Woronowski Michał, „0747”, 954
 Wowkonowicz, „0988”, 1072
 Wowra, „0765”, 971–974, 979, 980, 982, 983
 Woźniak Edmund, „02335”, „02813”, „04023”, 503–512, 603 [bez imienia], 803, 814 [bez imienia]
 Woźniak Zygmunt, „0650”, 923, 924
 Woźniakiewicz Stanisław, „01433”, 330
 Woźny Kazimierz, „02261”, 491–496
 Wódkiewicz Henryk, „01487”, 371, 374, 376
 Wójciak Piotr, „02431”, „0581”, 524, 526, 527, 538, 539, 543–545, 909
 Wójcik, „03214”, 1098
 Wójcik Henryk, „01692”, „01851”, 405, 419
 Wójcik Stanisław, „0747”, 955
 Wójtowicz, „01231”, „0765”, „0836”, 299, 978, 1000
 Wrocławski Michał, „04086”, 1141
 Wroczyński Walerian Zygmunt, „02483”, „02502”, „0456”, 561, 564 [bez imienia], 889, 1072
 Wrona Stefan, „01112”, 380, 382, 384
 Wronka, „01872”, 432
 Wroński Antoni, „01487”, 372, 375
 Wroński Wiktor, „01298”, 316
 Wrotny Piotr, „01112”, 380, 382, 383
 Wróbel Adam, „01112”, 379, 381, 383
 Wróblewski Antoni, „0747”, „0748”, 955–963
 Wróblewski Jan, „0216”, „03”, 744, 817 [bez imienia]
 Wy... Michał, „048”, 838
 Wybraniec Roman, „01112”, 379, 380, 383
 Wyczesany Marcelli, „0570”, 903
 Wykowski Mirosław, „15”, „02567”, 63, 69, 573
 Wykpiśz, „0643”, 920
 Wykusz Jan, „0873”, 1048
 Wyp..., „0873”, 1040
 Wypychowicz, „0490”, 784
 Wyrozębski Mieczysław, „01487”, 372, 375
 Wyrzgoł Józef, „01112”, 380, 381, 383
 Wyrzykowski, „0873”, „110”, 1045, 1110
 Wyskida, „01970”, 474
 Wyskiel Zbigniew, „04023”, 803, 814
 Wyskła, „01970”, 475
 Wysocki, „0216”, 742
 Z...uch, „0873”, 1040
 Zabiuńko, „1458”, 355
 Zachariasiewicz Feliks, „0747”, 954
 Za[c]harski, „1970”, „0748”, 473, 960
 Zachert Ignacy, „0747”, 954
 Zachraj, „0456”, 887
 Zackiewicz, „110”, 1104, 1114
 Zagórowicz Stefan, „01487”, 372, 375
 Zagórski, „110”, 1104
 Zając, „0765”, „0873”, 975, 1041
 Zając Józef, „83”, 208–211
 Zając Stanisław, „02847”, 612
 Zając Stanisław Antoni, „02965”, 621
 Zając Stefan, „01746”, 409
 Zajączkowski Roman, „3”, 4–15, 85, 87, 88
 Zajączkowski Witold, „01487”, 371, 374
 Zajdko Stefan Józef, „01746”, 409
 Zakrys, „0921”, 1063
 Zakrzewska Józefa, „0793”, 989
 Zakrzewski I, „01458”, 352
 Zakrzewski II, „01872”, „0650”, 431, 923
 Zalasik, „01458”, „02567”, 358, 359, 573 (Mieczysław)
 Zaleski, „0490”, „0873”, 784, 1046 (Szymon lub Wincenty)
 Zalewski, „02431”, 526
 Załęski Karol, „03656”, 687, 688
 Zambrzycki Stanisław, „0747”, 955
 Zapłata Czesław, „01487”, 372, 375
 Zarebnicki, „0836”, 1009
 Zaręba (Zaremba), „02567”, „03”, 578, 819
 Zarzeczny, „0873”, 1043
 Zatoński Stanisław, „02778”, 597
 Zawadowicz, „01970”, 470, 476
 Zawadzki, „04023”, 811, 812, 814
 Zawajski, „01970”, 469
 Zawężlicki, „0988”, 1072
 Zaworotnik J., „0424”, 880
 Zawisłak, „01453”, 343
 Ząbkowski, „03”, 817
 Zborowski Józef, „01881”, 457
 Zborowski Wilhelm, „01112”, 385
 Zbroja Franciszek Józef, „94”, „02431”, 221, 222, 528 [bez imienia]
 Zbroża, „0490”, 755
 Zdanowski Henryk, „01772”, „02431”, „02483”, „02567”, „0729”, 410, 411, 539, 543, 559, 577, 946
 Zegadło Ryszard, „04086”, 1141
 Zeifer Adolf, „02335”, 504
 Zelcer Z., „02567”, 574
 Zeman Rudolf, „03362”, 678, 679
 Zembrzuski Kazimierz, „0747”, 955
 Zerbe Franciszek, „02567”, 572
 Zielenkiewicz Józef, „02567”, 574
 Zieliński, „01872”, „0722”, „0988”, 431, 942, 1072, 1076, 1087
 Zieliński Jerzy, „01487”, 372, 375
 Zieliński Tadeusz, „0747”, 954
 Zieliński Zbigniew, „01405”, 329
 Zieliński [Zygmunt], „73”, „91”, 191, 192, 217–219
 Ziemecki, „0873”, 1036
 Ziemski, „0650”, 923
 Zienkiewicz Jan, „01304”, 307–314
 Zientek, „0765”, 971
 Zięcina Józef, „02630”, 581–589
 Zimmermann Wojciech, „106”, 259, 260
 Zimniak Stanisław, „0765”, 978
 Zimnicki, „0747”, 952
 Ziomecki, „0873”, 1042
 Ziółkowski, „01458”, „02567”, 353, 573 (Jan)
 Złotnicki Grzegorz, „15”, 59, 64
 Zmorski Jan, „02567”, 577

Znajdowski, „0867”, 1030–1032
 Znamienko, „01443”, 378
 Zubikowski, „0873”, 1036
 Zubrowski Wacław, „02567”,
 „0873”, 572, 1041
 Zubrzycki Leon, „01692”, 406
 Zupików, „0873”, 1042
 Zwierkowski Łukasz, „03”,
 817–820
 Zwojszczyk Stanisław, „01881”,
 457
 Zwolski, „02335”, 507
 Zyblewski, „01458”, 353
 Zychowicz, „15”, 67
 Zydel Franciszek, „0940”, 1064,
 1065
 Zydroń Józef, „03”, 820
 Zygmanski, „0490”, 762

Żak, „03214”, 1099
 Żak Jan, „04086”, 1141

Żak Władysław, „03852”, 717
 Żałobiński Adam, „109”, 270,
 271
 Żelawski Stanisław, „0712”, 932
 Żeleski, „01625”, „02888”, 398,
 617–620 (Władysław Franci-
 szek, Antoni)
 Żeliński, „01872”, 431
 Żeliszawski Kazimierz, „46”,
 „0722”, 138, 139, 942 [bez
 imienia]
 Żmuda Erwin, „01112”, 379, 383
 Żochowski, „5”, 27
 Żółtaczek, „0765”, 974
 Żółtowski, „1”, „01772”, „03”,
 „0873”, 3, 410, 819, 1042
 Żuchowicz Józef, „01931”, 461
 Żuchowski, „01231”, 302
 Żudro Anton[i], „01112”, 385
 Żuralski Tadeusz, „02567”, 572
 Życzeński Henryk, „0765”, 985

ANTONI TOMCZYK

WALKI O SKIDEL W 1939 R.

Dywersanci opanowują miasto

17 września 1939 r. sowieckie oddziały dywersyjne wyszły z konspiracji. Zaatakowały posterunki policji, mniejsze oddziały wojska, ważniejsze obiekty, a nawet całe miasteczka. To one, działając na głębokim zapleczu, rozpoczęły „wbijanie noża w plecy”.

Tego dnia przed południem zebrał się sztab skidelskiego podziemia komunistycznego. Kierownictwo sztabu stanowili długoletni działacze Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi (KPZB): Michaił Litwin, Grigorij Szagun, Borys Olech i inni. Byli oni wytrawnymi agitatorami, wypełniającymi wiernie dyrektywy napływające z Moskwy i Mińska. Przez wiele lat organizowali akcje polityczne w rejonie Skidla, zakładali tajne „jaczekji” KPZB, a pozyskiwanym ludziom zaszczepiali ideologię nienawiści.

Na marginesie warto wspomnieć o dwóch sprawach. Po pierwsze – od 1927 r. istniała w Moskwie osłonięta tajemnicą Szkoła Sabotażu i Dywersji. Wielu jej absolwentów przerzucono do pracy na ziemiach polskich.

Po drugie – w 1938 r. nastąpiła wielka reorganizacja dywersji na Kresach Wschodnich, gdyż Komitet Wykonawczy Międzynarodówki Komunistycznej w Moskwie rozwiązał Komunistyczną Partię Polski, a wraz z nią autonomiczne partie KPZB i KPZU. Zwierzchnictwo nad terenowymi działaczami partyjnymi przejęły sowieckie służby specjalne. Rozpoczęło się trudne i mozolne kompletowanie oddziałów dywersyjnych zdolnych do walki zbrojnej. Gromadzono i składowano w ukryciach broń, szkolono ludzi. Nie były to zadania łatwe.

Szczególnie jaskrawo wystąpiły trudności związane z naborem ochotników do oddziałów zbrojnych. Wielu kandydatów typowanych na dywersantów wykręcało się od tego zaszczytnego obowiązku. Drobne utarczki z władzą, drażnienie jej przez wywieszanie transparentów i czerwonych flag miało w sobie dużo przekory, a nawet trochę zabawy. Natomiast zabijanie innych ludzi, a wśród nich często zaprzyjaźnionych sąsiadów, wymagało szczególnych predyspozycji. Wobec niezadowalającego zaciągu ochotniczego w środowisku partyjnym trzeba było sięgnąć do niezawodnej i zawsze dyspozycyjnej rezerwy pospolitych kryminalistów.

Tymczasem przywódcy sowieccy podczas oficjalnych wystąpień zawsze potwierdzali obowiązującą moc układu ryskiego z 1921 r. oraz innych aktów międzynarodowych, które gwarantowały nienaruszalność granic między Polską a ZSRR.

Zebranie w Sidlu utworzył Grigorij Litwin i na wstępie uroczystie obwieścił, że Armia Czerwona przekroczyła granicę z Polską. Wszyscy zgromadzeni wiedzieli już o tym, ale słów Grigorija Litwina słuchali z wielką uwagą i podnieceniem.

– My jesteśmy częścią tej armii! Nieumundurowaną, ale ważną częścią Armii Czerwonej – mówił Litwin. – Tu, w Skidlu, na ważnym szlaku komunikacyjnym walczyć będziemy o to, aby regularne wojska sowieckie miały bezpieczny i swobodny przemarsz. W 1920 r. walkę rewolucyjną i nadzieje naszych ojców zniszczyły siły burżuazji i białopolaków. Dzisiaj na całej zachodniej Białorusi, od Skidla i Grodna aż po Mołodeczno i Stołpce, w miasteczkach i wioskach wyjdą na drogi rewolucyjne oddziały partyzantów. Powstaną komitety rewolucyjne, które przejmą władzę i godnie witać będą wkraczające oddziały wyzwolicielskiej armii.

Litwin podniósł się własnymi słowami, dlatego zrobił krótką pauzę, by przełknąć ślinę i skoncentrować myśli.

– Nie czekając na spotkanie z towarzyszami – ciągnął dalej – zarządziłem zbiórkę naszych oddziałów zbrojnych. Niech partyzanci wyciągają ze stodół i strychów swoje wintówki i pułomioty! Skończył się uciążliwy czas konspiracji, zaczyna się otwarta walka!

Oklaski zagłuszyły dalsze słowa Litwina.

Do Skidla zaczęły napływać grupy uzbrojonych ludzi z czerwonymi opaskami na rękawach. Michaił Pik przyprowadził oddział z wioski Gaławacze, a Ilja Myszko i Stiepan Kaskiewicz stawili się ze swoją bojówką z Piaseczki. Przybyły także oddziały z wiosek: Gliniany, Bandary i Kurpiki.

Dowódcy oddziałów zbrojnych meldowali się u Litwina, który w pośpiechu zaaranżował utworzenie „rejkomu” jako najwyższej władzy rewolucyjnej w rejonie Skidla. W skład rejonowego komitetu weszli: Michaił Litwin, Grigorij Szagun, Ilja Myszko, Fiodor Buben, Aleksander Mazalewski, komsomolcy Piotr Ciareszka i Łazar Poczymok oraz inni. „Rejkom” objął kierownictwo nad oddziałami dywersyjnymi, stawiał im zadania i rozsyłał do walki.

Dywersanci zaatakowali i zdobyli magistrat, posterunek policji, a bojowcy pod dowództwem Stiepana Kaskiewicza i Michaiła Saroki opanowali stację kolejową. Aresztowano burmistrza Stanisława Nowaka i wielu innych Polaków. Aleksander Mazalewski wlaź na dach magistratu, zerwał flagę polską i zawiesił czerwoną. Skidel został opanowany przez dywersantów.

Przed magistratem zgromadził się tłum ludzi, do których zaczęli przemawiać członkowie skidelskiego rejonowego komitetu rewolucyjnego. Przewodniczący Michaił Litwin obwieścił uroczystie, że od tej chwili cała władza w Skidlu przechodzi w ręce ludu, tzn. także w ręce wszystkich tu zebranych.

– Nie tylko władza przechodzi w wasze ręce – krzyczał Litwin – ale całe majątki i bogactwa burżujów. Wszystkie ich dobra zostaną skonfiskowane i od tej pory będą służyć nam. Skończył się wyzysk! Skończył się gniot białopolaków! Dostyc burżuje się najedli! Teraz przyszła kolej na nas!

Łazar Poczymok w swoim wystąpieniu domagał się rozstrzelania aresztowanych oficerów i policjantów. Nawoływał do wybicia osadników wojskowych, bo właśnie oni, a szczególnie „dobrowolcy”, na wojnie 1920 r. zabijali braci bolszewików.

– Przez takich Polaków wolność przychodzi do nas ze wschodu o całe dwadzieścia lat później! – Łazar mówił płynnie, ze swadą, bo wygłaszane zdania znał na pamięć z licznych szkoleń politycznych.

Tłum zafalował. Ci bardziej niecierpliwi odczuwali silną potrzebę natychmiastowej realizacji wygłaszanych haseł. Szczegól-

nie słowa Litwina mocno ich ośmieliły, toteż zanim zakończył się wiec, rozpoczęły się gwałty i grabieże. Rabowano sklepy i prywatne mieszkania. Wywleczono na ulicę emerytowanego pułkownika i łącz bito go publicznie. Inni prowadzili księdza popędzając go uderzeniami kija.

Ekspedycja z Grodna wyzwala Skidel (19 września)

Kilku Polaków zbiegłych ze Skidla przybyło do Grodna. Dotarł tu również podchorąży z cenzusem Józef Hryncewicz, absolwent Uniwersytetu Warszawskiego, który po zaliczeniu egzaminów dyplomowych odpoczywał u swoich rodziców w Kotrze.

Komendant obrony miasta, płk Bronisław Adamowicz, z goryczą wysłuchał relacji o wydarzeniach w Skidlu. Wszyscy uciekinierzy prosili pułkownika, aby wysłał tam wojsko, które położy kres gwałtom i uwolni aresztowanych Polaków. Pułkownik, przygotowując Grodno do obrony, dysponował bardzo szczupłymi siłami wojska, policji i ochotników cywilnych; wśród tych ostatnich dominowała młodzież szkolna. W takiej sytuacji spełnienie prośby uciekinierów osłabiłoby w znacznym stopniu obronę miasta. Jednakże uporczywość pchor. Hryncewicza i jego sugestywna argumentacja ostatecznie przekonały pułkownika. Pośpiesznie sformowano ekspedycję w sile około 200 żołnierzy i policjantów. Jej dowódca otrzymał rozkaz stłumienia rebelii w Skidlu i natychmiastowego powrotu do Grodna.

19 września około godziny 13 ekspedycja zatrzymała się kilka kilometrów przed Skidlem, w miejscowości Kotra. Jej mieszkańcy, drobna, patriotyczna szlachta, życzliwie powitali żołnierzy. Po krótkiej rozmowie zdecydowano, że do Skidla uda się parlamentariusz w osobie sołtysa Kotry Jana Hamuleckiego. Wypełniając swoją misję, przekazał on rebeliantom polecenie ekspedycji, aby złożyli broń i poddali miasto. Komuniści odrzucili ultimatum. Rozpoczęła się walka o Skidel.

Jej początek był bardzo trudny. Umundurowane wojsko i policjanci byli łatwym celem dla komunistów strzelających z ukrycia. Każdy zaś rebeliant, jeśli nie złapano go z bronią w rękę, po zdjęciu z rękawa czerwonej opaski korzystał

z przywilejów ludności cywilnej. Dopiero po uwolnieniu z aresztu kilkunastu oficerów sytuacja zmieniła się radykalnie, gdyż natychmiast włączyli się oni do walki. Wśród uwolnionych byli dwaj osadnicy z pobliskiej osady Budowla kpt. Stanisław Nowak i mjr Adam Machnowski, pełniący funkcję skarbnika Kasy Stefczyka w Skidlu. Obydwaj oficerowie doskonale znali miasto, jego uliczki, podwórka i opłotki, co wydatnie pomogło w dowodzeniu walką. Zнали też osobiście komunizujących mieszkańców Skidla.

Najpierw oczyszczono ulice i podwórka, a następnie zdobywano dom po domu, gdzie ostrzeliwali się rebelianci. Niektóre domy w środku miasta zaczęły płonąć. Ogień przenosił się na inne drewniane zabudowania położone dalej od centrum.

Po całkowitym oswobodzeniu Skidla ludność polska wyszła z ukryć na ulice. Opłakując tragiczne skutki dwudniowych rządów komunistów Polacy dziękowali żołnierzom za wyzwolenie. Wzburzone wojsko rwało się do pościgu za rozproszonymi dywersantami. Niektórzy żołnierze wyrażali gotowość spacyfikowania wiosek, w których rebelianci znaleźli schronienie. Jednakże miejscowa ludność polska uprosiła oficerów, aby zaniechano tego zamiaru, dlatego że w okolicznych wioskach białoruskich mieszkała spokojna ludność, która często znajdowała się pod terrorem komunistycznych dywersantów.

Wieczorem ekspedycja wycofała się do Grodna, a wraz z nią inni Polacy, którzy u boku żołnierzy oswobadzali Skidel.

Mjr Machnowski na krótko przed wybuchem wojny został zmobilizowany i skierowany do Zgrupowania Wołkowysk, gdzie trafił do intendentury. 18 września, na rozkaz gen. Przędzieckiego, przewoził pod komendą ppłk. Szafranowskiego z Mostów do Grodna kasę zgrupowania. Było równo półtora miliona złotych. Samochód wraz z oficerami został zatrzymany przez rebeliantów w rejonie Skidla. Po uwolnieniu ppłk Szafranowski udał się do Grodna, zabierając podległych sobie oficerów, świadków utraty kasy zgrupowania.

Kpt. Nowak odłączył się od powracającej do Grodna ekspedycji, by odwiedzić w Budowli młodszego brata. Przyjechał samochodem z kilkoma oficerami. Późnym wieczorem oficerowie spotkali się w obszernym mieszkaniu Stanisława Szuby z miejscowymi osadnikami. Mieszkańcy Budowli byli bardzo

przegnębieni rozwojem sytuacji, a szczególnie napaścią Sowietów. Kilka rodzin załadowało już na wozy podręczny dobytek i zamierzało o świcie opuścić Budowlę. Sąsiedztwo mocno skomunizowanej wioski Obuchowo nie wróżyło niczego dobrego. Oficerowie radzili osadnikom pozostać na miejscu. Drogi były praktycznie nieprzejezdne. Poza tym gdziekolwiek będą próbowali pojechać i tak wpadną w ręce dywersantów.

Jeden z oficerów przyniósł z samochodu siedem karabinów.

– Zostawię je wam – powiedział – żebyście mogli się bronić, gdy zajdzie potrzeba.

Osadnicy, którzy spędzili po kilka lat życia na wojnie w okopach, ze wzruszeniem oglądali pięknie oksydowane, nowe karabiny. Jagielski uroczyście pocałował karabin. Jednakże po chwilowym ożywieniu odkładali je na bok. Zdawali sobie sprawę z tego, że podjęcie przez osadników jakichkolwiek działań zbrojnych stałoby się pretekstem do otwartej pacyfikacji osad, wymordowania kobiet i dzieci.

Jedynym wesołym epizodem tego spotkania była opowieść Nowaka jak to przedwojenna funkcja skarbnika w Kasie Stefczyka uratowała życie nie tylko Machnowskiemu, ale również innym oficerom. Zadłużeni rebelianci, po zrabowaniu całej księgowości Kasy, kazali majorowi dokonywać wpisów do ksiąg notatek o tym, że spłacili swoje pożyczki.

Po odjeździe oficerów z Budowli osadnicy nie zabrali karabinów. Maria Szubowa, żyjąca do dziś w Warszawie, wyniosła je na strych i przy pomocy Jagielskiego wrzuciła do obszernego kanału kominowego. Z pewnością leżą tam jeszcze, bo mурowany dom Szubów w Budowli, pomimo dużego zaniedbania, stoi do tej pory.

Kawaleria broni Skidla (20 września)

Rtm. Ryszard Wiszowaty, na rozkaz dowódcy obrony Rejonu Wołkowysk gen. Przedzieckiego, objął dowództwo nad pięcioma szwadronami marszowymi Ośrodka Kawalerii Białostok oraz nad baterią artylerii konnej jako szwadronem szóstym.

19 września nad ranem rotmistrz przyprowadził szwadrony do miejsca koncentracji w Zaniemeńsku pod Mostami. Spóźnił

się o dobę. Generał z oddziałami kawalerii był już na północy, w rejonie Ostryny i Nowego Dworu.

Wobec tego rotmistrz nawiązał łączność telefoniczną z Grodnem. Płk Adamowicz powiedział mu, że Grodno będzie bronione i ściągają tu wszystkie oddziały wojska. Ponadto poinformował, że w Skidlu znajduje się kilkunastu oficerów z ppłk. Szafranowskim na czele, więzionych przez miejscowy komitet bolszewicki. Na zakończenie rozmowy zalecił marsz do Grodna z podjęciem próby odbicia Skidla.

Do Skidla rtm. Wiszowaty dotarł 20 września około godziny 1. w nocy. Środek miasta był spalony, a kilka domów położonych dalej od centrum jeszcze się paliło.

Rotmistrz rozkwaterował cztery szwadrony w okolicznych wioskach, a sam z dwoma stanął w Skidlu. O godzinie 4. Mosty powiadomiły go telefonicznie, że w Wołkowysku i w Mostach są już oddziały bolszewickie – piechota i dużo czołgów, które zamierzają natychmiast wyruszyć w kierunku Grodna. Wiadomość tę Wiszowaty bezzwłocznie przekazał do Grodna, skąd otrzymał rozkaz utrzymania Skidla jak najdłużej, by dać więcej czasu na zorganizowanie obrony miasta. Rotmistrz poprosił, by przysłano mu pomoc w postaci chociażby jednego działka, amunicji ppanc. i benzyny. Rtm. dypl. Łubieński obiecał, że stosowne zaopatrzenie zostanie natychmiast wysłane.

Około godziny 7. szwadrony zajęły stanowiska do obrony Skidla. W tym czasie rozpoczęła się strzelanina w mieście. To dywersanci, widząc, że wojsko zajmuje pozycje obronne, postanowili udaremnić jego zamiary. Rozbici wczoraj przez ekspedycję z Grodna, ale wspierani przez świeże oddziały z okolicznych wiosek, zaczęli ponownie przenikać do miasteczka pod osłoną ciemności.

Por. Wasilewski, wyznaczony do utrzymywania porządku w mieście, zameldował rotmistrzowi, że ludność cywilna strzela do żołnierzy. Rotmistrz wydał rozkaz natychmiastowego rozstrzelania dywersantów złapanych z bronią w ręku i wkrótce porządek w mieście został zaprowadzony, atak zaś dywersantów odparty.

Około godziny 10. na przedpolu Skidla pokazało się 14 czołgów sowieckich, a za nimi oddział piechoty. Zaczęła się walka. Czołgi nie mogły wjechać do miasta, gdyż mostki na rzece

przed miastem zostały spalone, a jedyne przejście szosą z prawego skrzydła broniła bateria daku (dywizjonu artylerii konnej).

Czołgi, po podejściu do polskiej obrony, zostały obrzucone granatami i wycofały się. Manewr ten powtórzyły kilkadziesiąt razy. Dwa czołgi zostały unieruchomione na przedpolu obrony. Około godziny 14. został zabity por. Liszewski, dowódca daku. W następstwie tego obrona szosy załamała się, a czołgi wdarły się do Skidla. Rozgorzały walki uliczne.

Na ich odgłos z pomocą Wiszowatemu pośpieszyły szwadrony rozlokowane przez niego poza miasteczkiem. Przybywają dwa szwadrony od strony folwarku Czetwertyńskich. Jednym dowodzi por. rez. Młynarski, a drugim warszawiak, ppor. rez. Jan Kühn. Później zrelacjonował on te wydarzenia następująco: „... wysuwam się na rynek, spotykam tam rtm. Wiszowatego. Na razie każe mi zatrzymać się w uliczce przy rynku. Po półgodzinnej walce szwadronów, porozrzucanych w opłotkach miasta, widzę wchodzące na rynek czołgi i sowieckie wojska regularne. Rtm. Wiszowaty rozkazuje mi odprowadzić koniowodnych za miasteczko do wsi Kotra. Pokazuje mapę: 5 km! Proszę o jeszcze jeden rozkaz – dokładny, co mam po tym robić, bo to bardzo daleko. Rtm. Wiszowaty otrzymał telefon z Grodna, że na pomoc idzie broń pancerna i samochody z amunicją. Wysłała tabory po szosie do Grodna. Wieś Kotra leży na bocznym trakcie, mam tam jechać i czekać. W mieście już zamieszanie i widoczna przewaga nieprzyjaciela. Kbk bezbronne, granatów nie ma, benzyny do podpalania (butelki) też brak. Wyprowadzam stępem, na 1,5 km ogień z tyłu. Tanki przeszły przez masto, wyszły na szosę i trakt grodzieński”.

Żołnierze ostrzeliwani w Skidlu ze wszystkich stron ponoszą coraz większe straty. Od kul dywersantów i żołdatów giną ułani i oficerowie. Poszczególni dowódcy meldują brak amunicji. Obiecana pomoc z Grodna nie nadchodzi. Rtm. Wiszowaty wydaje rozkaz wycofywania się w kierunku Grodna. Na rynku w mieście pozostają cztery unieruchomione czołgi.

Około godziny 18. przy rotmistrzu ostrzeliwuje się zaledwie osiemnastu ludzi. Zabierają rannych i opuszczają Skidel. 21 września około godziny 4. rtm. dociera do Grodna i melduje się u gen. Przeddzieckiego. Jest lekko ranny w nogę i rękę.

Zwycięzcy przedłużają walkę

Po wycofaniu się ze Skidla dziesiątkowanych szwadronów rtm. Wiszowatego przez miasteczko płynęły kolumny tankietek i pułki konnicy. Miejscowi komuniści, upojeni zwycięstwem i zdobyczym alkoholem, dokonywali samosądów na bezbronnej ludności polskiej. Według szacunkowych wyliczeń zabito wtedy w Skidlu około 35 bezbronnym Polaków. Ofiarami padali niewinni, spokojni ludzie, ci bowiem, którzy wspomagali walkę ekspedycji z Grodna czy ułanów Wiszowatego, opuścili Skidel razem z wojskiem.

Małe i większe grupki żołnierzy, rozproszonych w chaosie wojennym, pojawiały się na drogach Skidla. Zatrzymanych żołnierzy zamykano w areszcie, a o ich dalszym losie decydował miejscowy „rejkom”.

Rtm. Wiśniewski prowadził drugi rzut 2 Pułku Ułanów Grochowskich w kierunku lasów augustowskich. Miał pod komendą około 120 ludzi, w tym wielu ochotników. Wśród tych ostatnich był młody książę ppor. rez. Andrzej Czetwertyński wraz z przystojną żoną, która pełniła obowiązki w służbie sanitarnej; byli młodym małżeństwem i nie chcieli się z sobą rozstawać. Ochotnikami byli także por. rez. Ludwik Samsel, były żołnierz Armii Hallera, i jego 16-letni syn Eugeniusz.

Po noclegu w majątku Żołudek oddział rtm. Wiśniewskiego ruszył na zachód. Wkrótce w okolicy Kamieńca żołnierze zostali otoczeni przez sowieckie tankietki. Rotmistrz ustalił z dowódcą tankietek warunki kapitulacji. Wszystkich jeńców odstawiono do Skidla, gdzie przekazano ich władzom cywilnym. Tu zostali oficjalnie aresztowani i uwięzieni w pomieszczeniach miejscowego kina.

Nazajutrz, 24 września, wyprowadzono wszystkich przed kino, gdzie oddzielono szeregowców od pozostałych żołnierzy.

W tym czasie na rynku, tuż za płotem, odbywały się uroczystości pogrzebowe dywersantów, którzy padli w walkach z ekspedycją i w bojach z ułanami Wiszowatego. Rozbrzmiewały głośne przemówienia, śpiewy i okrzyku tłumu. Jeńców zaczęto obrzucać kamieniami.

Decyzją skidelskiego „rejkomu” szeregowców zwolniono i odkonwojowano poza Skidel, na szlak grodzieński, pozosta-

łych zaś, a wśród nich małżeństwo Czetwertyńskich oraz Ludwika Samsela, ponownie uwięziono. Rozstrzelano ich później i zakopano w miejscu do tej pory okrytym tajemnicą. Eugeniusz Samsel, mieszkający obecnie w Warszawie, od wielu lat bezskutecznie poszukuje miejsca pochówku swojego ojca, por. rez. Ludwika Samsela.

W majestacie prawa

Na polskich ziemiach zajętych przez Sowieców natychmiast utworzono sieć placówek NKWD. Każda z nich miała nadmiar roboty. Świeżo zdobyte tereny dosłownie roiły się od burżujów, kułaków i wszelkiego wrogiego elementu. Trzeba było starannie rozpoznać wrogie środowiska i każdemu wrogowi przedstawić zarzuty w majestacie socjalistycznej praworządności. Stosowano metody pracy sprawdzone we wcześniejszej praktyce: przesłuchania, szantaż, wymuszanie oświadczeń i donosów.

Skidelska placówka miała szczególnie trudne zadania; poza rutynową bieżącą działalnością musiała rozliczyć winnych niepowodzenia skidelskiego powstania rewolucyjnego. Pojawiły się duże kłopoty, bo wielu Polaków, których można było teraz pociągnąć do odpowiedzialności, zostało wcześniej zabitych, a inni uciekli poza obszar działania NKWD. Jednakże siła i doświadczenie NKWD wkrótce przyniosły pozytywne rezultaty. Aresztowano kilkunastu Polaków, mieszkańców Skidła i okolicznych miejscowości.

Akt oskarżenia przeciwko nim podpisał 5 lipca 1940 r. prokurator Lewin z Wojewódzkiej Prokuratury w Białymstoku. Prokurator wojewódzki Dubinin 30 lipca tego roku przesłał dokument do Sądu Wojewódzkiego w Białymstoku.

Piętnaście osób oskarżono o uczestnictwo w tłumieniu skidelskiego powstania. Wśród nich znaleźli się: Sabina Nowak, Władysław Nowak, Michał Rodziewicz, Jan Hamulecki, Tymofiej Obodowski, Wiktor Bielokoz, Janina Stachurska-Cydzikowa, Kazimierz Cydzik, Roman Milkanowicz, Stefan Milkanowicz, Jan Putiłowski, Czesława Putiłowska, Konstanty Litowski, Jan Pawłowski i Stanisław Hamulecki.

Ponadto prokurator Lewin stwierdził, że materiały śledcze, dotyczące Rafalskiego, Szewczyka, Szewach i innych, zostały

wydzielone jako odrębna sprawa i skierowane do rejonowego oddziału NKWD w Skidlu celem ich uzupełnienia.

Na wstępie aktu oskarżenia dokonano ogólnej charakterystyki zdarzeń w Skidlu i wpływu osób oskarżonych na ich przebieg. Stwierdzono, że powstańcy opanowali ważne obiekty i dokonali aresztowań Polaków, a policjanci Wojciechowski i Rodziewicz zbiegli do Grodna, skąd sprowadzili ekspedycję karną. W walkach z ekspedycją zginęło 31 komunistów, a około 200 osób położono twarzą do ziemi i kazano im całować ją, wołając: „całujcie Żydzi, komuniści, polską ziemię, ona nigdy nie będzie wasza”. Dalej prokurator Lewin informował, że „70 ludzi aresztowano i skierowano do miejscowości Kotra celem ich rozstrzelania. Ten krwawy zamiar nie został jednak zrealizowany w związku z pojawieniem się czołgów RKKA”.

Jakie zarzuty stawiano aresztowanym? Spójrzmy na kartę przewinień wspomnianego już sołtysa Kotry.

„Jan Hamulecki, ur. 1906 r. – kułak (w gospodarstwie swoim korzystał z pracy najemnej). W ciągu pięciu ostatnich lat był sołtysiem wioski Kotra. Podczas wyprawy karanych oddziałów z Grodna do Skidła zatrzymały się one w Kotrze i wezwały sołtysa Jana Hamuleckiego, polecając mu udać się do m. Skidel i przedłożyć powstańcom polecenie natychmiastowego złożenia broni, ponieważ w przeciwnym razie będą zlikwidowani. Jednocześnie polecono mu ustalić liczebność i uzbrojenie powstańców. Po przybyciu do Skidła Hamulecki przekazał ultimatum i celem wystraszenia partyzantów powiedział, że liczebność ekspedycji sięga 5 tys. ludzi, podczas gdy w rzeczywistości nie przekraczała ona 60 osób. Następnie razem z ekspedycją karną wdarł się do Skidła i w czasie rozprawy z powstańcami znajdował się w grupie uczestników ekspedycji, posiadającej karabin maszynowy...”

Wśród piętnastu oskarżonych była także młodzież: 19-letni Wiktor Bielokoz, 20-letnia Janina Stachurska-Cydzikowa i 22-letnia Czesława Putiłowska. Jakich zbrodni dopuścili się ci młodzi ludzie?

„Putiłowska Czesława jest córką policjanta. We wrześniu 1939 r. brała aktywny udział w tłumieniu skidelskiego

rewolucyjnego powstania i w rozprawie z powstańcami oraz osobami sympatyzującymi z władzą sowiecką; w szczególności znajdując się pośród oddziału karnego, pokazywała miejsca, w których ukrywali się partyzanci...”

„Stachurska-Cydzikowa Janina, będąc członkiem faszystowskiej kontrrewolucyjnej organizacji Strzelec i jednocześnie komendantem żeńskiego oddziału tej organizacji, we wrześniu 1939 r. brała aktywny udział w tłumieniu skidelskiego rewolucyjnego powstania i w rozprawie z powstańcami; w szczególności znajdując się pośród oddziału karnego, pokazywała miejsca, gdzie ukrywali się partyzanci. Oprócz tego, kiedy został zabity Żyd Munia Kotok, Stachurska-Cydzikowa na miejscu jego śmierci powiedziała do żony Kotoka, Morki: – to wam jeszcze mało...”

„Biełokoz Wiktor, będąc członkiem-instruktorem faszystowskiej kontrrewolucyjnej organizacji Strzelec, w ścisłej współpracy z policją z nienawiści do Związku Radzieckiego i komunistów prowadził w Polsce aktywną walkę z komunistami. We wrześniu 1939 r. na równi z innymi uczestnikami ekspedycji karnej brał aktywny udział w tłumieniu skidelskiego rewolucyjnego powstania i w zwierzęcej rozprawie z powstańcami i osobami sympatyzującymi z władzą sowiecką. Oprócz tego rzucał granaty do domów powstańców, podpalając je, pokazywał uczestnikom karnej ekspedycji miejsca, w których ukrywają się partyzanci...”

Akt oskarżenia można pozostawić bez dalszego komentarza, stwierdzając jedynie, że stanowi on część ogólnego stalinowskiego programu eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich.

Enkawudziści, elita aparatu prześladowań i ucisku, umieli ten program doskonale realizować. Zadań wciąż im przybywało, dlatego w 1944 r. trzeba było utworzyć „istriebitielnyje bataliony” NKWD. Ludzie służący w tych formacjach byli nazywani pogardliwie „istriebkami”. Dokonując rewizji i aresztowań, ścigając byłych akowców, mieli do cna wyplenić „osoby nie sympatyzujące z władzą sowiecką”.

Zauważmy, jaka była sytuacja demograficzna w rejonie, w którym dywersanci obcego kraju wywołali rebelię, nazywaną później powstaniem. Według spisu ludności przeprowadzonego w 1939 r. powiat grodzieński, łącznie z Grodnem i Skidlem, liczył około 300 tys. mieszkańców, w tym: 70 proc. Polaków, 16 proc. Białorusinów, 12 proc. Żydów i 2 proc. innych narodowości.

Tragedia garstki skidlan, męczonych w śledztwie przez wiele miesięcy, zmuszanych do podpisywania sfabrykowanych zeznań, budzi głęboką zadumę i żal. Przewiezieni do więzienia w Grodnie, wiedzieli, że dla nich skończyło się już wszystko: marzenia o szczęściu, miłości, o rodzinie i nauce. Koniec życia... Spotkała ich wielka niesprawiedliwość, wielka krzywda tylko dlatego, że byli Polakami, a wroga przemoc chciała dokonać zagłady Polski i Polaków.

W Skidlu stoi pomnik bojowników komunistycznych, tych z 1939 r. i z czasu okupacji niemieckiej. Aby sprawiedliwości dziejowej stało się zadość, powinien stanąć tam również pomnik poświęcony pamięci wielu Polaków zamordowanych przez totalitarny aparat bezpieczeństwa.

Bibliografia

- Lewin, Dubinin, Akt oskarżenia, Filiał Działu Archiwum g. Grodna, fond nr 6196, sprawa nr 91.
Gen. gryg. Waclaw Przedziecki, Relacja, Archiwum Instytutu Historycznego im. gen. Sikorskiego (dalej AIHS).
Rtm. Ryszard Wiszowaty, Relacja, tamże.
Ppor. rez. Jan Kühn, Relacja, tamże.
Waclaw Bójko, Relacja, w posiadaniu autora.
Relacje ustne: Marii Szubowej, Eugeniusza Samsela oraz Bernarda Hryncewicza, w posiadaniu autora.
Mikołaj Dzielianowski, *Skidel*, Mińsk 1987.

WIESŁAW LORKIEWICZ
BŁAŻEJ MUZOLF

PRACE EKSHUMACYJNE NA BIAŁORUSI NA TERENIE LEŚNICZÓWKI KOSTRYWKA

W dniach 3-6 czerwca 1996 r. ekipa ekshumacyjna zorganizowana przez Radę Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa wyjechała na Białoruś w celu zlokalizowania na Brasławszczyźnie mogiły poległych w boju partyzantów z oddziału 24 Brygady AK i wydobywania ich szczątków. W skład ekipy z ramienia Rady wchodził: Kazimierz Krajewski – prowadzący, Ludwik Świada – prezes Zarządu Okręgu Wileńskiego Świątowego Związku Żołnierzy AK, Józef Czekan – przedstawiciel środowiska 24 Brygady AK; do bezpośrednich prac ekshumacyjnych Rada powołała antropologa mgr. Wiesława Lorkiewicza z Uniwersytetu Łódzkiego i archeologa mgr. Błażeja Muzolfa.

Według informacji świadków (także publikowanych) w mogile miały być zwłoki ośmiu osób zabitych w czasie bitwy oddziału AK z partyzantami radzieckimi pod Marcebolinem (na południowy zachód od Brasławia). W bitwie tej poległo kilkudziesięciu partyzantów polskich, z których większość została pochowana w pobliżu miejsca bitwy, lecz miejsce to nie zostało jeszcze zlokalizowane.

Mogiła, którą eksplorowała nasza ekipa, znajdowała się w rejonie wsi Dziechciary, na terenie leśniczówki Kostrywka, która w 1943 r. została spalona przez Niemców. Zwłoki do ekshumowanej mogiły przywieźli partyzanci radzieccy z miejsca bitwy pod Marcebolinem z myślą, że w ten sposób zastawią pułapkę na pozostałych partyzantów AK, którzy mieliby powrócić po ciała poległych kolegów. Z relacji świadków wynika, że zasadzka się nie powiodła, a zwłoki ostatecznie pozwo-

lono pochować miejscowej ludności na terenie spalonej leśniczówki.

Na miejsce tej leśniczówki i mogiły przyprowadzili nas miejscowi Polacy, którzy też brali udział w prowadzonych przez nas poszukiwaniach.

Sytuacja terenowa

Leśniczówka Kostrywka leżała na środkowej polanie, w lasach otaczających od południa jezioro Drywiaty; polana jest obecnie porośnięta krzakami i młodymi drzewami. Cały obszar jest podmokły.

W rejonie wskazanym przez polskich mieszkańców okolicznych wiosek dało się zaobserwować resztki zabudowy w postaci nierówności terenowych, kamieni, fundamentów itp. W partii środkowej znajdowało się lekkie wywyższenie z niewielkim ziemnym kopczykiem oznaczonym krzyżem otoczonym drewnianym płotkiem. Teren, mocno zarośnięty, utrudniał poruszanie się oraz obserwację.

Zdaniem zgromadzonych mogiła powinna się znajdować bezpośrednio pod kopczykiem z krzyżem. Wobec tego w tym miejscu założyliśmy wykop o wymiarach 2,5×2,5 m. W trakcie eksploracji odsłoniliśmy ciąg kamieni, które naszym zdaniem pochodziły z fundamentu leśniczówki. Te przypuszczenia potwierdził Stefan Szulejko, mieszkaniec pobliskiej wioski. Z warstwy ziemi nakrywającej kamienie wydobyliśmy pojedyncze kostki w postaci fragmentów paliczków stóp i kawałek żebra. Wskazywało to, że w pobliżu powinna być mogiła. Niestety, w wyznaczonym miejscu nie znaleźliśmy jej. Z otrzymanych na miejscu informacji wynikało, że grobu trzeba szukać na zewnątrz fundamentów leśniczówki. Mając uchwycony fundament, zaczęliśmy poszerzać wykop wzdłuż jego ciągu oraz wykonaliśmy szereg dołków sondażowych. Niestety, bez rezultatu; próby ze świdrem geologicznym również spęły na niczym ze względu na rodzaj gleby i wodę gruntową.

W takiej sytuacji podjąłem decyzję, aby poszukiwania skoncentrować w miejscu, gdzie wystąpiły pojedyncze kostki ludzkie, tzn. nad kamieniami fundamentu i wewnątrz obszaru leśniczówki. Rozszerzenie wykopu ku środkowi leśniczówki pozwo-

liło uchwycić fragment zarysu wykopu z przemieszaną ziemią. To była mogiła. Przystąpiliśmy do powiększania wykopu na podstawie obserwacji warstw w profilach wykopu oraz na dnie. Ostatecznie odsłoniliśmy cały zarys mogiły oraz trafiliśmy na czaszkę szkieletu. Poziom szkieletów rozpoczął się na głębokości 50 cm od powierzchni gruntu. Od tego też poziomu występowała woda gruntowa. Odsłonięta mogiła miała wymiary około 180×około 180 cm.

Eksploracja mogiły

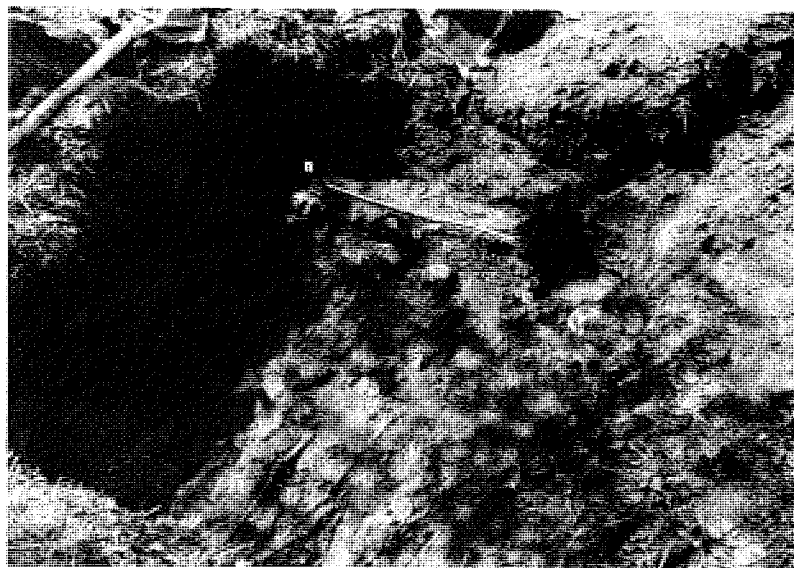
Eksploracja grobu odsłoniła warstwę szkieletów ułożonych w przybliżeniu na osi wschód-zachód, równoległe do fundamentu dłuższej ściany gajówki (północnej). W pierwszym etapie odsłoniliśmy cztery szkielety oznaczone numerami 1, 2, 3 oraz fragment czaszki szkieletu nr 4 leżącego poniżej. Przy północnej ścianie mogiły znajdował się szkielet nr 5. Na początku był on przesłonięty dużymi deskami i dlatego w pierwszej fazie prac był niewidoczny; zauważyliśmy tylko fragment stóp.

Na warstwie szkieletów leżało w wielu miejscach szereg kałków desek. Niewątpliwie tworzyły one swego rodzaju osłonę zwłok. Nagromadzenie drewna obserwowaliśmy zwłaszcza przy północnej i południowej ścianie mogiły, czyli nad szkieletami nr 1, 2 i 5. Po sporządzeniu dokumentacji rysunkowej i fotograficznej tej warstwy przystąpiliśmy do ekshumacji właściwej.

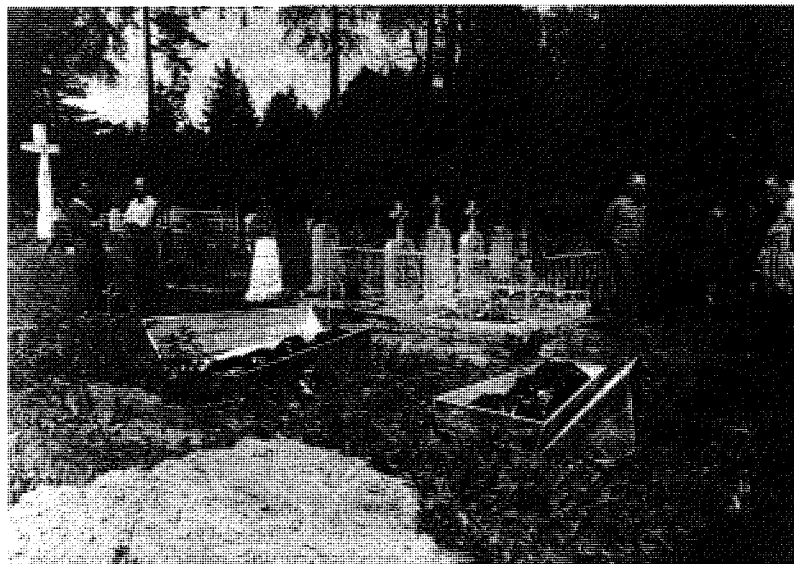
Stwierdzono, że szkielety leżą w układzie anatomicznym i nie są rozdrobnione, wobec czego podnoszono je pojedynczo, następnie myto oraz poddawano określeniu antropologicznemu (mgr W. Lorkiewicz).

Najpierw wydobyto szkielet nr 1, który leżał na wznak i lewym ramieniem przyciskał szkielet nr 2. Szkielet nie był kompletny, już w mogile stwierdzono brak kości palców stóp i śródstopia. Na miednicy szkieletu leżał biały guziczek (średni), najprawdopodobniej od bielizny.

Następnie podniesiono szkielet nr 3, który przyciskał lewe ramię szkieletu nr 2. Jedynie szkielet nr 3 leżał na brzuchu. Nie zaobserwowano w nim braków kostnych.

Zdj. 1. Poziom szkieletów

Zdj. 2. Trumny przygotowane do pogrzebu na cmentarzu w Mizanach

Zdjęcie desek przy północnej ścianie mogiły pozwoliło na całkowite odsłonięcie szkieletu nr 5. Spoczywał on na wznak, był kompletny i przyciśnięty przez lewe ramię szkieletu nr 4, który zalegał poniżej szkieletów nr 2 i 3.

Po zdjęciu szkieletów nr 1 i 3 odsłonił się nowy układ zwłok. Pod szkieletem nr 1 leżał na wznak szkielet nr 6, którego lewe ramię było przyciśnięte przez szkielet nr 2.

Trzeci w kolejności wyjęto szkielet nr 2. W trakcie eksploatacji i podczyszczania stwierdzono, że podobnie jak szkielet nr 1 nie ma on kompletu kości stóp – brakowało paliczków i kości śródstopia. Koło prawego obojczyka znaleziono podłużny kawałek żelaza, być może pocisk karabinowy (długi). Po lewej stronie górnej szczęki widoczna była koronka-mostek wykonana z białego metalu.

Wyjęcie szkieletu nr 2 odsłoniło leżący pod nim szkielet nr 7, który był przyciśnięty lewym ramieniem szkieletu nr 6. Obok niego leżał szkielet nr 4, przyciskający szkielet nr 5.

Czwarty wydobyto szkielet nr 6; był w układzie kompletnym. W czasie podczyszczania na prawej stronie miednicy znaleziono grudki rdzy, być może ślad po odłamku. Również na miednicy leżał granatowy guzik od ubrania.

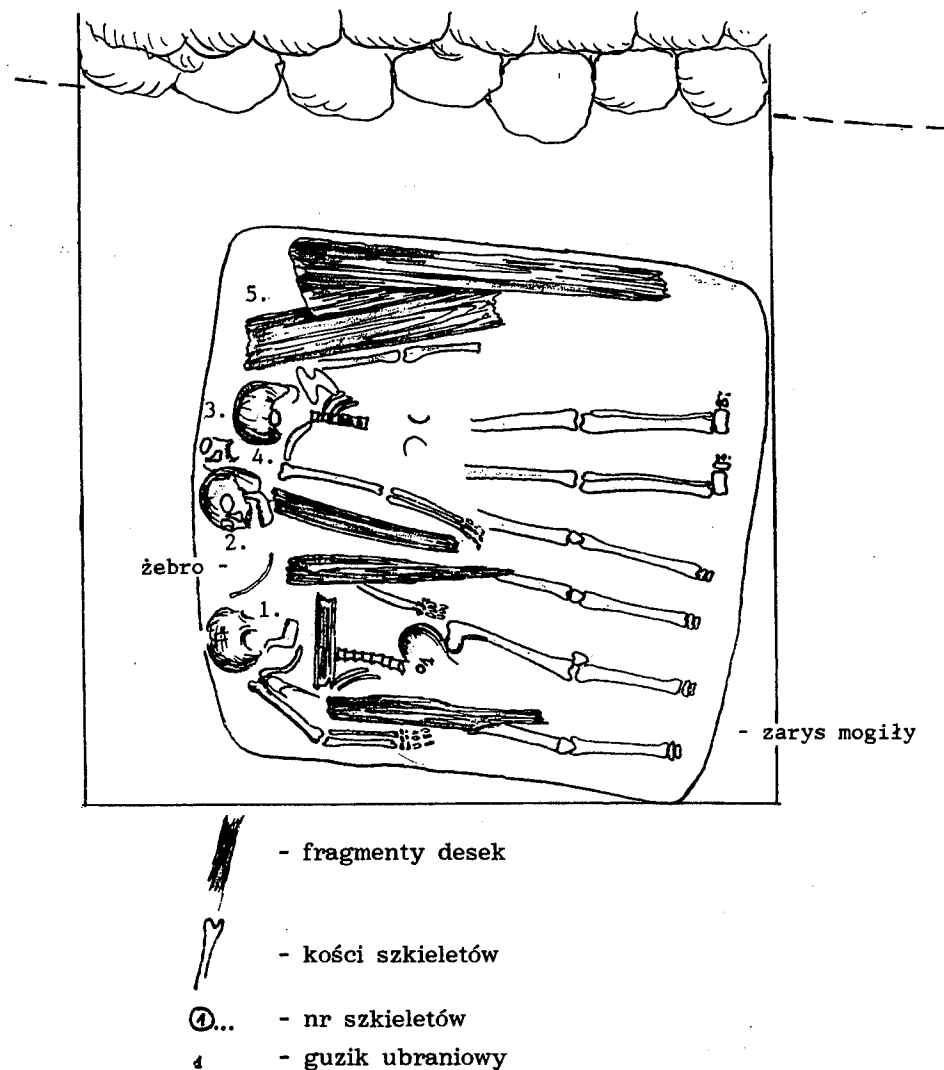
Piąty był szkielet nr 7, również kompletny. Szósty podniesiono szkielet nr 4, też kompletny. Był jedynym, który miał w kostkach skrzyżowane stopy.

Na końcu wydobyto szkielet nr 5, kompletny. W rejonie szyi znaleziono średni plastikowy guziczek koloru fioletowego oraz maleńki biały – najpewniej oba pochodziły z zapinanej pod szyją koszuli (podkoszulka).

Wszystkie zwłoki miały ramiona ułożone luźno wzdłuż boków, często lekko zgięte w łokciach i rozsunięte na boki. Nie wykazywały śladów wiązania. Nogi leżały równolegle, z wyjątkiem szkieletu nr 4, gdzie stopy były skrzyżowane. Prawie wszystkie czaszki były pogniecione, ale nie nosiły wyraźnych śladów uszkodzeń intencjonalnych.

Analiza archeologiczna

Z przeprowadzonych prac można wyciągnąć następujące wnioski. Aby pochować zwłoki, wykopano dół o głębokości

Rys. 1 Układ szkieletów w pierwszym poziomie
(rys. B. Muzolf)

około 100 cm (najgłębsze miejsce) i wymiarach około 180 na 180 cm. Ciało ułożono warstwami w następującej kolejności: szkielety nr 5, 4 i 7, a na nich szkielety nr 6 i 2 oraz 3 i 1. Generalnie były dwie warstwy ciał. Warstwę dolną, pierwszą, tworzyły szkielety nr 6, 7, 4 i 5, a górną, drugą, szkielety nr 1, 2 i 3.

Nad górną warstwą, zwłaszcza nad szkieletami 1, 2 i 5 zalegała warstwa ułożonych, zachowanych fragmentarycznie, desek. Nie zaobserwowano przemieszczenia kości.

Jednakże w jamie nad prawym obojczykiem szkieletu nr 2 znajdowało się całe żebro, które trudno wiązać ze szkieletem nr 1 czy 2. Jest to fragment kostny, który być może łączy się z fragmentami kostnymi wydobytymi w trakcie prac początkowych. Może to sugerować, że doszło do jakiejś ingerencji w zawartość mogiły wówczas, gdy nastąpiła już daleko posunięta szkieletyzacja zwłok. Ta sugestia może się kojarzyć z informacjami, że pierwotnie w mogile znajdowało się osiem lub dziewięć zwłok. Uznaje się za pewnik, że spoczywało tutaj ciało dziewczyny o nazwisku Czerniawska, które po przejściu frontu (?) matka wydobyła z mogiły (zwłoki nr 8). Co do obecności zwłok nr 9 i ich wyjęcia z grobu po wojnie zdania są sprzeczne.

Dość jasny układ szkieletów w mogile nie pozwala na jednoznaczne stwierdzenie późniejszej penetracji. Za ingerencją przemawiają jednak: wzmiankowane żebro; jedyny leżący na brzuchu szkielet nr 3, co być może świadczy o przesuwanie tych zwłok w trakcie wydobywania ciała dziewczyny; trudno także wyjaśnić przyczynę braku kości stóp przy szkieletach nr 1 i 2 (może jest to spowodowane uszkodzeniem zwłok przed pochówkiem).

Na zakończenie należy stwierdzić, że przy ciałach nie stwierdzono sprzączek, pasków, guzików od mundurów itp. Wskazuje to, że przed pochówkiem zwłoki zostały całkowicie obrabowane i chyba częściowo rozebrane. Znaleziono guziki, wszystkie drobne, były od bielizny.

Po umyciu i analizie antropologicznej każdy szkielet opatrzono aluminiową blaszką z wybitym numerem rzymskim (od I do VII) i złożono do czarnego worka. Worki te 5 czerwca 1996 r. umieszczono w trumnach i złożono do wspólnego grobu

na cmentarzu katolickim w miejscowości Miłasze, oddalonej około 1 km od Dziechciar.

Miejsce pierwotnego pochówku zostało uporządkowane (wykopy zasypano) oraz oznaczone (teraz już we właściwym miejscu) drewnianym płotkiem i krzyżem, który znajdował się tam już uprzednio.

W trakcie prowadzenia ekshumacji, 4 czerwca na miejscu prac obecni byli przedstawiciele Ambasady RP w Mińsku: pani konsul Ewa Ziółkowska oraz pan konsul Marek Gołkowski.

Analiza antropologiczna

Ekshumowane zwłoki charakteryzowało całkowite zeszkieletowanie. Zalegały one w grobie zbiorowym w dwóch warstwach: trzy na dnie mogiły, cztery w jej części stropowej. Wszystkie wykazywały zachowany porządek anatomiczny; ponadto ich ułożenie świadczy o staranności, z jaką zwłoki zostały umieszczone w grobie – w pozycji wyprostowanej, na grzbiecie (z jednym wyjątkiem), głowami na zachód. Z tego wynika, że pochówek nie był przypadkowym złożeniem zwłok do wykopanego dołu.

Pomimo bardzo uciążliwych warunków ekshumacji, związanych przede wszystkim z zaleganiem szkieletów na poziomie wody gruntowej, dołożono wszelkich starań, aby zachować przy wydobywaniu szczątków ich pełną indywidualną odrębność.

Charakterystyka ekshumowanych szkieletów

Szkielet nr 1. Długość *in situ* 170 cm, zrekonstruowana przyżyciowa wysokość ciała (według metody Trotter i Gleser) około 170,2 cm. Płeć – męczyzna, wiek – *maturus* (35-50 lat). Szkielet prawie kompletny, brak części kości palców stóp i rąk, zgnieciona czaszka (na czaszce zachowany szew czołowy).

Szkielet nr 2. Długość *in situ* 170 cm, zrekonstruowana przyżyciowa wysokość ciała około 172,5 cm. Płeć – męczyzna, wiek – *adultus* (25-35 lat). Szkielet w miarę kompletny, brak części żeber i kręgów oraz kości palców rąk i stóp, czaszka częściowo zgnieciona (przede wszystkim jej część twarzowa). W szczęce uzupełnienie stomatologiczne – mostek.

Szkielet nr 3. Długość *in situ* 168 cm, zrekonstruowana przyżyciowa wysokość ciała około 175,5 cm. Płeć – mężczyzna, wiek – *adultus* (około 25 lat). Szkielet prawie kompletny, brak kości palców stóp, częściowo także rąk. Ułamane korony zębów siecznych szczęki prawej, prawdopodobnie przyżyciowo. Czaszka częściowo zgnieciona.

Szkielet nr 4. Długość *in situ* 183 cm, zrekonstruowana przyżyciowa wysokość ciała około 175,2 cm. Płeć – mężczyzna, wiek – *adultus* (25-35 lat). Szkielet prawie kompletny, brak części kości palców rąk i stóp, w niewielkim stopniu także żeber. Wyrostek barkowy prawej łopatki odcięty (śląd po uderzeniu ostrym narzędziem?). Czaszka zgnieciona.

Szkielet nr 5. Długość *in situ* 173 cm, zrekonstruowana przyżyciowa wysokość ciała około 176,0 cm. Płeć – mężczyzna, wiek – wczesny *adultus* (20-25 lat). Szkielet prawie kompletny, brak części kości palców rąk i stóp. Czaszka częściowo zgnieciona.

Szkielet nr 6. Długość *in situ* 171 cm, zrekonstruowana przyżyciowa wysokość ciała około 174,5 cm. Płeć – mężczyzna, wiek – *maturus* (35-50 lat). Szkielet w miarę kompletny, brak kości palców rąk i stóp oraz częściowo kręgów i żeber. Czaszka dość masywna, jedyna nie uszkodzona (nie zgnieciona) podczas zalegania.

Szkielet nr 7. Długość *in situ* 187 cm, zrekonstruowana przyżyciowa wysokość ciała około 181,3 cm. Płeć – mężczyzna, wiek – późny *adultus* (30-35 lat). Szkielet w miarę kompletny, brak części kości palców rąk i stóp. Zgnieciona czaszka.

Brak części kości stwierdzony w ekshumowanych szkieletach najprawdopodobniej spowodowany jest wilgotnym środowiskiem, w którym one zalegały. Na kościach nie zaobserwowano śladów ran postrzałowych. Trzeba jednak zaznaczyć, że ze względu na stopień oczyszczenia szkieletów, bardzo uciążliwe warunki pracy oraz ograniczony czas obserwacji poddano jedynie dobrze zachowane większe kości.

Z DZIEJÓW POMNIKA

POLEGLYM POMORDOWANYM NA WSCHODZIE

O F I A R O M
AGRESJI
SOWIECKIEJ
17.IX.1939

N A R Ó D
17.IX.1995

POMNIK OFIAR AGRESJI SOWIECKIEJ 17 IX 1939

*Krzyże pochylone jak tan zboża
wzrosłego z ziaren rzuconych na polską ziemię,
ziaren, które musiały wpiernić obumrzeć męczeńską śmiercią
tych wszystkich, którzy oddali dla Polski swe życie,
aby zmartwychwstać w Niepodległości naszej Ojczyzny.*

Maksymilian Biskupski

W 56 rocznicę wojennej napaści Rosji Sowieckiej na Polskę został w Warszawie uroczystie odsłonięty monument poświęcony wszystkim ofiarom agresji 17 września 1939 r. – jako trwały akt sprawiedliwości i zadośćuczynienia moralnego wobec poległych, pomordowanych i zaginionych na „niehumanitarnej ziemi” – około dwu milionów obywateli Rzeczypospolitej. Autorem tego dzieła jest artysta rzeźbiarz Maksymilian M. Biskupski (urodzony w 1957 r. – absolwent warszawskiej ASP z 1984 r.); realizatorem – Fundacja Poległym i Pomordowanym na Wschodzie.

*

Myśl trwałego uczczenia 2-milionowej rzeszy obywateli RP, którzy ginęli od 17 września 1939 r., żyła od początku w sercach żołnierskich, rodzin poległych i pomordowanych. Po roku 1956 w kościołach i na cmentarzach umieszczano epitafia; w latach 70. zaczęto stawiać symboliczne krzyże katyńskie – niszczone od razu. 1 września 1984 r. w Warszawie (na pół roku przed ustawieniem przez władze PRL fałszywego pomnika w tzw. Dolince Katyńskiej) Prymas Polski poświęcił Krzyż Poległym na Wschodzie – ufundowany przez Wojciecha Ziemińskiego, projektu inż. Jadwigi Zienkiewiczowej. W ciągu następnych lat wokół tego Krzyża na ścianach kościoła św. Karola Boromeusza wmurowano blisko 2 tys. granitowych tablic i tabliczek z nazwiskami ofiar. Tak powstało na Powązkach jedyne w świecie Sanktuarium Poległych i Pomordowanych na

Wschodzie i funkcjonuje do dziś – mimo że jego proboszcz ks. prał. Stefan Niedzielak został 20 stycznia 1989 r. okrutnie i z premedytacją zamordowany przez dotąd nie ujawnionych sprawców.

W Wytocznie, na południe od Włodawy, gdzie 1 października 1939 r. wojska Korpusu Ochrony Pogranicza stoczyły krwawą bitwę z armią sowiecką, w 50-lecie walk, staraniem żołnierzy II RP został usypany Kopiec Chwały KOP-u, zwieńczony stalowym krzyżem projektu inż. Jerzego Deczkowskiego. Kopiec poświęcił Biskup Polesia, śp. ks. Władysław Jędruszek. Dwa lata później, w imieniu fundatorów, Wojciech Ziemiński przekazał Kopiec w opiekę Straży Granicznej.

Próby zawiązania komitetu budowy pomnika – czy to ofiar zbrodni katyńskiej, czy ofiar terroru stalinowskiego – datują się od 1981 r. Przekreślał je wówczas stan wojenny. Jesienią 1988 r. władze stołeczne dwukrotnie, mimo odwołań, zakazały Wiesławowi Chrzanowskiemu, Andrzejowi Grabińskiemu, Janowi Olszewskiemu, Zdzisławowi Szpakowskiemu i Wojciechowi Ziemińskiemu utworzenia „Polskiego Komitetu Ofiar Stalinizmu”, którego celem miało być wzniesienie w Warszawie stosownego pomnika. W następnym roku powstał więc komitet kościelny przy Prymasie Polski, w parafii św. Katarzyny na Służewie, z udziałem m.in. wyżej wymienionych. We wrześniu 1993 r. został tam uroczystie przez Księdza Prymasa Józefa Glempa poświęcony „Pomnik Ofiar Terroru Władzy Komunistycznej 1944-1956”. Wielka w tym zasługa proboszcza, ks. prał. Józefa Maja.

Po przełomie 1989 r. zawiązany został z inicjatywy Wojciecha Ziemińskiego Komitet Organizacyjny budowy Pomnika Ofiar Agresji 17 Września. Zgodnie z sugestią lokalizacyjną Prezydenta Warszawy, 17 września 1990 r. został poświęcony kamień węgielny Pomnika na placu J.H. Dąbrowskiego. Z tej okazji został ogłoszony honorowy konkurs otwarty na projekt monumentu. W dniach 24 stycznia i 7 lutego 1991 r. Komitet Organizacyjny – po zapoznaniu się z czterema pracami zgłoszonymi przez: 1) architektów Czesława Bieleckiego, Jerzego Heymera i Jerzego Kołomyckiego, 2) art. rzeźbiarza prof. Kazimierza Zielińskiego, 3) art. plastyka Jerzego Kalinę i arch. Rafała Szczepańskiego, 4) art. rzeźbiarza Maksymiliana M. Bi-

skupskiego – wskazał do dalszego opracowania element w projekcie M.M. Biskupskiego; jednocześnie postanowił podziękować w sposób szczególny Autorom dzieł prezentowanych za ich honorową pracę i twórcze spojrzenie na „niehumaniczny” czas.

W dniach 8 i 10 kwietnia 1991 r. w dolnym kościele św. Krzyża został przedstawiony nowy projekt art. rzeźbiarza Maksymiliana M. Biskupskiego. 20 kwietnia tamże, a następnie w gmachu MON przy pl. Józefa Piłsudskiego odbyło się poszerzone posiedzenie Komitetu Organizacyjnego, na którym ostatecznie przyjęto pracę M.M. Biskupskiego oraz omówiono sposoby realizacji zamierzonego dzieła – z terminem wyjściowym na wrzesień 1992 r. Projekt Pomnika został udostępniony szerokiej opinii publicznej – wystawiony był w głównym holu Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie.

W dniu 21 maja 1991 r. aktem notarialnym została ustanowiona Fundacja Poległym i Pomordowanym na Wschodzie; 14 czerwca 1991 r. została wpisana do sądowego rejestru w Wydziale XVI, pod nr: NS Rej. F-572/91, w Sądzie Rejonowym dla m.st. Warszawy. Celem statutowym Fundacji jest: „gromadzenie funduszy oraz innych środków z kraju i zagranicy przeznaczonych na budowę pomnika Poległym i Pomordowanym na Wschodzie w Warszawie – na upamiętnienie dziejów obywateli RP – ofiar agresji sowieckiej z 17 września 1939 roku”.

Równocześnie z pracami odlewniczymi zaczęły się żmudne 5-letnie starania władz Fundacji o godną lokalizację i środki finansowe. Wskazanie lokalizacyjne na skwerze ul. Muranowskiej zostało wydane 3 października 1994 r., zezwolenie na budowę – 18 sierpnia 1995! Ogólny koszt Pomnika przekroczył 14 miliardów złotych (starych). Główni donatorzy to: Wojsko Polskie, kombatancki z kraju i zagranicy, Rząd i Kancelaria Prezydenta RP, władze Warszawy, poszczególne Gminy i Zarządy miast polskich, NSZZ „Solidarność” oraz społeczeństwo.

W niedzielę 17 września 1995 r. wieczorem odbyły się w Warszawie uroczystości kościelne i państwowe: Pontyfikalną Mszę w Archikatedrze Świętojańskiej w intencji Poległych, Pomordowanych i Zaginionych na Wschodzie odprawił Prymas Polski. Następnie, o godz. 20.00 zaczęła się ceremonia

na skwerze przy ul. Muranowskiej z udziałem Kompanii Honorowej WP, pocztów sztandarowych wojskowych, Straży Granicznej i Policji, kombatanckich, Sybiraków, Rodzin Katyńskich i harcerskich. Przybyłego Prezydenta Rzeczypospolitej powitał Szef Sztabu Generalnego. Przemówienie inauguracyjne wygłosił Przewodniczący Rady Fundacji, a następnie odczytał Akt Fundacyjny Pomnika. Akt ten wmurowali w posadę Pomnika „ojcowie miasta”: Przewodniczący Rady Warszawy Andrzej Szyszko i Prezydent Warszawy Marcin Świącicki. Po przemówieniu Przewodniczącego Zarządu Fundacji gen. dyw. Leona Komornickiego Prezydent RP, Szef Sztabu Generalnego oraz Stanisława Kraszewska z Rodzin Katyńskich i Wiesław Krawczyński, żołnierz AK i Sybirak – we czwórkę dokonali odsłonięcia Pomnika Ofiar Agresji sowieckiej 17 IX 1939. Po modlitwie ekumenicznej aktu poświęcenia dokonał Prymas Polski. Po Apelu Poległych i salwie honorowej złożono kilkadziesiąt wieńców i wiązanek, zapalono znicze.

Obecnie nie ma dnia, by ktoś przy Pomniku nie złożył kwiatów, nie zapalił świec...

Autor Pomnika, Maksymilian Biskupski, przystępując do dzieła, napisał:

Pomnik dedykuję:

*Żołnierzom Korpusu Ochrony Pogranicza,
Obrońcom Grodna, Oran, Wilna i Lwowa,
Żołnierzom i oficerom więzionym w Kozielsku,
Starobielsku i Ostaszkowie, pomordowanym w Katyniu,
pod Charkowem i na Morzu Białym;
Wszystkim poległym polskim matkom i ich dzieciom,
polskiej młodzieży;
Wszystkim deportowanym na Syberię i za Ural,
Więzionym i zmarłym w obozach, łagrach
i gułagach na terenie całego Związku sowieckiego;
Pomordowanym żołnierzom AK i Polski Podziemnej,
Ofiarom terroru stalinowskiego NKWD i UB
w latach 1944-56 na terenach całej Rzeczypospolitej;
Wam, ludzkim aniołom, bez których
błękit nieba nie byłby błękitem...*

AKT FUNDACYJNY POMNIKA POLEGLYM I POMORDOWANYM NA WSCHODZIE

Na wieczną chwałę Imienia Polskiego, w hołdzie dla Bohaterstwa i Wierności, które nie potrzebują nazwiska, aby były najwyższej czci godne...

W najgłębszym hołdzie

obrońcom domowych progów i ołtarzy, poległym i pomordowanym żołnierzom Wojska Polskiego, Korpusu Ochrony Pogranicza i Policji, młodzieży z Przynależności Wojskowej, harcerzom i harcerkom;

wszystkim obywatelom RP wywiezionym gwałtem z Ojczyzny i zaginionym na „niehumanitarnej ziemi”, zmarłym z głodu, mrozu i wycieńczenia w wagonach deportacyjnych, więzieniach i łagrach, w posiadłościach, w tajdze i na stepie, w kopalniach, kołchozach;

w 56 rocznicę podjęcia po raz wtóry w tym stuleciu zdeterminowanej walki z komunistyczną Rosją o wolność Narodu, całość granic RP i niepodległość Państwa – w siódmym roku odzyskiwania suwerenności;

w obecności najwyższych władz państwowych – Prezydenta Rzeczypospolitej Lecha Wałęsy, Marszałka Sejmu Józefa Zycha, Marszałka Senatu Adama Struzika, Premiera Rządu RP Józefa Oleksego — Prymasa Polski kardynała Józefa Glempa, Duchowieństwa różnych wyznań, przedstawicieli Wojska, Straży Granicznej i Policji, Kombatantów, Sybiraków i Rodzin Katyńskich, Harcerstwa i zgromadzonych mieszkańców Warszawy;

członkowie Fundacji Poległym i Pomordowanym na Wschodzie uroczysto przekazują, wzniesiony na skwerze po-

środku ulicy Muranowskiej, Pomnik Ofiar Agresji Sowieckiej 17 IX 1939 roku Stołecznemu Miastu Warszawie – w osobach przedstawicieli władz Samorządu Miejskiego – zalecając, aby Stolica Rzeczypospolitej na wieczne czasy należytą opieką i czią ten narodowy monument otoczyła.

Pomnik dłuta artysty rzeźbiarza Maksymiliana M. Biskupskiego, odlany z brązu i stali, stanowi platforma sowieckiego wagonu używanego do deportacji Polaków w głąb Rosji, wypełniona dziesiątkami krzyży łacińskich i prawosławnych oraz nagrobkami żydowskim i muzułmańskim, symbolizującymi tragiczność męczeństwa i śmierci około dwu milionów ofiar. Jeden z krzyży poświęcony jest pamięci „ostatniego Katyńczyka” ks. Stefana Niedzielaka, proboszcza powązkowskiego Sanktuarium Poległych na Wschodzie, zamordowanego skrycie 20 I 1989. Całość wieńczy krzyż w kształcie Krzyża Walecznych oraz orzeł Wojsk Polskich.

Na 40 podkładach kolejowych ułożonych przed wagonem wyrzeźbiono nazwy geograficzne pól bitewnych z 1939 roku i miejsc późniejszych kaźni: Dzisna – Wilejka, Wilno – Łukiszki, Stołpce – Baranowicze, Grodno – Kodziowce, Łuniniec – Pińsk, Szack – Wytyczno, Jabłoń – Miłanów, Sarny – Kowel, Równe – Włodzimierz Wołyński, Tarnopol – Husiatyń, Czortków – Horodenka, Lwów – Brygidki, Sambor – Wola Sudkowska; Starobielsk – Charków, Kozielsk – Katyń, Ostaszów – Miednoje, Winnica – Kuropaty, Mińsk – Ihumeń, Berezweż – Nikołajewo, Łubianka – Butyrki, Wołogda – Archangielsk, Morze Białe – Murmańsk, Wyspy Sołowieckie – Nowa Ziemia, Komi – Workuta, Kotłas – Uchta – Peczora, Ural – Syberia, Dudinka – Norylsk, Jakuck – Kołyma, Magadan – Sachalin, Chabarowsk – Czyta, Irkuck – Krasnojarsk, Barnauł – Nowosybirsk, Omsk – Tobolsk – Czelabińsk, Kazachstan – Uzbekistan, Amu-daria – Astrachań, Saratow – Kazań, Krasnodar – Kaukaz, Donieck – Krzywy Róg, Kaługa – Riazan; Rembertów – Turza – Giby.

Wzniesiony wysiłkiem Fundacji, Wojska, władz RP i Warszawy oraz całego społeczeństwa Pomnik, niechaj będzie nie tylko aktem sprawiedliwości – spełnieniem naszej żołnierskiej powinności, narodowego obowiązku wobec Poległych i Pomordowanych na Wschodzie i ich rodzin tam pozostałych oraz

dramatycznym wołaniem o zadośćuczynienie – niechaj przybliży chwilę pojednania Narodu Polskiego z Narodem Rosyjskim; a stać się to może jedynie wówczas, kiedy oba Narody staną w prawdzie i z nadzieją wobec swych dziejów.

Warszawa, 17 września 1995

W imieniu
FUNDACJI POLEGŁYM I POMORDOWANYM
NA WSCHODZIE

<i>przewodniczący Rady:</i>	(-) Wojciech Ziemiński
<i>sekretarz Rady:</i>	(-) Waldemar Strzałkowski
<i>przewodniczący Zarządu:</i>	(-) gen. dyw. Leon Komornicki
<i>wiceprzewodniczący Zarządu:</i>	(-) Krzysztof Łypacewicz
<i>sekretarz Zarządu:</i>	(-) Stanisław Soszyński
<i>skarbnik Zarządu:</i>	(-) Wiesław Wysocki
<i>członkowie Zarządu:</i>	(-) Stanisław Jankowski, ps. „Agaton”
	(-) Zdzisław Szpakowski
	(-) płk dypl. Zbigniew Święcicki

PRZEMÓWIENIE INAUGURACYJNE PRZEWODNICZĄCEGO RADY FUNDACJI WOJCIECHA ZIEMIŃSKIEGO

*Panie Prezydencie Rzeczypospolitej,
Eminencjo Prymasie Polski,*

pod Waszym współprotektoratem wzniesiony Pomnik wielkiej ofiary żołnierza i męki Narodu zgromadził dzisiaj tysiące serc bijących wiernym rytmem – tutaj w Stolicy – i w całej Polsce: przy odbornikach radiowych i telewizyjnych.

W imieniu Fundacji Poległym i Pomordowanym na Wschodzie witam Pana Prezydenta i Księdza Prymasa oraz wszystkich zgromadzonych jak najserdeczniej – a zwłaszcza rodziny sybirackie, katyńskie, wojskowe; witam ze wzruszeniem poczty sztandarowe, te z Pola Chwały i te, które dierży dumnie młody żołnierz, i wszystkie poczty pozostałe; witam najwyższe władze państwowe, przedstawicieli Hierarchii Kościoła Rzymsko-Katolickiego oraz pozostałych Kościołów i Związków – wśród nich ks. arcybiskupa Ojca Bazylego, ks. biskupa Zdzisława Trandę, reprezentanta Rady Ekumenicznej ks. Adama Pilcha, Przewodniczącego Związku Gmin Żydowskich w RP Pawła Wildsteina oraz delegata Muzułmańskiego Związku Religijnego i Związku Tatarów Polskich Imama Selima Chazbijewicza.

Witam jak najserdeczniej Wojsko Polskie z Szefem Sztabu Generalnego, gen. broni Tadeuszem Wileckim, Dowódcą Lotnictwa gen. dyw. Jerzym Gotową, Dowódcami poszczególnych Okręgów i Służb; Komendantów Straży Granicznej i Policji oraz reprezentantów wszystkich kombatanckich organizacji niepodległościowych, władze Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej, Stowarzyszenia Polskich Kombatanów z Zachodu, Rady Polonii Świata (obradującej właśnie na KUL-u w Lublinie) i polskich organizacji zza kordonu.

Witam Ojców Stołecznego Miasta Warszawy – Przewodniczącego Rady Andrzeja Szyszko i Prezydenta Marcina Świąckiego; witam szczególnie nam bliską młodzież polską – harcerską, strzelecką, sokolą, ze szkół i uczelni; witam wszystkie organizacje społeczne i polityczne, zwłaszcza obozu niepodległościowo-solidarnościowego z przewodniczącym „Solidarności” Marianem Krzaklewskim wraz z premierem pierwszego rządu niepodległościowego III Rzeczypospolitej Janem Olszewskim; witam wszystkich budowniczych tego Pomnika wraz z jego autorem Maksymilianem Biskupskim.

Na koniec – witam szczególnie, i z nadzieją, przybyłego specjalnie na dzisiejsze uroczystości Pana Ministra Władysława Bragina, Pełnomocnika Rządu Federacji Rosyjskiej do Spraw Upamiętnienia Ofiar Totalitaryzmu w Katyniu i Miednoje.

Panie Prezydencie Rzeczypospolitej, Eminencjo Prymasie Interrexie,

pod Waszym współprotektoratem wzniesiony Pomnik zostanie za chwilę odsłonięty i poświęcony. Pomnik Ofiar Agresji Sowieckiej jest dziełem grona ludzi obozu niepodległościowego, żołnierzy II Rzeczypospolitej. Zbudowany został po pięciu latach zmagania, głównie dzięki wielkiemu zaangażowaniu odrodzonego Wojska III Rzeczypospolitej. Bez pomocy Wojska nie byłoby tego Monumentu. Dziękuję Panom Generalom, Szefowi Sztabu Generalnego i jego Zastępcy gen. dyw. Leonowi Komornickiemu – prezesowi Zarządu naszej Fundacji.

Długośmy czekali na ten dzień tragicznej prawdy o najkrwawszych plamach w historii stosunków polsko-rosyjskich w tym stuleciu. Przez pół wieku namiestnicze rządy próbowały pogrozić Naród w mgławicy zakłamania – zniszczyć narodową pamięć. Nie tylko symboliczne słowo Katyń było zakazane – ale i wszystko to, co działo się przed i po. Starano się wymazać z narodowej świadomości przyczyny i skutki Agresji 17 Września – wskutek której zginęło przecież w różny sposób i w różnych latach około dwu milionów obywateli Rzeczypospolitej Polskiej! Ostatnią ofiarą jest ks. Stefan Niedzielak, zamordowany 20 stycznia 1989 r. za prawdę o ludobójstwie na Wschodzie. – I ten jasny stalowy krzyż na wagonie jego pamięci jest poświęcony – a przez niego wszystkim Kapłanom, którzy podobnie tam zginęli.

Pragniemy, aby ten Pomnik naszego hołdu dla Tych, którzy – jak mówi poeta – ofiarnie i hojnie w obronie Ojczyzny „*rzucali w polską i obcą glebę Wolnej Polski siew, Boże ziarno, własną krew*” – uczył następne pokolenia Polaków, że wolności darmo się nie otrzymuje: trzeba ją ciągle na nowo zdobywać – jak mówi Jan Paweł II, a refren „*Czerwonych maków*” woła: „*Wolność krzyżami się mierzy, historia ten jeden ma błąd*”.

Minęło pół wieku naszej walki. Dzisiaj chcemy żyć godnie, wolni z wolnymi i współżyć w pokoju ze wszystkimi narodami, ze wszystkimi sąsiadami. Od narodu rosyjskiego oczekujemy jednak, i przede wszystkim, tego, co chrześcijanie nazywają spełnieniem warunków przebaczenia – pokuty: ujawnienia pełnych okoliczności zbrodni popełnianych od 17 września 1939 r. na wszystkich polskich obywatelach i jeńcach wojennych, nie tylko ze znanych obozów w Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie; szczerego żalu oraz **rzeczywistego zadośćuczynienia**. Oczekujemy na zbudowanie polskich cmentarzy wojskowych, poprzedzone pełną ekshumacją ofiar tam, w Katyniu, Miednoje i na Ukrainie, w Charkowie.

Oczekujemy na ujawnienie przez stronę rosyjską wszystkich dowodów zbrodni – całej prawdy. Mimo że prawie wszyscy sprawcy tej największej nie osądzonej zbrodni wojennej dokonanej na żołnierzach i oficerach polskich, jeńcach wojennych, przeważnie już nie żyją – **istnieje nadal podmiot prawny za zbrodnie tego ludobójstwa odpowiedzialny: Państwo Rosyjskie.** Bez procesu mord ten pozostanie zadrą; każda zbrodnia nie osądzona rodzi nowe – i Panie Ministrze Bragin, witałem tu Pana serdecznie i z nadzieją – i proszę bardzo, aby Dobry Bóg dał nam możliwość poprzez te krzyże pojednać nasze narody – **ale na warunkach sakramentu pokuty!**

Za chwilę zostanie odczytany Akt Fundacyjny: wraz z tym Aktem wmurujemy najświętszą relikwię: ziemię z Wilna, Lwowa, Miednoje, Katynia, Charkowa, Workuty, Norylska, Kołomy – umieszczoną w łusce pocisku.

Apeluję: co roku gromadźmy się tutaj, Rodacy, 17 września, w rocznicę tych niedobrych zdarzeń z 1939 r., w *Dzień Sybiraka* – gromadźmy się tutaj na nasze narodowe zaduszki, na lekcję historii Narodu Polskiego.

Warszawa – Muranów, 17 września 1995 r.

**PRZEMÓWIENIE PREZYDENTA
RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ
LECHA WAŁĘSY**

*Drodzy Kresowianie!
Drodzy Warszawiaczy!*

Polacy na Kresach swoją obecnością odcisnęli głęboki ślad. Wnosili na pograniczu kultury i narodów uniwersalne wartości oparte na europejskiej cywilizacji i chrześcijańskich ideałach. W krytycznych chwilach byli przedmurzem Rzeczypospolitej i przedmurzem Europy.

W latach zaborów Wilno i Lwów odgrywały szczególną rolę. Były ośrodkami niepodległościowej myśli i czynu, z którego wyrosła Druga Rzeczpospolita.

Zdradziecka napaść Związku Sowieckiego na Polskę stała się początkiem narodowej gehenny mieszkańców Kresów. Ich tragiczny los dopełnił krwawy konflikt narodowościowy, akty gwałtu i przemocy ze strony szowinistów ukraińskich i litewskich. Kresowiaci ginęli w Katyniu, Miednoje i Charkowie. W Ponarach, na Wołyniu i Podolu. Złożyli swe kości w wielu nie znanych do dziś, bezimiennych miejscach kaźni na całej „niehumanitarnej ziemi”.

Pamiętając o zmarłych, nie wolno również zapominać o żywych. O tych, którzy mimo dyskryminacji i prześladowań pozostali na swej ojczyźnie. O tych, którzy byli zmuszeni ją opuścić, zabierając ze sobą wspomnienia rodzinnych stron. A także o wyrastających młodych pokoleniach, zachowujących w sercach pamięć skąd wywodzi się ich ród. Kresowiaci za swe cierpienia do dziś nie usłyszeli od nikogo nawet słowa „przepraszam”. Kolejne rządy PRL, a potem Trzeciej Rzeczypospoli-

tej, nie dostrzegały problemów ludności przesiedlonej z Kresów. Nie widziały konieczności duchowego i materialnego wsparcia ani moralnego zadośćuczynienia za przebyta „drogę przez mękę”.

Budowanie przyszłej Europy bez granic wymaga wzajemnego zaufania między narodami. Nie będzie to możliwe bez przewycięzania urazów. Bez wyjaśnienia do końca bolesnych spraw przeszłości i powiedzenia o niej pełnej prawdy.

Na tę historyczną prawdę o polskiej Gólgocie Wschodu Kresowiaci czekali bardzo długo. Dopiero dziś, w 56 rocznicę sowieckiej napaści na Polskę, oddajemy hołd jej ofiarom.

Czczymy pamięć wszystkich poległych i pomordowanych na Wschodzie. Niech odsłonięty dzisiaj Pomnik przypomina nam o dwóch milionach naszych rodaków, którzy zginęli tylko dlatego, że byli Polakami.

Niech dzisiejsza uroczystość zamykająca obchody Roku Katyńskiego stanowi przestrożę dla świata. Niech będzie dowodem, że każda zbrodnia zostanie kiedyś nazwana po imieniu, winnych zaś spotka sprawiedliwy osąd historii.

**FUNDACJA POLEGLYM I POMORDOWANYM
NA WSCHODZIE
(stan na dzień 17 IX 1995)**

Współprotectorzy budowy Pomnika:

Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej – Lech Wałęsa
Prymas Polski – kardynał Józef Glemp

Rada Fundacji:

Przewodniczący – Wojciech Ziemiński
Sekretarz – Waldemar Strzałkowski
Członkowie – Zofia Beynar, gen. dyw. Leon Komornicki, poseł
Bronisław Komorowski, Zdzisław Moskała, Rajnold Rucki,
Stanisław Soszyński, prof. Ryszard Szawłowski, Romuald Szeremietiew, Józef Teliga

Zarząd Fundacji:

Przewodniczący – gen. dyw. Leon Komornicki
Wiceprzewodniczący – Krzysztof Łypaciewicz
Sekretarz – Stanisław Soszyński
Skarbnik – prof. Wiesław Wysocki
Członkowie – Stanisław Jankowski „Agaton”, Zdzisław Szpakowski, płk dypl. Zbigniew Święcicki

Komitet Honorowy:

Przewodniczący – Szef Sztabu Generalnego Wojska Polskiego,
gen. broni Tadeusz Wilecki
Wiceprzewodniczący – Biskup Polowy Wojska Polskiego, ks.
gen. dyw. Sławoj Leszek Głódź
Członkowie – generałowa Marta Abrahamowa, ks. prał. Janusz
Bielański, prof. Włodzimierz Bojarski, prof. Stanisław Bro-
niewski „Orsza”, Aleksander Brzeski (Francja), Walery Choro-
szewski (W. Brytania), Janusz Cisek (St. Zjednoczone), prof.

Wiesław Chrzanowski, Jerzy Deczkowski, Olgierd Dziekoński,
Mieczysław M. Dutkowski (St. Zjednoczone), Włodzimierz
Dusiewicz, Zbigniew Herbert, płk Bronisław Iwanowski, ks. Jó-
zef Jachimczak, Jerzy Jackl, Zdzisław Jagodziński (W. Bryta-
nia), Stanisław M. Jankowski, Wiesław Krawczyński, Ryszard
Kaczorowski (W. Brytania), Jerzy R. Krzyżanowski (St. Zjed-
noczone), prof. Michał Kulesza, prof. Stefan Kurowski, Roman
Lewicki (W. Brytania), Bożena Łojek, prof. Piotr Łossowski,
Adam Macedoński, ks. prał. Józef Maj, poseł Jan Mincewicz
(Rep. Litewska), Stanisław Mitraszewski, Zbigniew Muszyński,
Jerzy Narbutt, śp. prof. Mieczysław Nieduszyński, Janusz
Odziemkowski, Jan Olszewski, Stanisław Orłowski (Kanada),
Jan Parys, ks. prał. Zdzisław Peszkowski, Janina i Zbigniew
Porczyńscy, Andrzej Przewoźnik, Roman Puciński (St. Zjedno-
czone), śp. Władysław Siła-Nowicki, Henryk Sosnowski (Rep.
Litewska), prof. Andrzej Stelmachowski, ks. płk Adam Stu-
dziński, Zygmunt Szadkowski (W. Brytania), prof. Edward
Szczepanik (W. Brytania), Andrzej Szyszko, sen. Stefan Śnież-
ko, płk Marek Tarczyński, Jędrzej Tucholski, prof. Jacek
Trznadel, ks. prał. Tadeusz Uszyński, Zbigniew Zieliński, Jad-
wiga Zienkiewiczowa

Autor Pomnika: Maksymilian M. Biskupski
Projekt przestrzenny: inż. Jerzy Meissner, WBSiPB

Biuro budowy:

płk inż. Sławomir Chajczuk, ppłk inż. Roman Sulik, Elżbieta
Tauer, st. sierż. sztab. Tadeusz Roźnowski
01-520 Warszawa, ul. Krajewskiego 1a, Szefostwo SZiB OW

MARIA HARZ

BIBLIOGRAFIA ZAWARTOŚCI „ZESZYTÓW KATYŃSKICH” ZA LATA 1990-1996

A/ „ZESZYTY KATYŃSKIE”

Zeszyt nr 1:

KATYŃ: problemy i zagadki: dedykowane Józefowi Czapskiemu. Red. Jerzy Jackl. Warszawa: „Pomost” 1990 215 s. 21 cm.

Zeszyt nr 2:

ZBRODNIA katyńska: droga do prawdy: historia, archeologia, kryminalistyka, polityka, prawo. Red. Marek Tarczyński. Warszawa: Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej 1992 431 s. fot. fotok. szkice, tab. 21 cm, bibliogr. Departament Prokuratury Ministerstwa Sprawiedliwości. Towarzystwo Naukowe Kryminalistyczne. Wojskowy Instytut Historyczny.

Zeszyt nr 3:

ZEZNANIE Tokariewa. Tł. [z ros. i oprac.] Fryderyk Zbiniewicz. Red. Marek Tarczyński. Warszawa: Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej 1994 71 s. 21 cm. Polska Fundacja Katyńska. Centralna Biblioteka Wojskowa.

Zeszyt nr 4:

LISTY katyńskiej ciąg dalszy: straceni na Ukrainie: lista obywateli polskich zamordowanych na Ukrainie na podstawie decyzji Biura Politycznego WKP/b/ i naczelnych władz państwowych

ZSRR z 5 marca 1940 roku. Wstęp Stefan Śnieżko. Tł. [z ros. i oprac.] Zuzanna Gajowniczek. Red. Marek Tarczyński. Warszawa: Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej 1994 XIV, 114 s. 21 cm. Polska Fundacja Katyńska. Centralna Biblioteka Wojskowa.

Zeszyt nr 5:

II PÓŁWIECZE zbrodni: Katyń – Twier – Charków. Red. Marek Tarczyński. Warszawa: Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej 1995 190 s. szkice, tab. 21 cm. Polska Fundacja Katyńska.

Zeszyt nr 6:

ZBRODNIA nie ukarana: Katyń – Twier – Charków. Red. Marek Tarczyński. Warszawa: Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej 1996 487 s. fot. rys. 21 cm. Polska Fundacja Katyńska.

B/ BIBLIOGRAFIA ZAWARTOŚCI

I. Apele. Listy. Oświadczenia. Przemówienia

1. *APEL [Niezależnego Komitetu Historycznego Badania Zbrodni Katyńskiej] do ludzi dobrej woli w Związku Radzieckim [styczeń 1990 r.]* – 1990 nr 1 s. 7-8.
2. *APEL [Rodzin Katyńskich] do narodów świata [8 IV 1990 r.]* – 1990 nr 1 s. 13-14.
3. *KOMUNIKAT o powstaniu [Niezależnego] Komitetu Historycznego Badania Zbrodni Katyńskiej [6 XI 1989 r.]* – 1990 nr 1 s. 4.
4. *[LIST] dyrektora Gabinetu Ministra, Bronisława Komorowskiego, [do] Niezależnego Komitetu Historycznego Badania Zbrodni Katyńskiej [7 III 1990 r.]* – 1990 nr 1 s. 11-12.
5. *[LIST Niezależnego] Komitetu Historycznego Badania Zbrodni Katyńskiej [do] naczelnika Wydziału Archiwów MSW ZSRR [20 I 1990 r.]* – 1990 nr 1 s. 8-9.
6. *[LIST] Niezależnego Komitetu Historycznego Badania Zbrodni Ka-*

- tyńskiej [do] premiera RP, Tadeusza Mazowieckiego [18 II 1990 r.] – 1990 nr 1 s. 9-11.
7. [LIST] Niezależnego Komitetu Historycznego Badania Zbrodni Katyńskiej [do] Redakcji „Moskowskije Nowosti” [30 IV 1990 r.] – 1990 nr 1 s. 16-17.
  8. [LIST] Niezależnego Komitetu Historycznego Badania Zbrodni Katyńskiej [do] ministra Obrony Narodowej, Bronisława Komorowskiego [16 V 1990 r.] – 1990 nr 1 s. 17-18.
  9. LIST otwarty do społeczeństwa polskiego [marzec 1990 r.] – 1990 nr 1 s. 12-13.
  10. MEMORANDUM Niezależnego Komitetu Historycznego Badania Zbrodni Katyńskiej [8 XI 1995 r.]: Obchody Roku Katyńskiego – oczekiwania, nadzieje, efekty. – 1996 nr 6 s. 469-472.
  11. MEMORANDUM Polskiej Fundacji Katyńskiej i Niezależnego Komitetu Historycznego Badania Zbrodni Katyńskiej [przedłożone] Stefanowi Śnieżko, zastępcy Prokuratora Generalnego, przewodniczącemu Rządowej Komisji Koordynacyjnej Kwestii Katyńskiej [18 X 1994 r.] – 1995 nr 5 s. 165-169.
  12. OŚWIADCZENIE Agencji TASS nadane w piątek, 13 kwietnia [1990 r.] o godz. 14.30. – 1990 nr 1 s. 196.
  13. OŚWIADCZENIE [Instytutu Katyńskiego w Polsce, 14 IV 1990 r.] – 1990 nr 1 s. 14-15.
  14. OŚWIADCZENIE Lecha Wałęsy [13 IV 1990 r.] – 1990 nr 1 s. 197.
  15. OŚWIADCZENIE [Niezależnego Komitetu Historycznego Badania Zbrodni Katyńskiej, 19 IV 1990 r.] – 1990 nr 1 s. 15-16.
  16. OŚWIADCZENIE poselskie złożone przez posłankę Marię Dmochowską na 73 posiedzeniu Sejmu 15 lutego 1996 roku. – 1996 nr 6 s. 482-483.
  17. OŚWIADCZENIE Rządu RP na Uchodźstwie [13 IV 1990 r.] – 1990 nr 1 s. 197-198.
  18. OŚWIADCZENIE rzecznika rządu RP, Małgorzaty Niezabitowskiej [13 IV 1990 r.] – 1990 nr 1 s. 196-197.

19. OŚWIADCZENIE w sprawie rosyjskich ataków na Polskę [2 II 1996 r.] – 1996 nr 6 s. 473-475.
20. PIERWSZA interpelacja w Sejmie w sprawie Katynia [30 IX 1989 r.] – 1990 nr 1 s. 5-7.
21. POSŁANIE prymasa Polski, kardynała Józefa Glempa, odczytane po polowej mszy św. w Warszawie. – 1990 nr 1 s. 197.
22. PRZEMÓWIENIE Ewy Gruner-Żarnoch wygłoszone w imieniu Rodzin Katyńskich na uroczystości 4 czerwca 1995 roku w Katyniu. – 1996 nr 6 s. 480-481.
23. U STÓP katyńskiego krzyża: przemówienie prezydenta RP, Lecha Wałęsy, na uroczystościach w Katyniu 4 czerwca 1995 roku. – 1996 nr 6 s. 476-479.
24. UCHWAŁA Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 9 czerwca 1995 roku upamiętniająca 55. rocznicę zbrodni katyńskiej. – 1996 nr 6 s. 468.
25. WSPÓLNE oświadczenie ministrów Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej [Andrzeja Olechowskiego] i Federacji Rosyjskiej [Andrieja Kozyriewa]. – 1995 nr 5 s. 170-171.

II. Rozprawy. Szkice. Artykuły

26. BLOMBERGOWA, Maria M.: *Katyń i Kuropaty: dwa cmentarzyska, wspólny problem.* – 1996 nr 6 s. 196-197.
27. BRONIEWSKI-ORSZA Stanisław: *Upamiętnienie ofiar zbrodni katyńskiej w programie działania ROPWiM [Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa].* – 1996 nr 6 s. 10-12.
28. CHLEBOWSKI Cezary: *Gdzie leżą pozostali?* – 1990 nr 1 s. 79-87.
29. CHMIELARZ Andrzej: *Uwagi o oficjalnym raporcie Rządu Polskiego w Londynie w sprawie zbrodni w Katyniu.* – 1990 nr 1 s. 182-183.
30. DROZDOWSKI Marian M.: *Polska Podziemna i rząd polski wobec zbrodni katyńskiej.* – 1996 nr 6 s. 91-107.
31. GALICKI Zdzisław: *Zbrodnie przeciwko jeńcom wojennym, w świetle prawa międzynarodowego (ze szczególnym uwzględnieniem...)*

- niem jeńców polskich w Związku Sowieckim). – 1992 nr 2 s. 400-410.
32. GRZELAK Czesław: *Agresja Związku Sowieckiego na Polskę we wrześniu 1939 r.* – 1992 nr 2 s. 7-37, szkice, tab.
  33. HERLING-GRUDZIŃSKI Gustaw: *Zbrodnia katyńska: osąd moralny.* – 1995 nr 5 s. 12-13.
  34. JACZYŃSKI Stanisław: *Obozy jenieckie w ZSRR, IX 1939 – VII 1941.* – 1992 nr 2 s. 51-76.
  35. JAGODZIŃSKI Zdzisław: *Katyńskie „białe plamy”: sprawa katyńska widziana z emigracji.* – 1990 nr 1 s. 135-160.
  36. JAGODZIŃSKI Zdzisław: *Pamięć trwać musi.* – 1996 nr 6 s. 7-9.
  37. KOSTRZEWSKI Andrzej: *Prawo wobec odszkodowań dla rodzin po osobach zamordowanych w Katyniu, Twerze i Charkowie.* – 1996 nr 6 s. 193-195.
  38. KOSTRZEWSKI Andrzej, JANKOWSKI Stanisław M.: *„Biuletyn Katyński”.* – 1995 nr 5 s. 150-156.
  39. LEBIEDIEWA Natalia: *„Operacyjno-czekistowska obsługa” jeńców wojennych: /wrzesień 1939 – maj 1940/. Tł. z ros. Fryderyk Zbiniewicz.* – 1996 nr 6 s. 108-122.
  40. ŁOJEK Bożena: *Komitety, stowarzyszenia i organizacje społeczne działające na rzecz ujawnienia i upowszechnienia prawdy o zbrodni katyńskiej.* – 1990 nr 1 s. 127-134.
  41. ŁOJEK Jerzy: *Sprawa śmierci mojego ojca.* – 1990 nr 1 s. 194-195.
  42. ŁYSAKOWSKI Piotr: *Prasa niemiecka o Katyniu: jak niemiecka propaganda przedstawiała w 1943 r. sprawę mordu popełnionego na polskich oficerach.* – 1990 nr 1 s. 88-114.
  43. MACEDOŃSKI Adam: *Historia Instytutu Katyńskiego w Polsce.* – 1996 nr 6 s. 188-192.
  44. MIELECKI Zbigniew: *Dowody zbrodni katyńskiej odnalezione w Polsce w latach 1991-1992.* – 1992 nr 2 s. 141-150.
  45. PEPŁOŃSKI Andrzej, MISIUK Andrzej: *Policja Państwowa we wrześniu 1939 r.* – 1992 nr 2 s. 38-50.
  46. REJF Elżbieta: *Znaczenie ekshumacji w Charkowie i Miednoje dla działalności PCK.* – 1992 nr 2 s. 363-366.
  47. SAWICKI Zdzisław: *Muzeum Katyńskie.* – 1995 nr 5 s. 157-164.
  48. SWIANIEWICZ Stanisław: *Sprawa katyńska jest wciąż ropiejącym wrzodem, który może na wieki zatruć stosunki polsko-rosyjskie.* – 1995 nr 5 s. 14-15.
  49. *SYN Katyńczyka: pamięci Jerzego Łojka.* [Oprac.] Redakcja. – 1990 nr 1 s. 193-194.
  50. ŚNIEŻKO Stefan: *Zabiegi o wszczęcie śledztwa w sprawie katyńskiej oraz prac ekshumacyjnych w Charkowie i Miednoje.* – 1992 nr 2 s. 164-176.
  51. TARCZYŃSKI Marek: *Uwagi o stanie badań nad zbrodnią katyńską.* – 1990 nr 1 s. 45-69.
  52. TARCZYŃSKI Marek: *Zbrodnia katyńska a los jeńców rosyjskich z 1920 r. w publicystyce rosyjskiej.* – 1995 nr 5 s. 82-97.
  53. TRZNADEL Jacek: *Józef Mackiewicz i inni pisarze – świadkowie Katynia.* – 1995 nr 5 s. 25-45.
  54. TRZNADEL Jacek: *Katyń a źródła sowieckie.* – 1990 nr 1 s. 115-126.
  55. TRZNADEL Jacek: *Katyń – ostatnia droga.* – 1990 nr 1 s. 19-44.
  56. TRZNADEL Jacek: *Kto jest autorem „Zbrodni katyńskiej w świetle dokumentów”?* – 1990 nr 1 s. 207-211.
  57. TUCHOLSKI Jędrzej: *Dlaczego „Listy katyńskiej ciąg dalszy”?* – 1994 nr 4 s. XI-XIV, tab.
  58. TUCHOLSKI Jędrzej: *Katyń – liczby i motywy.* – 1995 nr 5 s. 46-63, tab.
  59. TUCHOLSKI Jędrzej: *Z problematyki badań nad katyńską listą strat.* – 1990 nr 1 s. 70-78.

60. WYSOCKI Wiesław J.: *Kapelani – ofiary zbrodni*. – 1995 nr 5 s. 74-81, tab.
61. ZAWODNY Janusz K.: *Miscellanea katyńskie: na marginesie 40. lat badań nad zbrodnią katyńską*. – 1995 nr 5 s. 16-24.
62. ZAWODNY Janusz K.: *Sprawa katyńska w polityce międzynarodowej*. – 1992 nr 2 s. 380-399.
63. ZIEMBIŃSKI Wojciech: *Wobec majestatu śmierci polskich oficerów i żołnierzy...* – 1995 nr 5 s. 5-11.

III. Dokumenty. Relacje. Wspomnienia

64. KRASSOWSKA Nadzieja: *Relacja o masowym mordzie w Taklinowie*. – 1996 nr 6 s. 147-150.
65. *LISTY proskrypcyjne funkcjonariuszy Policji Państwowej sporządzone przez NKWD*. [Wstęp i oprac.] Ryszard Wojtkowski. – 1996 nr 6 s. 201-467.
66. ŁOJEK Bożena: *Zeznania Syromiatnikowa [Mitrofana Wasiliewicza] w sprawie wymordowania jeńców polskich*. – 1995 nr 5 s. 64-73.
67. *MASOWE morderstwo polskich jeńców wojennych w Katyniu: [oficjalny raport Rządu Polskiego na Obczyźnie]*. Tekst przyg. i przedm. Andrzej Chmielarz. – 1990 nr 1 s. 161-181, szkice.
68. *PIERWSZE zeznania Soprunki [Piotra Karpowicza]: protokół przesłuchania świadka*. Tł. [z ros. i oprac.] Maria Harz. – 1995 nr 5 s. 136-146.
69. *„TO NIE prywatna żałoba, a narodowa klęska, okrutny cios”: nie-drukowane wypowiedzi Józefa i Marii Czapskich o Katyniu*. Wyd. Jacek Trznadel. – 1990 nr 1 s. 184-189.
70. TOMCZYK Antoni: *Przebaczenie*. – 1996 nr 6 s. 123-146.
71. TRZNADEL Jacek: *Rosyjscy świadkowie Katynia /1943-1946-1991/*. – 1992 nr 2 s. 77-126.
72. TUCHOLSKI Jędrzej: *Diariusz ekshumacji w Charkowie i Miednoje [22 VII – 3 IX 1991 r.]* – 1992 nr 2 s. 177-247, fot. szkice.
73. TUCHOLSKI Jędrzej: *Straty wśród polskich oficerów i policjantów w świetle materiałów litewskiego Centralnego Archiwum Pań-*

stwowego: /czterdzieści krwawych dni rządów NKWD na Wileńszczyźnie/. – 1996 nr 6 s. 151-165.

74. *UMOWA między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Federacji Rosyjskiej o grobach i miejscach pamięci ofiar wojen i represji*. – 1995 nr 5 s. 172-177.
75. *UMOWA między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Ukrainy o ochronie miejsc pamięci i spoczynku ofiar wojny i represji politycznych*. – 1995 nr 5 s. 178-183.
76. *WYKAZ akt osobowych aresztowanych, wystanych do NKWD ZSRR [25 XI 1940 r.]* Tł. [z ros. i oprac.] Zuzanna Gajowniczek. – 1994 nr 4 s. 1-114.
77. *ZARZĄDZENIE nr 23 prezesa Rady Ministrów z dnia 19 sierpnia 1994 r. w sprawie powołania Komisji ds. Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Katyńskiej*. – 1995 nr 5 s. 184-186.
78. *„ZBRODNIA nad zbrodniami”: rozmowa z Józefem Czapskim /12 maja 1989/*. Rozm. Jacek Trznadel. – 1990 nr 1 s. 189-192.
79. *ZEZNANIE Tokariewa [Dmitrija Stiepanowicza]*. Tł. [z ros.] Fryderyk Zbiniewicz. – 1994 nr 3 s. 7-71.

IV. Organizacja i stan badań /sprawozdania/

80. BARAN Erazm: *Opinia medyka sądowego o ekshumowanych szczątkach generałów Bronisława Bohaterewicza i Mieczysława Smorawińskiego*. – 1996 nr 6 s. 46-59, fot.
81. BARAN Erazm: *Uwagi do niemieckiego sprawozdania sądowo-lekarskiego opublikowanego w 1943 r.* – 1992 nr 2 s. 127-140.
82. BARAN Erazm, MĄDRO Roman, MŁODZIEJOWSKI Bronisław: *Badania sądowo-lekarskie przeprowadzone w ramach ekshumacji w Charkowie i w Miednoje*. – 1992 nr 2 s. 264-276.
83. BUDUJ Emil, TUCHOLSKI Jędrzej: *Badania kryminalistyczne i historyczne dokumentów ujawnionych w toku ekshumacji w Charkowie i Miednoje*. – 1992 nr 2 s. 277-328, fot. tab.
84. DRAŹKOWSKA Anna, GRUPA Małgorzata: *Uwagi o konserwacji przedmiotów znalezionych w grobach oficerów polskich w Katyniu i Charkowie*. – 1996 nr 6 s. 78-90.

85. DUTKIEWICZ Marek: *Badania nad mobiliami odnalezionymi przy szczątkach polskich oficerów w Katyniu*. – 1996 nr 6 s. 37-45.
86. GŁOSEK Marian: *Prace sondażowe i badania archeologiczne w Katyniu, wrzesień 1994*. – 1995 nr 5 s. 115-123, szkice.
87. GŁOSEK Marian: *Wstępne wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w lesie katyńskim w 1995 roku*. – 1996 nr 6 s. 20-36, szkice.
88. KOLA Andrzej: *Prace sondażowe i badania archeologiczne w Charkowie, wrzesień 1994*. – 1995 nr 5 s. 124-135, szkice.
89. KOLA Andrzej: *Wstępne wyniki prac sondażowo-ekshumacyjnych przeprowadzonych w 1995 roku w Charkowie*. – 1996 nr 6 s. 60-77, szkic.
90. ŁOJEK Piotr: *Wykopy sondażowe i badania terenowe w lesie katyńskim, listopad 1991 – kwiecień 1992*. – 1992 nr 2 s. 151-163, szkice, tab.
91. MŁODZIEJOWSKI Bronisław: *Prace sondażowo-topograficzne w Miednoje, wrzesień 1994*. – 1995 nr 5 s. 105-114, szkic.
92. NADOLSKI Andrzej, GŁOSEK Marian: *Archeologiczne aspekty akcji badawczej w Charkowie i w Miednoje, 25 VII–30 VIII 1991*. – 1992 nr 2 s. 248-263, fot. fotok. szkice.
93. PRZEWOŹNIK Andrzej: *Cmentarze w Katyniu, Miednoje i Charkowie: stan i zaawansowanie prac, perspektywy*. – 1996 nr 6 s. 13-19.
94. PRZEWOŹNIK Andrzej: *Zaawansowanie prac nad upamiętnieniem ofiar zbrodni katyńskiej*. – 1995 nr 5 s. 98-104.
95. ROSIAK Jarosław: *Badania elementów amunicji i broni palnej wydobytych w czasie ekshumacji w Charkowie i w Miednoje*. – 1992 nr 2 s. 351-362, fot. tab.
96. SAWICKI Zdzisław: *Badania z zakresu falerystyki, umundurowania, wyposażenia osobistego i obozowego*. – 1992 nr 2 s. 329-350.
97. HARZ Maria: *Bibliografia selektywna*. – 1992 nr 2 s. 411-427.
98. JACKL Jerzy: *„Tak jakby przez zęby”: Rosjanie o oświadczeniu TASS-a*. – 1990 nr 1 s. 198-200.
99. LISTA członków Niezależnego Komitetu Historycznego Badania Zbrodni Katyńskiej. Oprac. [Jerzy Jackl] J.J. – 1990 nr 1 s. 211-215.
100. ŁOJEK Bożena: *„Warszawa rozstrzelana w Katyniu”: wystawa*. – 1996 nr 6 s. 198-200.
101. ŁOJEK Bożena: *Uroczystości pogrzebowe w Charkowie i Miednoje*. – 1992 nr 2 s. 367-379.
102. OD Redakcji. – 1990 nr 1 s. 3; – 1994 nr 4 s. IX-X.
103. OLECH Urszula: *Indeks osobowy do „Archiwum Robla”*: [informacja]. – 1995 nr 5 s. 147-149.
104. ŚNIEŻKO Stefan: *Wstęp*. – 1994 nr 4 s. V-VII.
105. TARCZYŃSKI Marek: *Obchody Roku Katyńskiego: instytucje, programy, efekty*. – 1996 nr 6 s. 166-187.
106. TRZNADEL Jacek: *50 lat po zbrodni – w Katyniu i Moskwie*. – 1990 nr 1 s. 200-205.
107. [TRZNADEL Jacek] JT: *Manipulacja Katyniem*. – 1990 nr 1 s. 206-207.
108. WSTĘP [redakcyjny]. – 1992 nr 2 s. 5-6; – 1994 nr 3 s. 5-6; – 1996 nr 6 s. 5.

V. Varia

97. AUTORZY: [krótkie dane biograficzne autorów prac zamieszczo-

C/ INDEKS AUTORSKI

- Baran Erazm 80 - 82
Blombergowa Maria M. 26
Broniewski-Orsza Stanisław 27
Buduj Emil 83
Chlebowski Cezary 28
Chmielarz Andrzej 29, 67
Czapska Maria 69
Czapski Józef 69, 78
Dmochowska Maria 16
Drażkowska Anna 84
Drozdowski Marian M. 30
Dutkiewicz Marek 85
Gajowniczek Zuzanna 76
Galicki Zdzisław 31
Glemp Józef 21
Głosek Marian 86 - 87, 92
Gruner-Żarnoch Ewa 22
Grupa Małgorzata 84
Grzelak Czesław 32
Harz Maria 68, 98
Herling-Grudziński Gustaw 33
Jackl Jerzy 99 - 100
Jaczyński Stanisław 34
Jagodziński Zdzisław 35 - 36
Jankowski Stanisław M. 38
Kola Andrzej 88 - 89
Komorowski Bronisław 4
Kostrzewski Andrzej 37 - 38
Kozyriew Andriej 25
Krassowska Nadzieja 64
Lebiediewa Natalia 39
Łojek Bożena 40, 66, 101 - 102
Łojek Jerzy 41
Łojek Piotr 90
Łysakowski Piotr 42
Macedoński Adam 43
Mądro Roman 82
Mielecki Zbigniew 44
Misiuk Andrzej 45
Młodziejowski Bronisław 82, 91
Nadolski Andrzej 92
Niezabitowska Małgorzata 18
Olech Urszula 104
Olechowski Andrzej 25
Peplowski Andrzej 45
Przewoźnik Andrzej 93 - 94
Rejf Elżbieta 46
Rosiak Jarosław 95
Sawicki Zdzisław 47, 96
Soprunienko Piotr K. 68
Swianiewicz Stanisław 48
Syromiatnikow Mitrofan W. 66
Śnieżko Stefan 50, 105
Tarczyński Marek 51 - 52, 106
Tokariew Dmitrij S. 79
Tomczyk Antoni 70
Trznadel Jacek 53 - 56, 69, 71, 78, 107 - 108
Tucholski Jędrzej 57 - 59, 72 - 73, 83
Wałęsa Lech 14, 23
Wojtkowski Ryszard 65
Wysocki Wiesław J. 60
Zawodny Janusz K. 61 - 62
Zbiniewicz Fryderyk, tł. 39, 79
Ziemiński Wojciech 63

MEMORANDUM W SPRAWIE STOSUNKÓW POLSKO-ROSYJSKICH

I

Nie wypowiedzianą wojnę polsko-rosyjską, zapoczątkowaną w lutym 1919 r., kończył przed 75 laty „Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą” podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 r. W art. II, „zgodnie z zasadą stanowienia narodów”, strony uznały niepodległość Ukrainy i Białorusi oraz wyznaczyły wschodnią granicę Polski. W art. III Rosja (reprezentująca także Białoruś) i Ukraina zrzekły się „wszelkich praw i pretensji do ziem położonych na zachód” od tej granicy. Kolejne artykuły Traktatu dotyczyły m.in. obywatelstwa, repatriacji, praw mniejszości, opieki nad grobami żołnierskimi, wzajemnego zrzeczenia się reparacji wojennych; zwrotu dóbr kultury narodowej i archiwów zawłaszczonych po 1 stycznia 1772 r., reewakuacji polskiego mienia prywatnego, samorządowego, państwowego (zwłaszcza taboru kolejowego oszacowanego na 29 mln złotych rubli), pozostałych rozrachunków, umowy handlowej, konsularnej itp. Art. XIII z tytułu „aktywnego udziału ziem Rzeczypospolitej Polskiej w życiu gospodarczym b. imperium rosyjskiego” przyznawał Polsce 30 mln złotych rubli - płatnych w ciągu roku od ratyfikacji.

30 grudnia 1922 r. powstał Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich. Rok później ZSRS uznał i przejął zobowiązania Traktatu Ryskiego. W 1932 r. zawarliśmy Pakt o nieagresji, prolongowany po 2 latach do 31 grudnia 1945 r. Wszystkie istniejące umowy i zobowiązania dodatkowo zostały potwierdzone w Deklaracji z 26 listopada 1938 r. Jednocześnie

od wiosny 1922 r. (Rapallo) Moskwa zawierała tajne porozumienia z Niemcami, wymierzone m.in. przeciw Polsce. Ostatnim był zbrodniczy Pakt Ribbentrop-Mołotow z 23 sierpnia 1939 r., skorygowany jawnym „Układem o granicach i przyjaźni” z 28 września 1939 r. – przekreślającym na pół wieku prawo stanowienia o sobie narodów Europy Środkowo-Wschodniej.

17 września 1939 r., w zмовie z III Rzeszą, Rosja sowiecka dokonała zbrojnej napaści na Polskę – zaczęła się druga nie wypowiedziana w tym stuleciu wojna polsko-rosyjska, nie zakończona do dziś żadnym traktatem pokojowym. Wbrew prawu międzynarodowemu, zakazującemu przeprowadzania przez wojska agresora jakichkolwiek plebiscytów na okupowanym terytorium, dowódcy frontów Kowalow i Timoszenko zarządzili „głosowania” pod kontrolą „czerwonoarmiejców” i NKWD – w wyniku których wschodnie ziemie Rzeczypospolitej zostały siłą 1 i 2 listopada 1939 r. włączone do ZSRS, a ludności nadano przymusowo obywatelstwo sowieckie. Polaków, wiernych Ojczyźnie, traktowano jako „byłych obywateli byłego państwa burżuazyjnego” – a zatem śmiertelnych wrogów komunistycznej Rosji, podlegających wszelkim represjom, do śmierci włącznie. Wziętych do niewoli żołnierzy WP w dużej mierze wymordowano, zwłaszcza oficerów – w odwet za klęskę 1920 r. Pozostałych przy życiu ratowała amnestia wynegocjowana latem 1941 r. przez gen. Sikorskiego.

II

Straty poniesione przez Naród i Państwo Polskie od 17 września 1939 r. są olbrzymie, wymagają traktatowego uregulowania. Zapowiadał je już Układ Sikorski-Majski z 30 lipca 1941 r.: „Rząd ZSRS uznaje, że traktaty sowiecko-niemieckie z 1939 r. dotyczące zmian terytorialnych w Polsce utraciły swą moc.” Tajny protokół dodawał zobowiązanie: „Różne roszczenia o charakterze tak publicznym, jak prywatnym będą rozpatrywane w dalszych rokowaniach...” Nawiązane wówczas stosunki polsko-rosyjskie zostały przez Moskwę cynicznie zerwane w kwietniu 1943 r. w związku z ujawnioną zbrodnią katyńską. Od tego czasu przygotowywano w ZSRS agenturalne władze

dla „Polski Ludowej” – a wiernych prawowitym władzom niepodległej RP na powrót represjonowano. Pojałtańska Polska nie była państwem suwerennym. Po przełomie z 1989 r. okupacyjne wojska sowieckie zostały wreszcie wycofane; pozostały służby specjalne. W stosunkach państwowych układ wasalny z kwietnia 1945 r., prolongowany w 1965 i 1985 r., został znowelizowany polsko-rosyjską umową z 22 maja 1992 r. (nie ratyfikowaną przez Parlament RP – a skrycie i wbrew Konstytucji przez Wałęsę). **Umowa ta pomija główne zaszczości wojny i okupacji, jakby nic od 17 września się nie wydarzyło.**

W poczuciu obywatelskiej odpowiedzialności za losy Polski i Polaków Stronnictwo Wierności Rzeczypospolitej uznaje potrzebę wynegocjowania dodatkowej UMOWY O ZADOŚĆUCZYNIENIU I POJEDNANIU. Od rządu Federacji Rosyjskiej suwerenna Polska oczekuje zwłaszcza:

1) zadośćuczynienia za zdradziecką napaść wojenną na Państwo Polskie 17 września 1939 r.,

2) wykonania reszty zobowiązań wynikających z Traktatu Ryskiego w sferze kultury, gospodarki i finansów – szczególnie zwrotu Polsce równowartości 30 mln złotych rubli (z odsetkami),

3) odpowiednich odszkodowań za eksploatację i zniszczenie mienia państwowego i samorządowego osób prawnych i fizycznych, na ziemiach okupowanych i gwałtem anektowanych – oraz zwrotu polskich dóbr kultury narodowej,

4) odszkodowania za stalinowską eksploatację gospodarki Polski od 1944 r. oraz jej przymusowej partycypacji w sowieckim „eksporcie rewolucji”,

5) stosownych rent i emerytur oraz rekompensaty za niewolniczą pracę deportowanych w głąb „niehumanitarnej ziemi” setek tysięcy obywateli RP, w tym jeńców wojennych, żołnierzy WP i AK,

6) zadośćuczynienia za zbrodnię katyńską, za wszystkie zbrodnie wojenne i przeciw ludzkości dokonywane czynem ciągłym od 17 września 1939 r., w wyniku których zginęło około dwu milionów obywateli RP,

7) uznania formacji NKWD-KGB za organizacje zbrodnicze, ujawnienia całej dokumentacji dotyczącej martyrologii Polaków, a zwłaszcza wykonania ludobójczej decyzji najwyższych

władz ZSRS z 5 marca 1940 r. wymordowania 21.857 osób – elity przywódczej Narodu Polskiego,

8) zbudowania wojskowych cmentarzy w Katyniu, Miednoje i innych miejscach kaźni,

9) stworzenia warunków umożliwiających powrót do Ojczyzny dawnym polskim zesłańcom, zapewnienia pozostającym w Federacji Rosyjskiej wszystkich praw należnych mniejszościom narodowym.

III

Federacja Rosyjska jest prawnym sukcesorem państwa sowieckiego (z tej racji zajęła stałe miejsce ZSRS w Radzie Bezpieczeństwa ONZ). Jest też prawnym dysponentem Enklawy Królewieckiej – Obwodu Kaliningradzkiego. Uważamy, że utrzymywanie przez Rosję w tym obszarze największej bazy strategicznej, dysponującej wszystkimi rodzajami wojsk i broni (jądrowej nie wykluczając) – stanowi potencjalne zagrożenie niepodległości sąsiednich państw bałtyckich. Dlatego, w interesie trwałego pokoju, należy dążyć do dzmilitaryzowania Enklawy Królewieckiej, przekształcenia jej w neutralną strefę wolnego handlu czy wreszcie przekazania jej Polsce jako rekompensaty, zadośćuczynienia za szkody wyrządzone od 17 września 1939 r. – ujęte wyżej w pkt. 2) – 6). W ten sposób m.in. zdezaktualizowane zostałyby niebezpieczne (i nie do przyjęcia dla Polski) żądania eksterytorialnej magistrali przez Suwalszczyznę; zostałyby rzeczywiście uwiarygodnione przyjazne stosunki polsko-rosyjskie.

Podczas rozmów sprzymierzonych w Teheranie jesienią 1943 r. nie kwestionowano zrazu przekazania Polsce całych dawnych Prus Wschodnich. Jednakże pod koniec obrad zgodzono się rozpatrzyć na przyszłej konferencji pokojowej sugestię Stalina przyznania Rosji „niezamierzającego portu” w Królewcu. Dzisiaj, gdy wszystkie państwa nadbałtyckie cieszą się już niepodległością, a Rosja straciła przez to bezpośrednią łączność lądową z tym portem – dla dobra europejskiego bezpieczeństwa, dla dobra Polski i Litwy należy zmienić status Enklawy Królewieckiej. Mamy nadzieję, że dyplomacja III Rzeczypospolitej sprosta tym wyzwaniom.

Uważamy, że historyczne roszczenia Polski do części Prus Wschodnich będącej w posiadaniu Federacji Rosyjskiej – ze względu na olbrzymie szkody, masową eksterminację Polaków i straty materialne wyrządzone Państwu Polskiemu przez sowiecką Rosję, jak również z tytułu niedotrzymanych zobowiązań traktatowych – są w pełni uzasadnione, nie uległy przedawnieniu.

Uważamy również, że ciągnące się latami postępowanie karne w sprawie zbrodni katyńskiej zostanie wreszcie w Rosji ukończone; że polska prokuratura i polskie sądy nie będą potrzebowały prowadzić odrębnego postępowania w tej sprawie (także Trybunał Haski); że ta największa zbrodnia wojenna dokonana na jeńcach – żołnierzach i oficerach polskich – zostanie w końcu osądzona i potępiona. Zbrodnie nie ukarane rozzuchwalają zbrodniarzy, rodzą nowe, burzą demokratyczny ład międzynarodowy. Przykładów współcześnie nie trzeba daleko szukać.

STRONNICTWO WIERNOŚCI RZECZYPOSPOLITEJ — KSN

Za Zarząd Główny i Radę Programową – Przewodniczący Stronnictwa
Wojciech Ziemiński

Warszawa, 12 marca 1996 r.

OŚWIADCZENIE KLUBU SENACKIEGO „SOLIDARNOŚĆ”

Senatorowie Senackiego Klubu NSZZ „Solidarność”, śledząc rozwój partnerskich stosunków między Polską i Rosją w kontekście wizyty Prezydenta Aleksandra Kwaśniewskiego, wyrażają swój niepokój z powodu pominięcia w przyjętych uzgodnieniach jednoznacznego, wspólnego oświadczenia w sprawie ustalenia odpowiedzialności za ludobójstwo polskich jeńców wojennych w okresie II wojny światowej, jako środka eksterminacyjnej polityki stalinowskiej Rosji sowieckiej w stosunku do Narodu Polskiego.

Brak jednoznacznego potępienia przez wszystkie rosyjskie elity polityczne zbrodni na Narodzie Polskim przez rząd i KPZR, podważanie treści dokumentów przekazanych przez prezydenta Borysa Jelcyna prezydentowi Lechowi Wałęsie i dokonanych przez nich ustaleń i zobowiązań – podważa wiarygodność ułożenia wzajemnych stosunków na trwałym fundamencie zaufania, bezpieczeństwa i szacunku.

Katyń i inne miejsca spoczynku wymordowanych ponad 20.000 członków elit ówczesnej Polski są Polskimi Sanktuariami Narodowymi o znaczeniu międzynarodowym, podobnym do obozu zagłady w Oświęcimiu.

Bez trwałych gwarancji międzypaństwowych wolnego dostępu do tych świętych dla Polaków miejsc nie powinny być podpisywane w imieniu Polski zobowiązania mogące rodzić w przyszłości pretekst do ograniczenia naszej suwerenności i niepodległości.

Podobnie powinna być potraktowana kwestia odszkodowań dla ofiar terroru stalinowskiego.

Rozpowszechnianie w gmachu rosyjskiego parlamentu antypolskiego paszkwilu „Katyńska powieść kryminalna”, brak oficjalnego dokumentu rozstrzygającego sprawę zbrodni ludobójstwa na polskich jeńcach wojennych jako sowieckiej zbrodni wojennej i zbrodni przeciw ludzkości, jak i niektóre wypowiedzi polityków w toku aktualnej wizyty prezydenta Polski w Rosji – zmuszają nas do złożenia analogicznego wniosku do złożonego 15 września 1993 r. na ręce Ministra Sprawiedliwości, Prokuratora Generalnego RP*. Wniosek ten brzmi:

„Wnosimy o rozszerzenie wszczętego w dniu 2 września 1993 r. przez Prokuratora Generalnego RP suwerennego postępowania karnego w sprawie Zbrodni Katyńskiej na wszystkie pozostałe zbrodnie wojenne, zbrodnie przeciwko ludzkości popełnione wobec Narodu Polskiego przez Rosję sowiecką, jej najwyższe organa państwowe, partię, armię i policję.

W sprawie ujawnionego mordu oficerów polskich prawowity Rząd RP zwrócił się w dniu 17 kwietnia 1943 r. do Międzynarodowego Czerwonego Krzyża w Genewie o zbadanie okoliczności zbrodni – bezskutecznie. Wdrożone niegdyś postępowania społeczności międzynarodowej bądź zostały zawieszona bez konkluzji (Trybunał Norymberski 1945-1946), bądź nie doprowadziły do skutków prawno-sądowych (przesłuchania przed Specjalną Komisją Kongresu USA 1951-1952).

Uważamy, że zbrodnie nie osądzone, nie ukarane, rodzą nowe zbrodnie. Przeprowadzenie suwerennego postępowania w tym zakresie przez niepodległe Państwo Polskie, jego zakończenie i poddanie osądowi Narodów wymaga honor Rzeczypospolitej i pamięć o ofiarach.”

Uznajemy też za stosowne przypomnieć, iż zgodnie z polskim prawem (art. 33 Małej Konstytucji) ratyfikacja umów

* Podpisany przez: sen. Piotra Andrzejewskiego, Adama Macedońskiego, prof. Ryszarda Szawłowskiego, Zdzisława Szpakowskiego, prof. Jacka Trznadla i Wojciecha Ziemińskiego.

międzynarodowych pociągających za sobą obciążenia finansowe państwa wymaga upoważnienia wyrażonego w ustawie.

Senatorowie Klubu NSZZ „Solidarność”: (-) Piotr Ł.J. Andrzejewski, Andrzej Chronowski, August Chełkowski, Mieczysław Biliński, Franciszek Bachleda-Księdzularz, Józef Frączek, Stefan Jurczak, Leszek Lackorzyński, Barbara Łękawa, Jadwiga Stokarska, Marcin Tyrna, Ireneusz Zarzycki oraz Zbigniew Romaszewski.

Warszawa, 11 kwietnia 1996 r.